Мәммәд Араз

Һәјатын вә сөзүн рәнҝләри

Мәммәд Араз

Һәјатын вә сөзүн рәнкләри

*

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1975

МҮӘЛЛИФДӘН

Бу јазылары тәкрар көздән кечириб, чапа һазырлајаркән вахты илә вәзифә столу архасында, тарла кәнарында дүјүм, сөһбәт еләдијим, мүбаһисә етдијим тәсәррүфат рәһбәрләрини, зәһмәт адамларыны арајыб-ахтармаг истәдим. Тарлалар јериндә, јоллар јериндә. Кәстәричиләр, рәгәмләр дәјишиб. Һәјат диггәсиндә ирәли, ирәли!.. Адамлар јенә дә ахтарышда, јенә дә зәһмәт нәгмәси охумада... Јердәјишмәләр аздыр, дәјишиклик чохдур. Севинирсән, фәрәһләнирсән. Лакин көврәлирсән дә... Өмүр дә, гочалыг да өз ишини көрүр. Адларыны чәкдијим адамларын бә'зиси инди һәјатда јохдур. Жданов рајонундакы Кәрај Әсәдов адына колхозун сәдри, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Әлибала Ширинов, Бәрдә рајонундакы «Азәрбајчан» колхозунда узун илләр сәдр олмуш, колхоз һәрәкаты ветераны Бајрам Ағајев өмүрләрини баша вурублар. «Әмәлләри јашајанлары өзләри дә јашајыр»,— дејибләр. Она көрә дә мән онларла олан сөһбәтимә әл вурмадым. Торпағын јаддашы даһа мөһкәмдир. Онлар вә онлар кими мә'лум вә ја намә'лум гәһрәманлар адларыны торпаға һәкк едәнләрдир. Бешиллијин илк илләринин бүнөврә дашында зәһмәти олан нечә садә әмәк адамынын ады вә һүнәрини әввәл јаздығым кими сахладым. Китабчанын сон сәһифәләринә әвввәлки гејдләрдән бир гәдәр фәргләнән ики публисист јазымы да дахил еләмишәм. Бунлар да һәмин илләрин мәһсулудур.

М $\frac{1093\ (117)}{М653\ (12)-75}$ 6–75
© «Кәнчлик» 1975

НАХЧЫВАН АЛБОМУ

Бабаларын дүнәни

Һәр дәфә Нахчывана кәләндә, буранын исти јајы, сәрт гышы илә үзләшәндә бабамын бир сөзү јадыма дүшүр: «Ај оғул, бура Дағ Јунис торпағыдыр».

Гоча Нахчыван торпағынын јандырычы јајыны, ајазлы гышыны Дағ Јунислә бағлар, онун һаггында дәрин ушаг марағы илә динләдијим чохлу әфсанә данышарды. Бунларын бә'зиләри бүтүн тәфәррүаты илә јадымдадыр, бә'зиләри исә садәчә оларағ ушаг әјләнчәси үчүн гурашдырылдығындан һафизәмдән учуб-төкүлмүш, јериндә јени хатирәләр көјәрмишдир.

Әфсанәнин «јаддашы» мөһкәм иди. Әфсанә дејирди ки, Дағ Јунис чох залым имиш. О гәдәр залым имиш ки, онун сәрт нәфәси даша-торпаға һопуб, әјаләтин иглиминә өз мәнфи тә'сирини илләрлә сахламышдыр. «Гајалара диггәтлә фикир версән, онун атынын ајаг изини көрәрсән, дәрин дәрәләрдә онун ваһимәли сәсинин экс-сәдасы һәлә дә кизләниб галыр».

Әфсанәјә көрә, Дағ Јунис бу торпагда 300 ил һөкмранлыг еләмишдир. Халг исә мин илләр боју заманын һөкмдарларындан көрдүјү зүлмүн чохуну үмумиләшдириб онун адына јазмышдыр.

Зүлмүн формасынын фәрги јох иди—«көјдән кәлиб, јердән чыхыб», ондан ибрәт көтүрмәји кәләчәк нәслә вәсијјәт етмәк лазым иди. Одур ки, Дағ Јунисә гаршы үсјанлар, чыхышлар олмуш, «гәһрәман оғулларын чоху онунла вурушмада ад газаныб, әфсанә гәһрәманы олмуш, она күчү чатмајан нәр икидләрин бә'зиләри дә «гејбә чәкилиб» даш һејкәлләрә дөнмүшләр; кәләчәк илләрин бириндә мәгам тапыб баш галдырачаг вә интигам алачаглар».

Бабам 130 ил өмүр сүрмүшдү. О, бирдән бир әсрин һадисәләрини вараглар; Гачаг Нәбинин Ишыглы әтәјиндә нечә дәфә онлара гонаг олдуғуну, нә кәсдикләрини, нә данышдыгларыны көзәлчә хатырлар; нечә дәфә Зәнкәзурдан Нахчывана кәлиб, орадан Ирана кечдикләриндән, Нахчыван хушкәбәринин бүтүн Шәргдә мәшһурлуғундан үрәк долусу сөз ачарды.

Бабамын сөз-сөһбәт албому кечмишин һәр чүр рәнки илә долу иди. Инди һәрдән о гәдим әфсанәләрин јаддашына һәкк олуб галан бә'зи гәһрәманлыг дастанларынын рәнкләрини көз өнүндә чанландырыр, ушаг ағлымы иттиһам едирәм. Ахы, мән кечмиши көрүб кәлмиш чанлы тарих бабалардан даһа чох шеј ала биләрдим. Ахы, кечмишин рәнки тәкчә гарадан ибарәт дејил. Гәдим Нахчыван албомунда әбәдијјәтә апарыласы о гәдәр мәнзәрәләр вар ки...

Совет һакимијјәтинин Нахчывана гәдәм гојдуғу әрәфәдә бабам өз бөјүк тајфа-толуғу илә Араз саһилинә пәнаһ кәтирмиш, Шаһбуз рајонунун Нурс кәндинә көчмүшдү.

Сонралар гоча бирчә дәфә—отузунчу илләрдә көј атын белиндә Нахчывана кәлмишди, шад-шалајын гајытмышды. Базары, дүканы кәзмиш, әмин-аманлыгдан, гајда-ганундан чох хошу кәлмишди.

Онун зәнниңчә Дағ Јунис һакимијјәт атындан инди дүшмүшдү. Елә буна көрә дә торпағын ишығы чохалыб, сују артыб. Санки һардаса горхусундан башыны галдыра билмәјән тәзә тикилиләр инди торпагдан бојланыб күлүмсүнмәјә мәгам тапмышдылар. Бирчә бу јерин иглими дәјишмәз галыб. Бәлкә, она көрә дә өлән күнә кими бабамын әлиндән бел-күлүнк дүшмәди: голунун үстүндән ораг, чијниндән дәрјаз, јухусундан су әскик олмады. Бағ салды, јер әкди, арх чәкди. Дағ Јунис «иглиминә» тә'сир еләмәк истәди.

Бизим бу күнүмүз

Мәним албомумун илк сәһифәсиндә бүтүн рәнкләрин гатышығы вар. Бу рәнкләрин һамысыны күнәш вериб бу торпаға, бу дағлара. Мин илләр, милјон илләр боју бу рәнкләр әләниб, торпаға гарышыб, дәјишиб, түндләшиб, дурулашыб. Сонра инсан әли она сәадәт, әмин-аманлыг рәнкини гатыб. Бу гатышыгда там бир вәһдәт јараныб тәбиәтин рәнки илә инсан ағлынын рәнки нечә сәнәткар сөзүндә, фырчасында, нәғмәсиндә өз албомуну јарадыб: «Нахчыван албому».

Мәним дә белә бир албомум вар. Бәлкә, һеч илк сәһифәсини бәзәјәчәк сөзүм-рәнким јохдур. Тәсәллим будур ки, Араз гырағы, Салварты әтәкләри бүтүнлүклә мәним албомумдур. Лазым кәләндә ону «чијнимә галдырыб» дүнја сәркиләринә чыха биләрәм. Вә бәлкә дә, һеч бир сәнәктарын тәхәјјүлүнә сығмајан бу рәнкләрлә биринчи јерләрдән бирини тутарам... Торпағын рәнки—нәғмәмизин, фырчамызын зијасы, бојасы... Мәним Нахчыван албомум...

Араз саһилиндә дүнјаја көз ачмышам. Араз саһилиндән дүнјаја бахмышам. Һәрдән мәнә елә кәлир ки, бу торпагда һәр чајын, һәр булағын дилини билирәм; һәр дашын, һәр гајанын тәрчүмеји-һалына бәләдәм. Үчгардашдан, Кечәлдағдан, Дәрәләјәз силсиләсиндән үзүашағы—Араза доғру нә гәдәр «гошун» чәкмишәм, күләкләрлә кизләнпач, шимшәкләрлә чилинкағач ојнамышам. Ајдын, тәмиз чәнуб кечәләринин көјләринә нә гәдәр сапанд атыб, «улдуз ендирмишәм».

Ушаг алајымыз сәһәрләр күндоғана, ахшамлар күнбатана нә гәдәр ат чапыб, күнәшә јетмәк, ону сәһәрләр дағ башындан бир гәдәр тез галдырмаг, ахшамлар батмаға гојмамаг истәмишик.

Бә'зән мәнә елә кәлир ки, инсан ушаг дүнјасынын хатирә чығырлары илә аддымларкән чох мүһафизәкар олур. О чығырлар, о изләр дәјишмәз галыр. Бир дә сачынын ағаран чағларында јени мәнзәрәләр тапмаг чәтиндир.

Мән Араз бојунча илдә бир нечә дәфә Нахчывана кәлирәм. Һәмишә дә мәнә елә кәлир ки, бу јерләри илк дәфә көрүрәм. Көзләримә таныш мәнзәрәләрин, һәмин бу јорулмаз јолларын, һәмишә «јоңу бәри бахан» дағларын елә рәнкләрини, елә дурушуну көрүрәм ки, өзүмөзүмә кәнардан баха билсәм, јәгин ки, бу торпаға илк дәфә гәдәм гојан сәјјаһа бәнзәдәрдим.

Бу «кеоложи музејин» експонатлары артыб, јохса азалыб? Онларын тәртибатында «елә бир јердәјишиклији јохдур ки? Јох, дејәсән». Бу һәмин о тај-бу тајы өзүнә гошуб дартан дәли Араз, бу һәмин нәһәнк ракет кәми кими көјә тушланан Иланлы дағ, һәмин бојалы дағлар, индичә нәрилдәјәчәк булудлар. Бәс бу рәнкләр?

Көзүн көрүб дујдуғу, охудуғу, лакин сөзә, рәгәмә чевирмәкдә ачиз олдуғу тәбии бојалар әввәлки олсајды, индијәчән солмаздымы вә ја бахышы-көзү јормаздымы?

Тәбиәтин чох гәрибә әлләри вар. О, ејни типли ландшафты олан муәјјән релјефә елә «тәртибат» верир ки, бурадакы јекрәнклик гәтијјән јохсул, бәсит тә'сир бағышламыр. Һәмчинин рәнкарәнк тәбиәти чоғрафи әразидә боја гаты гармагарышыг мәнзәрә јаратмыр. Ән јохсул, ејни рәнкли (даһа доғрусу, рәнксиз) сәһранын өзүндә белә көзү охшамаг үчүн тәбиәт илғымдан мәнзәрә јарадыб, инсан көзүнү јоручулугдан хилас едир. Бу мә'нада илк дәфә гатар Неһрәм дәрәсиндән бурулуб Араз вадисинә чыханда ејни релјеф, ејни дағ мәнзәрәләри мүхтәлиф рәнкләрдә чимиб чыхмыш кими көрүнүр. Сонра јенә дә кечмиш, әбәди көркәминә гајыдыр. Гәдимлик! Јер күрәсинин әмәләкәлмә вә формалашма тарихини мүхтәлиф кеоложи дәјишмәләрин «ашынма әмәлијјатындан» горујуб сахлајан гәдимлик...

Јәгин ки, Нахчыван чухуруна илк гәдәм гојан, релјефи аз-чох «охумағы бачаран» адам дүшүнә биләр ки, бурада дағларын чоху палтарынын астарыны үзүнә чевириб, јохса белә ајдын, үзә чыхмыш сүхурлар дағларын сирр сахлама тәбиәти илә тәзад тәшкил едир. Бүтүн бунлардан сонра бу музејә јахшы бәләд олан кеологун бир сөзү демәјә һаггы вар: јерин јашыны тә'јин етмәк истәјирсинизсә, Нахчыван чухуруна кәлин.

Онда археологун да демәјә сөзү олачаг. О да бу кеоложи гәдимликдә гәдим мәдәнијјәтин изләрини кәзәчәк. Онда бурада гәдим шәһәрин бүнөврә дашлары, ерамызын башланғычындан чох-чох әввәлләрә тәсадүф едәчәк.

Тарих боју тәбии вә сүн'и фәлакәтләр торпаг үстүндә тәкчә бу вә ја дикәр ичтимаи-сијаси мүһитләри, тахттачлары дејил, һәм дә хејирхаһ инсан әмәлләринин јаратдығы нә гәдәр бөјүк-кичик сәнәт абидәләрини ја бирдәфәлик «өлүмә мәһкум» еләмиш, ја да чевириб торпаға гујламышдыр.

Бә'зән ади сахсы габ гәдим бир мәдәнијјәтин, гәдим бир шәһәрин «паспортунун» муәјјән едилмәси үчүн јеканә меијар олур. Археолог бундан јапышыр.

Орта әсрләрин вә ја бир гәдәр дә әввәлләрин ме'марлыг абидәләринә јүксәк тә'риф верәндә о, тәбии олараг суал верир:

— XIII әср Нахчыван ме'марлыг абидәләринин ән'әнәси нечә јашда олар?

Өзү өз суалына чаваб верир вә дејир ки, инди јүксәк пилләсиндә дајанан һәр һансы бир сәнәтин 500—600 јашы олмалыдыр.

Гәдим вә орта әср сәнәтләринин ән'әнәси даһа јашлы олмалы иди. Бизим јүксәк сүр'әтли әсримиздә тәјјарәнин ушаглығындан камиллијинә кәлиб чатан—башга планетләрә јөнәлән јолу да јашлы дејил.

Бәли, Нахчыван чухуруна кедән јоллар, орадан мүхтәлиф Шәрг өлкәләринә ајрылан голлар чох гәдимдир. Бу јоллар гоча Шәргин вә Гәрбин базарларына әсрләр боју дәвә карванларыны дартыб; ипәји көз гамашдыран, хушкәбәри иштаһ тамсыдан Азәрбајчан торпағына шөһрәт јүкү илә гајыдыб.

Алимләр дејирләр ки, ичтимаи-сијаси шәраит бурада гәдимдән елм вә мәдәнијјәтин инкишафына шәраит јарадыб.

Шаирләр дејирләр ки, буранын сәрт иглими, дашын, гајанын чохлуғу, мүнбит торпағын азлығы инсаны ахтарыша сәсләјиб...

Дағ Јунис зүлмүндән баш көтүрүб гачанлар дүнја кәзиб; әждаһа ағзындан кечиб, чајлар адлајыб, сәһраларда Мәчнун олуб, јашамаг сирри өјрәниб.

Дүнја көрмүш бир гоча күнәши көстәрир: «Мин илләрлә бабаларымыз онун бол ишығыны көрүб. Дағдашы, әкин јерини јандырыб, чыздаг еләјиб, амма бәхтинә, үрәјинә дүшмәјиб.

Ону ахтармышыг. Нәсрәддин Туси дә ону ахтарырды, Бәһруз Кәнкәрли дә, Мирзә Чәлил дә».

Мән Нахчыван чухурунун јүз ил әввәлини, әлли ил әввәлини көрмәмишәм. Бабам атасы Мәшәди Ибраһимдән, бабасы Шаһсувар кишидән сөз ачарды; онлар да өз бабалары Нағдалы кишидән Нағдалы киши дә өз бабасындан ешитдијиндән данышармыш... Беләликлә, мән бабамдан Нахчыван һаггында 400—500 илин мә'луматыны ала билмишәм. Бу мә'луматларын чоху нағыл—әфсанә, басгынлар, дөјүшләр, таланлар вә наһәјәт, базар, әкин-бичин, алыш-вериш барәдә иди. О, Зәнкәзурдан ашыб кәлән Гызыл Орду һаггында үрәклә данышарды. О заман бајраг көтүрүб, Гызыл Ордунун габағына чыханлар ичәрисиндә өз оғланлары да олмушду.

«Ганун кәлди, — дејәрди,—динчлик кәлди; һәрки-

һәркилик, мәнәмлик, голу зорлулуг арадан кетди». Бабамын көрдүјү, «бабалардан алыб сахладығы» Нахчывандан һеч нә галмады. Бунлар мәним көзүм габағында мүһарибәдән сонра, бәлкә дә сон он беш-ијирми илдә тамам дәјишди. Јаранышдан јарашыглы дағларын әтәјиндә, дәрәләрин боғазында, јахасыны күнәшә ачан јени кәндләр дүнјаја кәлди. Өлкәмизин бир чох шәһәри илә јарыша билән, өзүндә Азәрбајчан Елмләр Академијасынын, Јазычылар Иттифагынын, Рәссамлар Иттифагынын филиалы олан, мүстәгил Дөвләт Педагожи Институту јаранан јени Нахчыван шәһәри мејдана кәлди.

Әсрләр боју халгымызын елм вә мәдәнијјәт хәзинәсинә нечә дүһа вермиш бу балача торпаг өз ганадларыны даһа кениш ачды. Јенидән доғулду, јенидән дүнјаја кәлди.

Ишығы боллашды дијарымызын,
Әтри боллашды баһарымызын;
Вүгары бој атды вүгарымызын,
Дүнјаја Нахчыван дүнјасы кәлди.

Зүлмәт јығышдырды әтәкләрини,
Фәсилләр—гара дил күләкләрини.
Дан јери бөјүтдү бәбәкләрини—
Дүнјаја Нахчыван дүнјасы кәлди

Дирәнди дағлара нур гатарымыз,
Јени секаһ деди көнүл тарымыз,
Алды фырчасыны Бәһрузларымыз,
Дүнјаја Нахчыван дүнјасы кәлди.

Мин илләрлә Араз чајы Нахчыван торпағынын әтәјини јалајыб кечирди. Гошулан нәғмәләр, ағылар, бајатылар дамла-дамла Араз сујуну чохалдыр, дурулдур, буландырырды. Араз сују она сөјкәнән дүзләрә «јандыг» верә-верә ахыб кедирди.

Араз да једәкләнәрмиш... Араз да гәзәбиндән нур ајыра, дашгынында јашыл-јашыл нәғмә вериб, кәнд вә шәһәрләримизә, Бөјүк дүзүн шоран торпағына аха биләрмиш...

Нахчыван торпағында јер үстү илғымлар гәдәр јералты сулар вардыр. Белә булагларын сајы 200-дән чохдур. Јахын вахтларда Нахчыван минерал суларынын дәрәләрә һавајы ахмасы азалдылачаг, 150 милјон шүшә «Бадамлы» вә «Сираб» сују долдурулачагдыр. Әразидә минерал булагларын еһтијаты вә күчү мүгабилиндә бу рәгәм һәлә чох кичикдир. Мухтар республикада 60 нөв

мәһсул бурахан 29 сәнаје мүәссисәсинин мәһсулу инди өлкәмизин чох јеринә, һәмчинин бә'зи харичи өлкәләрә дә көндәрилир. Јухарыда демишдик ки, кеологлар Нахчываны кеоложи музеј адландырырлар. Дағ сүхурларынын «астары үзүндә олан» бу музејин әсас көзәкөрүнмәз хәзинәси вар—зәнкин минераллар!

Нахчыван дағ-мә'дән сәнајеси артыг ән'әнә јарада биләчәк бир инкишаф сәвијјәсинә гәдәм гојур.

Һәлә нәзәрләрин там јөнәлмәдији, «фәрзијјәләрин ишығында көрүнүб итән» нә гәдәр јатаг јени тә'рифини көзләјир. Сүфрәләр бәзәјән Ордубад консерв заводунун мәһсулу узаг өлкәләрә кедир. Чох јердә «ә'ла» гијмәт алыр.

Ордубад мејвәси, Ордубад ипәји, Шаһбуз балы, Шаһбуз шәрабы, Нахчыван үзүмү...

Мухтар республика гәдим ән'әнәли елм вә мәдәнијјәти, мүасир сәнаје саһәләри илә бәрабәр, мүасир кәнд тәсәррүфатынын сәвијјәси илә дә өјүнә биләр.

Совет һакимијјәти илләриндә Нахчыван торпағы, демәк олар, бу јерин гапысыны танымыш гураглыг бәласындан јаха гуртармышдыр.

Бурада инсан әсрләр боју чөрәјини дашдан чыхарыб, гәлпә-гәлпә гајалардан гопарыб.

Бурада јајын гызмарындан, гышын шахтасындан гачыб торпағын дәрин гатларында кизләнән сулар үзә чыхыб, дәрәләрин боғазында дәрјачаја дөнүр. Торпағын јени боллуг, бәрәкәт, зәһмәт нәғмәси јараныр.

... Салварты дағларындан, Батабат мешәсиндән, Шаһбулаг јајлағындан о гәдәр үзүашағы ганадланыб бу торпағы синәмә сыхмаг истәмишәм ки...

Август ајынын јумурта биширән һавасында тәнкијиб, о гәдәр дағлара сары пәрвазланыб, бирчә саатдан сонра гар үстүндә о гәдәр сүрүшмүшәм ки...

Бу јерин иглим тәзады, силсилә дағлар әһатәсиндә бир нәһәнк таваны хатырладан Нахчыван торпағынын чоғрафи тәзады әсрләрлә онун сијаси-ичтимаи һәјатында да өз әксини тапмышдыр: дәрин учурумларла долу феодал шәрг дүнјасы, шүурлу фәалијјәти аздыран зүлмәт мүһит... Лакин бунунла белә, бу мүһитин ганунларына сығмајан «вулканик просесләр» инсаны ишыға, бөјүк арзулара сәсләјән јени фикир, јени сөз, јени елми ахтарышлар...

Гәфил тәзадларын сычрајыш јери,
Бу јер каһ зүлмәтли олуб, каһ ишыг.
Биз һәлә бу јердә гәфилликләрин
Әсил дамарыны ахтармамышыг.

Јох, инсан ахтарырды, она чан атырды. Дан јеринин тәбәссүмүндә, күнәшин әләнән нурунда, улдузларын сојуг бахышында... Бу гәфил ишыг онун үфүгүндә доғду. Бу јерә јени дон, јени һәрәкәт, јени ад кәтирди: Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасы.

Адынла јаша, адынла учал, мәним доғма торпағым. Дүнјанын һәр һансы бир нөгтәсиндә дајансам, ајдын көрүнән, күнәш ишығында пар-пар парылдајыб, һејрәтамиз рәнкләри илә көз гамашдыран мәним тәбии албомум. Һәлә сәни чох вараглајачаг, гајаларынын гулагларына һәзин ушаг нәғмәми, Араз нәғмәми охујачағам.

Нә гәдәр күнәш вар, инсан вар, охујачағам. Бабаларын дүнәни барәдә, бизим бу күнүмүз барәдә...

1974

ГАРАБАҒ СИМФОНИЈАСЫ

Учалыға кедән јоллар

«Гарабағ тарихи», «Гарабағ дағлары», «Гарабағ симфонијасы...» Биринчи вә икинчи башлыгда Гарабағын тарихи-чоғрафи тәрчүмеји-һалыны поетик диллә вәрәгләјән, үчүнчү башлыгда онун шәрәфли кечмишиндән инчә телләр ајырыб, бу күнүн нәғмәсинә говушдуран бир јазы хәјалымда долашыр. Өзү дә һардаса учалыға кедән јолда. Јашыл нәғмәли мешәләрин мүшајиәти илә, галханлы гајаларын көлкәсиндән кечә-кечә. Дәрәләр бојунча муғам гатарларыны көрә-көрә. Гулагларым ешидиб—көрүб. Көзләрим көрүб—ешидиб. Бәлкә, бу симфонија күнәшлә биркә доғулуб, бу јерин күндүзүнә һопуб; ајла, улдузларла биркә дараныб, булудлардан чыхыб, бу јерин кечәсинә лајла чалыб? Бәлкә дә, башга шәкилдә охудугларымы вә көрдүкләрими фикримә чилалајыб, бир силсилә јазыја дөндәрмәк истәмишәм. Башлыгларыны да һамыја мә'лум бир суаҹрычыдан— Гарабағ торпағындан көтүрмүшәм.

«Гарабағ» сөзүнүн тәләффүзүндән хошум кәлир. Бу тәләффүздә гәтијјән «гара» вә «бағ» сөзләринин һибридләшмәсини һисс еләмирәм. Башга етимоложи чешмә ахтарырам: «Гарабағ» —«гара бах» —јә'ни учалыға, вүгара бах! Инди бу һалланмаларын Гарабағ үчүн һеч бир фәрги јохдур. О, паспортуну алыб. Бу ад чох адларын, чох шөһрәтләрин үнваныдыр.

«Гарабағ тарихи» дејәндә мәнә елә кәлир ки, гаршымда сылдырым бир дәрә ачылыр. Чәнли-чисәкли бир һавада ирәлиләјирәм. Гылынч-галхан дөјүшләринин сәси илдырымларын нә'рәсинә гарышыр. Һансынын һансындан доғулдуғуну тә'јин едә билмирәм. Кимсә «Гачар јарғаны» дејилән бир учурумдан үзүашағы јуварланыр: кимсә «Вагиф учалыгы» дејилән бир зирвәјә тәрәф ин атыр. Вә

ким исә бу мәнзәрәләри көзалты сејр eләјә-eләјә гала һөрүр. Дашлара нә исә һәкк eләјир вә сонра үстүнү даш тозу илә өртүр. Бу да онун симфонијасы... Дашлара јазыб кетди. Һәр кәсин өз симфонијасы вар. Амма һәр кәс «Гарабағ» сөзүнү бу «симфонија» сөзүнүн әввәлинә әлавә едә билмир.... Гарабағ, «Кечди нәнчәмизә көзәл Гарабағ» дејәнләрин мејитини дәрәашағы сүрүкләјән гара бағ олуб.

Гарабағын тарихи әсәрләрлә заманын күршадларына галхан олан дөјүш галаларында јашајыб. Сонра јаддашларын китабларына... даһа сонра китабларын јаддашына көчүрүлүб.

Гарабаға һәр дәфә кәләндә санырам ки, бура илк дәфә кәлирәм. Бу «илк дәфә» һәвәси илә дә һәмишә Гарабағын әтәјиндән зирвәсинә доғру һөрдүјүм хәјали даш пилләләрлә бирнәфәсә јухары галхмаг, орадан үзүашағы узаглара—Гарабағ тарихинин һеч олмаса бир нечә вәрәгини ача билән узаглара бахмаг фикринә дүшүрәм. Бу күнүн өзү дә бир аз учадан, бир аз аралыдан јахшы көрүнүр. Гәһрәманлыгла долу тарих бу күндән нә гәдәр узаг мәсафәдә олурса-олсун, јенә јахындыр. Онун кечмиш һадисәләри бу күнүн «көзү габағында мәнзәрә кими асылыб. Тарихи һадисәләрин мәнфиси дә, мүсбәти дә көрк үчүн јашадылыр. Јохса тарих хатиринә тарихи һадисә кимә лазым иди? Гарабағ тарихиндә јорулунчаја гәдәр ат чапмалы о гәдәр «мүнбит һадисәләр» дүзәни вар ки... Гарабағ тарихиндә ваһимәли јарғанлар да аз дејил.

Гарабағын бу күнү о мүнбит дүзәнләрдән, о ваһимәли јарғанлардан кечиб кәлир. Тарих боју тарихи охујанлар чох олуб. Тарихи көрмәк вә ону аглын јүксәк тәзјиги илә сыхыб истәдијин форманы алмаг хүсуси исте'даддыр.. Гарабағ һәмишә белә исте'дадлы оғуллара өз дөшүндән сүд вериб. Онлары булаг кими, чај кими, баһар јағышы, сүбһ ишығы кими әтраф мүһит үчүн, бүтүн инсанлар үчүн доғуб. Һансы халг ата-аналығ eләјир eләсин, фәрги јохдур, бөјүк исте'дадлар бөјүк дүнјанын өвладларыдыр. Гарабағ јајласынын учалығына доғру поезија чығыры ачан Вагиф бурадан бизим күнләрә бахмышдыр. Бу һөрүк-һөрүк дәрәләрин аг суларындан мусиги шәләләсини Үзејир јаратмышдыр. Бу торпағын үфүгләриндән вәтәнимизин узаг шимал сәмасына учан, доғулдуғу јерин гүруруна сөјкәниб, гојнунда доғулмадығы јерләрин гојнунда доғмалашан Нелсон Степанјан Гарабағын бир тәбии—музеј кушәсиндә дүнјаја кәлмишдир. Инди шөһрәти гајыдыб бура.

Бу торпаг зијасы нечә нәслә бәс едән зијалылар очағыдыр!

Бу торпаг сүфрәси тој-дүјүнләр јола салан чөрәкли кишиләр јурдудур.

Бу торпаг бүтүн халгларын өвладларына бала мәһәббәти бөјүдән нәнәләр јурдудур!

Бу торпаг досту гардаш, гардашы дост олан мәрд адамларын очағындан од алыб...

Гарабағын баһар бәхти

Гарабағ физики-чоғрафи, игтисади рајон кими республикамызын хејли һиссәсини әһатә едир. «Дағлыг Гарабағ» дејәндә дә «дағлыг» сөзү өз чоғрафи мәнзәрәси илә көз өнүнә кәлир. Бу күн мән «нөвбәти илк дәфә» Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинә кәлмишәм. Онун физики-чоғрафи һәјаты илә һәлә орта мәктәбдән танышам... Кичик Гафгазын чәнуб-шәргиндә, Гарабағ сыра дағларынын әтәкләриндә, јер күрәсинин јағышлы, күнәшли, мүнбит бир кушәсиндә јерләшир. Саһәси 4,4 мин кв. км. әһалиси... әһалиси инди 155 мин нәфәрә јахындыр. Кичик тәфәррүатлар: Дағлыг Гарабағда күнәшли саатларын иллик мигдары—2 мин саатдан артыг. Јанвар ајынын орта температуру: 0—3; ијул ајынын орта температуру 15—20 дәрәчә. Туфанлы күнләрин иллик сајы: 35—40 вә с. Онун јер күрәси илә јашыд олан чоғрафи өмрүнүн сијаси-инзибати һәјаты 50 јашына гәдәм гојур.

Гарабағ торпағы заманын јени һавасыны 1920-чи илин мајында гаршылады. Мајын 12-дә бу јени күнү көзләјәнләр Шушада XI Гызыл Ордунун габағына дуз-чөрәклә чыхдылар.

Дағлыг Гарабағ зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәсинә Һакоп Һамари, Мәммәдхан Мәммәдханов, Сако Һамбарсумјан, Александр Сатурјан, Һүсү Һачыјев, Гамбај Ибраһимов, Татевос Мирзәбекјан вә башгалары кими көркәмли ингилабчылар башчылыг eләмишләр.

1923-чү ил ијулун 7-дә Гарабағ торпағы Вәтәнин јени бир һәдијјәсини алды— о күн Азәрбајчан ССР Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин гәрары илә Совет Азәрбајчаны тәркибиндә Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти јаранды.

Кечмишдә, узаг дағлар гојнунда керидә галмыш бир кушә сајылан Гарабағ јени сијаси-инзибати һәјатынын бүнөврә дашыны гојду. Ејни һәчмли, ејни иглимли торпаг инди бөјүк сәхавәтлә гојнунда тәсәррүфат, тикинти-гуручулуг ишләринә јер верди. Күнәшли күнләрин сајы санки чохалды. Јохса кечмишдә балача Хан кәнди дејилән бир јери Степанакерт кими ири мүасир шәһәрә чевирмәк мүмкүн олардымы? Бу ағ биналарын палчығы ишыгла гатылыб, дашлары ишыглы әмәлләрлә јонулуб.

Вилајәтин дағлыг иглиминдә көзәл инсанлыг, достлуг вә гардашлыг иглими мөвчуддур. Гәдимдән бәри бу иглими ејни торпаға баш әјән, ејни судан ичиб, ејни күнәшдән ишыг алан экинчиләр-бичинчиләр, тәбиәтин дилинә јахшы бәләд олан бабалар јени дөврә өз ән'әнәләрини һәдијјә вермәли идиләр. Бу дөвр һәмин ән'әнәләри даһа мүнбит мүһитдә «әкиб-бечәрә» биләрди.

Гарабағда тарих боју, нечә дејәрләр, «илдырым чиловлајан» оғуллар олуб. Бу торпағын тәбиәти—дәли учурумлары, бағырсаг кими чөзәләниб узанан дәрәләри, тәнбәл вә мајмаглары, гајадан-гајаја атыла билмәјәнләри гурд-гуш јеми сајыб.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Гарабағын икид оғулллары гылынч дәстәјинә әл чәкди. Кимиси гаракөз Гарабағ атыны, кимиси дә тозлу-гәзәбли «јоллары јәһәрләјиб» дүшмән үстүнә кетди. 45 мин гарабағлы Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә силаһ көтүрдү. Онлардан 15 мин нәфәри орден вә медаллара лајиг көрүлүб. Нә кизләдәк, һәлә дә от басмамыш чығырлар накамларын гәдәмини көзләјир. Һәлә дә гарылар вар ки, «онларын мүһарибәси» гуртармајыб. Көзләјирләр ки, оғуллары дөјүшүнү гуртарыб сағ-саламат кери дөнәчәкләр.

Гарабағын нечә кәндиндә Вәтән јолунда һәлак оланлара абидә гојулуб. Ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы Нелсон Степанјанын бүстү Шуша гајалары үстүндә учалыр.

Бурада 20 нәфәр Совет Иттифагы Гәһрәманы бөјүк гәләбәмизин шөһрәт тарихинә адларыны јазыб. Вәтән гаршысында имтаһан нечә дөјүшчүнү сәркәрдә еләди. Вәтән оғлаԓы кенерал рүтбәсиндә тәбрик еләди. 18 нәфәр көркәмли һәрби сәркәрдә, кенерал! М. Парсегов, Ј. Гулијев, С. Сәрдарјан, А. Газарјан, Х. Мәммәдов вә башгалары... Бә'зиләри өмүрләрини Вәтәнә бағышлады, бә'зиләри дә гәләбәнин сон күнүндә бадә галдырды.

Һәлә мән кечмишдән адлар чәкмирәм. Шәрәфли кечмишин чох оғулларына бу күнүн паспортуну вермәк олар. Лакин Бөјүк Вәтән мүһарибәси һеч вахт бизим кечмишимиз олмајачаг. Нә гәдәр ки, дүнјанын сијаси хәритәси мүхтәлиф рәнкдәдир, нә гәдәр ки, Вәтән кешијиндә сәрһәдчи әскәрләр дајаныр, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ибрәт дәрсини бүтүн бәшәријјәт өјрәнәчәк, нечә дөјүш лөвһәси өз рәнкиндә чанландырылыб, әрзин Чомолунгмасындан асылачаг.

Игтисадијјат вә мәдәнијјәт саһәсиндә инкишафына көрә Дағлыг Гарабағ 1967-чи илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилиб.

1921-чи илин сијаһыја алынмасына көрә ингилабын илк илләриндә вилајәтдә 26 мин хырда кәндли тәсәррүфаты вар иди. 4.400 ағач хыш, 486 бирдәстәкли котан бу илләрин «ән мәһсулдар» «истеһсал васитәләри» иди. Кәндлиләрин 41 фаизинин јүк һејваны вә гошгусу јох иди. 45 фаизинин исә јалныз бир јүк вә ја гошгу һејваны вар иди. Инди вилајәтдә 84 колхоз вә совхоз мөвчуддур. Бунлары рәгәм дили илә данышдырыб, игтисади фактлар алсаг, тәкчә бу илин мүвәффәгијјәти илә кечмишлә үз-үзә дајанмаг олар.

Кечмиш кечмишиндир. Бу күнүн тәләбаты илә јашамаг вилајәт зәһмәткешләри үчүн әсас ме'јардыр. Орта иллик тахыл истеһсалы 50 мин тондан артыгдыр. Сон ијирми илдә үзүм истеһсалы 10 дәфәдән чох артыб. Вилајәтдә ихтисаслашмыш 11 үзүмчүлүк совхозу артыг республикамызын ири шәрабчылығ тәсәррүфатына чеврилиб. Мартуни рајонундакы «Коммунизм» совхозуну—Чартаз кәндини Иттифаг мигјасында танылан, тәсәррүфатын рәһбәри Сурен Адамјаны шөһрәтләндирән совхозун игтисади-мәдәни тәрәггиси, бу тәрәггинин бүнөврә дашыны өз әлләри илә гојан зәһмәткешләрдир. Совхоз мин һектар үзүм саһәсиндән 2 милјон декалитр шәраб мәһсулу истеһсал едиб. Тәсәррүфатын иллик кәлири 8 милјон маната јахындыр. Бу совхозда беш нәфәр Сосиалист Әмәји Гәһрәманы торпаға шөһрәтдир.

Јенә дә кечмишә нәзәр. Ингилабдан әввәл Дағлыг Гарабағда әһалинин 90 фаизи савадсыз иди. Инди Вилајәтин

әразисиндә ингилабдан әввәлки шакирдләр гәдәр мүәллим вар (3.357 нәфәр). 1913-чү илдә анчаг Шушада 3(чарпајылыг бир хәстәхана вар иди. Инди вилајәтин 19(хәстәхана вә мүаличә мүәссисәләриндә һәр он мин адама 150 чарпајы дүшүр. Гарабағда јүзүн « о бири үзүндә» јашајан чох адама гонаг олмаг мүмкүндүр. Орта јаш 75-ә галхыб.

Инди Дағлыг Гарабағы кәнд тәсәррүфаты рајону адландырмаг олмаз. Онун сәнаје чәкиси даһа ағырдыр. Истеһсал олунан сәнаје мәһсуллары өлкәмизин чох јеринә, һәмчинин харичи өлкәләрә көндәрилир. Тәкчә сәккизинчи бешилликдә тикилән—3,6 милјон чүт ајаггабы истеһсал едән мүәссисәнин адыны чәкмәк кифајәтдир. Мебел фабрики, тикиш фабрики, халча фабрики, електрик аваданлығы заводу, Гарабағ мәрмәри, Гарабағ халысы, Гарабағ конјакы...

Степанакерт ипәк комбинаты...

Ипәк элләрин ипәји

Вилајәт партија комитәсинин катиби илә көһнә танышлар кими көрүшдүк. Кәлишимин мәгсәдини билдирдим: Дедим ки, истәјирәм долајы јолла мәгсәд үстүнә кәлмәјәк. Конкрет шәкилдә: мән суал верим, сиз чаваб верин. Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин әлли илдә газандығы мүвәффәгијјәт барәдә бә'зи характер рәгәмләр дејин. Әтраф мүһити, адамларын үрәјини өзүм охуја биләрәм...

Катиб мәни диггәтлә динләди. Лакин башга чаваб верди. Деди ки, ССРИ-нин әлли иллији илә әлагәдар тәнтәнәли јығынчагда Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузәси гаршымызда чох мүһүм вәзифәләр гојуб. Инди биз совет халгларынын бејнәлмилэл тәбиәтиндән, бу тәбиәтин јени-јени «мәһсулларындан» чох данышыб ,чох јазмалыјыг. Сабаһ бу мәсәлә илә әлагәдар јығынчағымыз олачаг... Сөһбәти башга сәмтә јөнәлтди:

— Һәлә дејин көрүм, наһар еләмисизми?

—Бәли.

—Һарда, нә вахт?

—Шушада. Саат 10-да...

—Һә, онда кучүнүз пис олмаз. Онларын гајмағы Зарыслыдан кәлир...—зарафатла дејир,—истәјирәм биләсәниз ки, суала чаваб вермәк јазмаг кими асан иш дејил. Туғда олмусунузму?

— Хејр, олмамышам.

— Елә һа кәзирсиниз, һа јазырсыныз, јенә дә охујанда көрүрүк ки, Чәфәр Чаббарлы сизи габаглајыб. Әлбәттә, зарафат едирәм. Нурәддин Бабајев дәфәләрлә орада олуб, јазыб...

— Инди мәнә елә кәлир ки, Туғ кәнди бөјүјүб, бөјүјүб... бир Гарабағ олуб.

— Еләдир, доғрудан да, еләдир. Мән өзүм гәсдән сизин суалыныза чаваб вермәдим. Истәјирәм кабинетләрдән чох, һәјатын өзүндә оласыныз, көзүнүзлә көрәсиниз. О ки, галды рәгәмләрә, белә рәгәмләри инди һамы әзбәрдән билир. Бизим ән чох ишчи гүввәмиз олан мүәссисәмиз ипәк комбинатыдыр. Нечә милләтин нүмајәндәси ишләјән, аналарын гајғысы илә нәниндән, көзәл гызларын күлүшү илә ишыгланан очаг. Һә, нечәдир, поезија вармы?..

...26 Бакы комиссары адына Гарабағ Ипәк Комбинаты. Гарабағ ипәјинин шөһрәти һәлә гәдимдән дүнјаја јајылмышды. Ингилабдан әввәл Гарабағ ипәји әсасән Шуша ујездиндә чәмләнмишди. Шуша ипәк-хаммалы чар Русијасынын диггәт мәркәзиндә иди вә онун ипәк истеһсалында көркәмли јер тутурду. Загафгазија ипәк мүәссисәләринин үчдә бириндән артыгы Шуша ујездиндә јерләширди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл ујездин кәндләриндә вә Шушада 36 кичик барамаачан фабрик мөвчуд иди. Лакин бу фабрикләр чохдан тикилмишди, көһнәлмишди. Бурада ишләјән фәһләләрин вәзијјәти дөзүлмәз иди.

Кичик мүәссисәләри бирләшдирмәк, вилајәтдә ипәк истеһсалыны артырмаг үчүн империалист мүһарибәси илләриндә башсыз галыб дағылмыш фабрикләри јенидән гурмаг лазым кәлирди. 1922—1926-чы илләрдә игтисади чәһәтдән сәрфәли олан јалныз 15 фабрик бәрпа едилиб истисмара верилди. 1926-чы илин ијулунда Дағлыг Гарабағ Халг Тәсәррүфаты Шурасынын гәрары илә Степанакерт барамаачан трестин—Гарабағ Ипәк Комбинатынын әсасы гојулур.

Әлбәттә, сон әлли илә јахын мүддәтдә комбинат, демәк олар, јенидән гурулуб. 1922-чи илдә Гарабағ фабрикләриндә 1.600 кг ипәк-хаммал алынмышдыса 1973-чү илдә бу рәгәм 136 тона чатыр. Фабрик 2.700 нә-

фәрлик бөјүк аиләдир. Бу аиләдә алты милләтин нүмајәндәси чијин-чијинә чалышыр. Бу бирлијин күчү илә комбинатымыз илдә 28 милјон манатлыг мәһсул истеһсал едир. Бизим бу аиләнин чох јахын достлары вар ки, онлар әлимиздән тутур. Ордубаддан, Шәкидән, Азәрбајчанын дикәр рајонларындан, һәмчинин Орта Асијадан хаммал алырыг. Јохса Дағлыг Гарабағ дејил, бүтүн бөјүк Гарабағ да бизим комбинаты һеч бир ај тә'мин едә билмәз. «Һарда бирлик—орда дирилик—Азәрбајчан халг мәсәли бурада јеринә дүшүр...»

Данышығында рәсмијјәт, «директор әдасы» һисс олунмајан, садә, күләрүз, бир аз да зарафатчыл Серкеј Хачатурјан комбинатын тәрчүмеји-һалыны елә чидди данышыр ки, елә бил имтаһан верир, мүәллимдән «беш» гопармаг фикриндәдир. Мән дә «комиссија» үзвләриндән биријәм. Өзүмдән асылы олмајараг диггәтим ондан јајыныр. Директор столун үстүндәки 4-чү нөмрәләр—бә'зи әдәби журналларын сон нөмрәләри нәзәрими чәлб едир.

— Ипәкчинин ипәк зөвгү олмалыдыр. Јахшы ше'р нәзәримдән гачмыр. «Гракан Азәрбајчан»ын сон нөмрәсиндә Нәриман Һәсәнзадәнин ше'рләрини мәмнунијјәтлә охудум...

—Комбинат барәдә ешитмәк мараглыдыр, Серкеј Ованесович...

«Гарабағ Ипәк Комбинатынын игтисади көстәричиләри» чәдвәлини мәнә тәрәф узадыр.—Сизә бағышлајырам. Анчаг бурда јазылмајыб ки, комбинатымызын өз хәстәханасы, пионер дүшәркәси, ушаг бағчасы, өзфәалијјәт ансамблы вар. Бурда јазылмајыб ки, Намазова Әзизә 25, Размик Бағдасарјан 20 илдир ки, ипәк тәбиәтләри, бачылыг мүнасибәтләри илә комбинатын ипәјини даһа да јумшалдырлар. Һәмчинин, бу чәдвәлдә јохдур ки, Зарик Петросјан кими ипәк усталарымыз Филор Кәримова, Зоја Ағачанјан кими чаван гызлара тәчрүбә өјрәдиб, өзүнә чатдырыб, һәтта өзүндән габаға өтүрүб. Бурда өзүмүзүн һисс етдијимиз, башгаларынын көрүбдүјүб, бизә дедији гусурларымызда аз дејил.—Вә садаламаға башлајыр.—Дејирәм ки, мәним гәнгидлә ишим јохдур. Өзүнүтәнгиди үмуми ичласыныза сахлајын...

— Онда,—дејир,—сизин сөзүнүзү әдәбијјат дилинә чевирсәк белә чыхыр ки, биз дә сизә гонаг оланда зәиф әсәрләринизи тә'рифләјиб јахшылар гатарына миндирмәлијик...

Сөһбәт едә-едә барамаачан сехә дахил олуруг. Сәвгтәбии дүшүнүрәм ки, ипәкчилик јүнкүл сәнајејә дахилдир. Гајнар суда барамаачан, бишиб ағармыш әлләри көрәндә мән бу «јүнкүл» зәһмәтин бүтүн ағырлығыны һисс етдим. Ахы,—дејирәм,—бу ағыр сәнаје дә дејил! Ағыр зәһмәтли сәнаје саһәсидир. Бурадакы «јүнкүл» сөзүнә гулағымыз өјрәниб. Бу «јүнкүллүјүн» өзүндә чох бөјүк вәзн ағырлығы, мәзмун ағырлығы вардыр.

Доғрусу, бу һалланманы она көрә апардым ки, барамаачан сехдә әлләри гајнар суда, көзү биздә олан бир гадын һаглы килеј еләди. Адыны сорушдум. Деди: Мәнзәр Сәфәрова. Кәндини сорушдум. Деди: Қәркичан кәндиндәнәм. Бу кәнддән комбината сәксән нәфәр гадын кәлир. Хејли јолдур. Үч нөвбәдә ишләјирик. Ишимиздән наразы дејилик. Анчаг ишдән јорғун-арғын чыхырыг. Гышы-гары олур, јағышы-бораны, кечәси-бивахты олур. Машын чатмыр. Бә'зән ики саат көзләјирик ки, автобуса раһат миниб, ев гајғысы чәкмәјә кедәк...

Комбинатын рәһбәрлији дә онун һаглы тәләб олдуғуну е'тираф еләди.

Бизчә, әлагәдар тәшкилатлар бу тәләби јүнкүлчә һәлл едиләси тәдбирләр сијаһысына дахил едә биләрләр.

Гарабағ Ипәк Комбинаты әмәкчиләринин әсас мәгсәди доггузунчу бешилликдә ипәк иткисини минимума ендирмәк, маја дәјәрини азалтмаг, ипәк әлләрин ипәјини даһа кејфијјәтли, даһа шөһрәтли етмәкдир.

Дүнјанын дамында нәғмә

Вилајәтин икинчи бөјүк шәһәри, гәдим елм-мәдәнијјәт очағы Шушадыр. Шуша галасы. Чичәкләр ичиндә гала. Гајалар овчунда чичәк. Бурда шаир Муса Јагубун ше'ринин бир сапыны чәкмәк олар: «Галалар гајадыр, гајалар гала...»

Кечән ил Худу Мәммәдовла белә бир гала-гајаја сөјкәниб, Дашалтыја тәрәф бахырдыг. Дәрә дәрин вә вәһимәли иди. Мәнә елә кәлирди ки, дәрәнин додаглары бир-биринә јахынлашыр. Индичә додаглар бир-биринә говушачаг. Әввәл дәрәнин дибиндәки чај боғу-

лачаг. Сонра дөшләрдәки гала евләр јастыланыб, дәрә диварларына јапылачаг. Узагдакы јашыл ишыг—мешә көзләрини бәрк-бәрк сыхачаг. Сују ки јүксәклијә тәрәф ахытмаг мүмкүн дејил! Су јенә дә нечә милјон иллик тарихини, дағлары јарыб, гајалары кәсә-кәсә ахмаға башлајачаг. Тәбиәтин өмрү дәрәсиз мүмкүн дејил. Јохса бу сеһрли күләкләр һарда динчәләр, һарда кечәләрди?.. Елә гәрибә курултулу—нәғмәли, көзә-гулаға, үрәјә һәзз олан, аз гала бармагларла дујулан күләк әсирди ки... Күләјин бу хош мәстлијји көзләримдән ваһимәни говду. Инди дәрә, ағзыначан шүшә кими «көјүмтүл», «ағымтыл» һава илә силәләнмишди. Күләкләр әтраф мешәләрин јашыл рәнкиндән бир аз дәрәјә төкүб, үстүнә дә азачыг дағ чәни чиләмишди. Санки бурда һәр таланын, һәр мешә әтәјинин, һәр дағ јамачынын өз һавасы вар. Күләкләр гатышыг рәнкләри севир. Худу Мәммәдов күләкдән хошһалландыгымы, аз гала ганад алыб онлара гошулмаг истәдијими һисс еләјиб, тәбиәтин, үмумијјәтлә, әтраф мүһитин шаирә нечә поетик мөвзу вердијини, дағларын дурушу, күләкләрин әсим истигамәти илә мүгајисәли шәкилдә изаһ етмәјә башлады. Гәрибәдир, тәбиәтдә һәр шејин дили олармыш. О дили һамы билмир. Күләк тәбиәтин «латын дили» имиш. Дағлар, дәрәләр, дүзәнләр, мешәләр бу дили чох көзәл билирләр. Худу мүәллим бу дилин јаранма тарихиндән, мусиги, поезија рәнкләриндән, онун «лүғәт фондундан» елә гәрибә данышырды ки...

Бу ара елә бил ири бир гајанын башындан боз даш галхды һаваја. Даш ганадларыны ачды. Көрдүм ки, гарталдыр. Ганадлы гајалара бах:

Бир күндә нә гәдәр бир гартал боју
Алчалыр гајалар, галхыр гајалар!

Худу мүәллимә дејирәм: Көрәсән, мәндән башга да бу һисси кечирән олубму?—Мән Шуша галасына чыханда елә билирәм ки, дүнјанын дамына чыхырам. Доғрусу, бурдан да һүндүр јерләрә чыхмышам. Бу һисси анчаг бурада кечирирәм. Дүнјанын дамына чыхмышам. Үзүашағы бахырам. Истәдијим јерләрә чичәк туллаја, истәдијим јерләрә даш голазлаја биләрәм. Инсанлары учалыға, тәмиз дағ һавасына, күнәшә, аја, улдузлара јахын олан јүксәклијә сәсләјә биләрәм.

Диалектика дејир ки, тәбиәтдә һеч нә итмир. Шәклини дәјишир. Вахты илә бу «дамда» охунан нечә илаһи

нәғмәни даш-магнитофонлар нә шәкилдә јашадыр көрәсән? Гајаларын јаддашы нә гәдәр сахлар онлары? Мән «дама» чыхыб, көзә һеч бир сәрһәд чәкмәјән кенишлији сејр еләдикчә дәриндән инанырам ки, нә вахтса гајалары данышдырмаг мүмкүн олачаг. О заман Гарабағ торпағында ујумуш нәғмәләри бу јүксәкликдән инсанлара охујачаглар.

...Бу илин мајында јенә дә Шушаја, о јүксәк «дама» чыхдым. Адлары мәндә гәрибә әһвали-руһијјә доғуран дағлара јенә бахдым. «Бағры ган»... Нә гәдәр накам мәһәббәтә, талеји дәрә ашағы јуварланмышлара, әли гојнундалара хатирә јери... «Топхана», «Чахмаг»; һүчум, мүдафиә, дөјүш, атышма... Халгын тарихинә, тушланан күлләләр, төкүлән наһаг ганлар, јандырылан әлјазмалары...

Даһа өзүмә сөз вермишәм ки, «дүнјанын дамына» чыхмајачағам. Сонра ордан енмәк чәтин олур...

Шуша Дағлыг Гарабағын беш рајонундан биринин мәркәзидир. Шуша республикамызын курорт шәһәридир.

—Демәк олар, бүтүн саһәләрдә планлары јеринә јетирмишик.—Рајон партија комитәсинин биринчи катиби Гәшәм Асланов мә'лумат верир.—Бу ил бизим үчүн имәчилик или олуб. Әввәли бир гәдәр чәтин башланан бу иш инди бир физики-мә'нәви тәләбата чеврилиб.

Гарабағын тарихиндә фәдакар оғуллар чох олуб. Бир рәвајәтдә дејилир ки, Кәнчәли тәхәллүслү бир нәфәр Шушаја кәлир. Буранын ичмәли су еһтијачыны дујур, бүтүн варидатыны төкүб Шушаја су чәкдирмәк фикринә дүшүр. Ишин гызғын вахты мадди вәсаит түкәнир. Кәнчәли Кәнчәјә пул далынча кедәркән, јолда хәстәләниб өлүр. Ағыллы адамлар бу хејирхаһ әмәли өлмәјә гојмурлар. Татевос адлы бир фәдакар бүтүн варындан кечир вә әбәди вара јетир. Кәнчәли хәттинә Татевос хәттини гошуб, Шушаја су кәтирир. Сонралар заманын селләри бу кәмәри гырыр.

Инди әсас мәгсәдләримиздән бири Шушанын су проблемини там һәлл етмәкдир.

Һазырда Хан гызы хәттинә 20 км әлавә олунуб. Шушанын су мәсәләсини әсасән һәлл етмишик. Анчаг шәһәр бөјүјүр, тикили, чохалыр. Курорт шәһәринин шөһрәти кетдикчә даһа бөјүк миграс алыр. Одур ки, биз инди ијирми ил бундан сонранын гајғылары илә дә јашајырыг...

Катиб күлә-күлә әлавә еләјир: Дағ адамы кәрәк гырғы кими гывраг ола. Апрел әввәлдән ахыра гәдәр бизим јашыл ишыг ајымыз олуб. Ајын 19-да јүз мининчи ағачы торпаға басдырмышыг. Јалныз бир факт: мәркәзи хәстәхананын сүрүчүсү Һәсән Һәсәнов тәкчә өзү 1.500 ағач тинки басдырыб. Шушанын јахын перспектив—гуручулуг ишләриндә әсас јери кәлән илдән доггузмәртәбәли меһманхана бинасы, 1.200 нәфәрлик јени орта мәктәб, идман маллары фабрики, курорт тичарәти үчүн комплекс тикинти, шәһәрин газлашдырылмасы, канализасија шәбәкәсинин тә'мири вә кенишләндирилмәси, Фуад Әбдүррәһмановун пантеон—абидәләр комплексинә Шушада үнван вермәк вә с. мәсәләләр тутур. Бүтүн бу тикинти-гуручулуг ишләри она хидмәт едир ки, Шушанын тәбии курорт иглими даһа да көзәлләшсин. Шушанын тәбии-музеј релјефи даһа да зәнкинләшсин. Гәдимлији сахламаг, бәрпа еләмәк, һәмин ме'марлыг көзәллијинә хәләл кәтирмәмәклә курорт шәһәрини муасирләшдирмәк. Һәр чәһәтдән—тикинти-абадлыг, мәдәни-мәишәт, јашыллашдырма сәлигәси, курорт тичарәти, турист хидмәти...

Ахы, Шуша гәдимдән бәри мусиги очағы олуб. Бәс бу гәдимлик бизим дөврдә һансы нәғмәсини јашадыр? Шушада шәрг мусиги аләтләринин «доғум еви»—шәрг мусиги аләтләри сехи јарадылыб. Сехин мүдири Чәфәр Чәфәров дејир ки, бүтүн ССРИ-дә белә бир сех—фабрик ола, о да Шушанын пајына дүшә, бу бизә чох бөјүк е'тимаддыр. Бу е'тимадын мәс'улијјәтини јахшы дујуруг. Бизим сехин тары, каманчасы, гавалы Ермәнистандан, Орта Асијадан вә башга гардаш республикалардан әлавә, харичә—Јахын Шәрг өлкәләринә, Һиндистана да сораг апарыр. Усталарымыздан Адил Мәммәдов, Фикрәт Әлијев, Таһир Әһмәдовун белә ушаг көркәмләринә бахмајын, бармагларында сары сим ешги вар. Азад Осипјан күндә нечә нағара, Фәрман Мәһәррәмов нечә тар дүзәлдир. Хошбәхтликдән һәлә үстүмүзә үзү гара гајыдан мәһсулумуз олмајыб. Мән дә, сехин бригадири Рәчәб Һәсәнов да бир ме'јары әсас көтүрүрүк: мусиги аләти көзәллик чарчысыдыр. Өзү көзәл олмајан кимин үрәјини чала биләр... Ән бөјүк арзуларымыздан бири будур ки, фабрик—сехин чалғы аләтләри ансамблыны јарадаг. Ушагларын чоху тар-гавал дүзәлдир, амма өзләри чала билмирләр. Бу она бәнзәјир ки, кәмичи—дәнизчи үзмәк бачармыр. Одур ки, уста фәһләләримиз мусиги мәктәбләриндә тәһсил алмаға һәм һәвәсли, һәм дә мәчбурдурлар. Ваһид демиш: «Гијмәтли о шејдир ки, хиридары көзәлдир...»

Бу ил мусиги сехинин коллективи бир нечә һектарлыг саһәни—јарарсыз даш-гајалығы һамарлајыб, бағ салыб. Диггәт верирәм: тинкләрин һамысы тутуб.—Сех мүдири чидди төврлә дејир ки, биз инди көзәл бир «хәстәлијә»—ағач әкмәк хәстәлијинә тутулмушуг.—Образлы данышыр: Мардакертдә, Кәлбәчәрдә ағач кәсиб, мусиги көјәрдирик, бурда тинк басдырыб јашыл нәғмә көјәрдирик.

Санаторијанын баш һәкими М. Мәммәдову танымамыш олмазсыныз. О, курорта кәләнләрә дә бу «хәстәлији» јолухдуруб.

Шушада Гарабағ Ипәк Комбинатынын сехләри ишләјир. Орада әјиричиләрин, сарыјычыларын зәһмәти илә таныш олмушдум. Ипәкчи Земфира Агасијева вә Хавәр Исмајылованын, 3 нөмрәли сехин рәиси Вагиф Кәримовун адларыны дәфтәрчәмә јазмышдым. Хан гызынын бағында бүлбүлләр консертинә, бүлбүлләр хоруна гулаг асмышдым. Мән һеч јердә бу гәдәр бүлбүлүн бир јердә охудуғуну көрмәмишәм.

Хан гызынын әли илә әкдији ағачларын чоху, о чүмләдән тут ағачлары өмрүнүн гүрубуна әјилирләр. Гурујан вә ја гурумаға намизәд олан ағачларын јериндә чаван тинкләр әкмәк барәдә, Хан гызынын евинин тә'миринә даһа һәссас олмағ, бу еви дүнја туристләринин диггәтини чәлб едәчәк бир музејә дөндәрмәк барәдә... јазачағыма сөз вермишдим. Вахт чатмыр, вахт. Нә исә, сағлыг олсун... Бәлкә, диггәтләри силкәләмәјә чәсарәт чатмыр?.. Нә исә, Шушанын јоллары хејли көзәлләниб. Һәр шеј јолдан кечир. Јол јахшыдырса, демәк нишкүзарлыг тәкәр үстәдир...

Һолавар дүнјасы, зәһмәт симфонијасы

Степанакерт шәһәриндә Азәрбајчан јазычылар Иттифагынын филиалы јарадылыб. Филиал әтрафында С. Ханјан, К. Ағачанјан, Г. Габриелјан, В. Овијан кими республикамызда артыг мәшһур олан јазычылар, һәмчинин истеʼдадлы чаванлар чәмләниб.

Гарабаға «сәјаһәтимин» сон күнү сәһәр тездән гәләм достларымла көрүшүрүк.

—Бујур.—дејирәм, јолдаш филиал катиби, башыны ач, дүш габаға, нөвбәти маршрутумузун планыны тәртиб вә тәсдиг еlә.

— Башым ачыгдыр, план мөһүрләниб. Маршрут мүәјјәндир. Јоллар јағланыб. Машын јәһәрләниб. Степанакерт—Мардакерт истигамәти... Баш бәләдчимиз исә Сократ.

Јола дүзәлирик. Степанакерт—Ағдам јолунун долајларыны кениб дүзәнлијә чыханда Сократ ишарә верир:

—Кеворг чан, даш дашы једи, дабаны галдыр...

Кеворг санки «һим»ә бәнд имиш.

— Көзүм јолларда галмышдыр, хәбәр јох Күр гырағындан...

Һејрәтләндијими көрән Сократ:

—Бәс нә билмишдин,— дејир,—бура Гарабағдыр, суал вердин, чавабыны муғамат үстүндә верирләр.

Кеворг гәзәли ахыра гәдәр охујур. Сонра гәфилдән Гачар ролуна кирир, Вагиф олуб онунла габаглашыр. Вә бирдән дүнјанын мүхтәлиф радиостансијаларыны «тутур», футбол ичмалларыны јамсылајыр. Јенә дә гәфилдән «маскасыны» дәјишир. Бу дәфә елә чидди, елә үрәкдән охујур ки, һамымыз көврәлирик. Шоферә дејирәм:—Ахбер, сахла көрүм; дүшүб әкин јерләринә бахмаг, синәми бошалтмаг истәјирәм. Залым Кеворг ушаглығымы көзүмүн габағына кәтирди. О гәдәр чүт сүрмүшәм, о гәдәр һолавар ешитмишәм ки,.. Инди һаны, о хәзинә кифајәт гәдәр өјрәнилибми? Јәгин, елә ермәни әдәбијјатында да биздәки кимидир...

Һолавар охунур... Котан чырылдаја-чырылдаја она дәм тутур.... Гызыл өкүзләр мүркүлү-мүркүлү котаны дартыр. Арабир гоча мачгал: кши, матах, кши» (сүр, башына дөнүм, сүр) дејир. Мәрз әтәјинин күләшли јери гара шума чеврилир, тохум сәпилир, көј курулдајыр; зәми көјәриб галхыр.. Тәәссүф ки, бу әкин—бәрәкәт нәғмәләрини тәрчүмә еләјә билмәдим.. Мән дә гәләм достларыма Азәрбајчан дилиндә, форма вә мәзмунча һәмин һолаварлара јахын һолавар охудум. Ондан бир бәнд:

Јери, јери, хышым, јери;
Енир дагдан гышым, јери.
Јазмагдан һеч јорулмадым,
Кағызымды бу шум јери...

Јолумузун һәр ики тәрәфи әкин јери, дизәчән галхан көј зәми, бир аз аралыда үзүмлүк иди. Торпағын әтри, торпағын рәнки тәбии олараг бизи һолавар дүнјасына апармышды. Инди бу тарлаларын зәһмәт симфонијасы олан инсан әмәли, инсан ешги өз башлангычыны о һолавар дүнјасындан көтүрмәмишми?

— Чатдыг, — шофер машынын әјләчини басыр.— XXII партија гурултајы адына совхозун идарә бинасы. Директор јәгин ки, саһәдәдир...

Директор, доғрудан да. саһәдә иди

Мән имкан тапыб совхоз идарәсинин габағында вурулмуш стендләри көздән кечиртдим. Совхозун бүтүн план вә өһдәлији илә таныш олдум. Үзүм планы — 7.600 тон, өһдәлик — 9.000 тон вә с.

Стендләрдә иттифаг, республика үзрә нә гәдәр үзүм, тахыл, барама вә с. планы, һәмчинин совхозун өзүнүн план вә өһдәлији өз әксини тапыб.

Чох јахшыдыр. Совхоз әмәкчиләри јахшы дәрк едирләр ки, онларын мәһсулу бөјүк Вәтәнимиздә алынан мәһсулун хүсуси чәкисинә нә гәдәр әлавәдир.

Бу нәһәнк тәсәррүфатын башчысы ССРИ Али Советинин депутаты Самвел Мамунсу тарлада—тракторчуларын јанында тапдыг. Дејәсән, тә'мир иши илә мәшғул идиләр. Директор да онлара көмәк едирди.

Кечән ил совхозун 1 милјон 900 мин халис кәлири олуб. 60 мин һектар торпаг саһәсиндән Сон алты илдә совхоз 14 дәфә кечичи Гырмызы бајрағы (мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри үзрә) өзүндә сахлајыб. Совхозун 280 нәфәр фәһлә вә гуллугчусу ССРИ ХТНС-нин иштиракчысы олуб. Бу јахынларда 36 фәһлә совхозун һесабына ССРИ-нин көрмәли јерләрини кәзмәјә кедиб.

Совхозун әразисиндә беш јемәкхана ишләјир. Фәһлә учуз гијмәтә— 25 гәпијә наһарыны вә ја шамыны еләјир. Тәнәффүс заманы вахты итмир, режими позулмур, үстәлик истираһәт дә едә билир. Совхозун 300 мин маната гәдәр мүкафат фонду вар.

Директордан сорушурам:

—Кечән ил бу фондун фәһләләрә нә кими бахымы олуб?

— Факт дејим: һәмин ил Һүснүс Һамо—3 мин, Асја Бабајан—2.500, Һран Бабајан—2.600, Асатур Галасјан—2.200 манат мүкафат алыблар. Сијаһыны артырмаг да олар. Директор совхозун мүвәффәгијјәтини садаламаг-

да хәсислик еләјир. Бу наилијјәти һәр аддымбашы көрүб охумаг чәтин дејил. Бу наилијјәтләр барәсиндә өлкәмизин һәр јериндә ән јүксәк күрсүләрдән данышмаг мүмкүндүр.

Директор тез-тез «һектарчы» сөзүнү ишләдир. Бу сөзү хырдаламағы ондан хаһиш едирәм.

... Совхозун сәккиз үзүмчүлүк бригадасы вар. Һәр бригада өз саһәсини үзвләри арасында бөлүб. Һәр адама 2,5—3 һектар саһә дүшүр. Бир адам 3 һектара гуллуг едир! Бөјүк һүнәрдир, доғрудан да һектарчы!

Самвел Мамунс дејир ки, һәр бир тәсәррүфат бир совет аиләси демәкдир. Биз јалныз мәһсул истеһсалы үчүн чалышмырыг, һәм дә бөјүјән, бизи әвәз едән јени нәсил тәрбијә едирик. Бу јахынларда гоншу тәсәррүфатлардан бириндә орта јашлы бир нәфәри ишдән чыхардыблар. Куја дили ачыдыр, әли нә билим, нәдир. Мән ону ишә көтүрдүм. Пис дә ишләмир. Ахы, бүдрәјәнин голундан кәрәк бири јапыша, әјрини кәрәк бири дүз јола чағыра; ишдән говмаг тәрбијә јолу дејил. Инсан иш—әмәк просесиндә, коллективдә формалашыр, ја да формасыны итирир. «Формасыны итирәни» «гәлибә салмаг» бизим вәзифәмизә дахилдир. Тәсәррүфат ишиндә дә педагог олмаг кәрәкдир. Әмәк интизамынын чох инчә психоложи нормалары вар...

Мән бејнәлмилəл тәрбијә мәсәләләриндән данышмајачағам. Сиздән хаһиш едирәм, ахшам бизим мал фермамыза кәлин, көрәк, бизим чаван гызларын—сағычыларын ермәни вә ја азәрбајчанлы олдугларыны мүәјјән едә биләрсинизми?

Ахшам машынымызы фермаја сүрдүк. Гызлар сағдыглары сүдү тәһвил верирдиләр. Доғрудан да, онларын миллијјәтинин нә кејимләриндән, нә дә сифәтләриндән тә'јин едә билдик. Азәрбајчан гызлары ермәничә, ермәни гызлары азәрбајчанча чох тәмиз данышырлар.

Директор дејир ки, мән өзүм онларын чохунун адыны билмирәм. Дилләринин дә мәним үчүн фәрги јохдур. Онлар мәнә гызылкүлү хатырладырлар...

Инсанлыг дили јүксәк инсани кејфијјәтләрдәндир!

«Бакы фәһләси» колхозу Мардакертдән Кәлбәчәрә кедән јолун үстүндәдир. Колхозун сәдри Габриел Балајанла рајон мәркәзиндә таныш олдуг.

—«Мардакердә кәлиб, «Бакы фәһләси»ндә олмадын демәк ков дејил» —бизи колхоза дә'вәт еләди.

— Сизин тәсәррүфатда олмушуг, —дедим, — Ортакәнди, Гасапеди вә Дәмирлини бирләшдирән 600 тәсәррүфат .. Кәлириниз милјондан артыг: 800 тон памбыг, 1.300 тон тахыл, 350 тон сүд, 80 тон әт, 11 тон јун, 160 тон үзүм... истәјирсиниз, ардыны да дејим...

— Сәдрин ичазәси олмадан бу рәгәмләри сизә ким вериб, — зарафатла әлавә еләди,—ејби јохдур, бунлар һеч дә сирр дејил. Бүтүн тәсәррүфатлар бир-биринин планыны, дахили «сирләрини» билирләр. Мәсәлә бундадыр ки, бизим Ортакәнд—колхозун пајтахты јол үстүндәдир. Кәлбәчәр дағларына кедән јолун. Елә өјрәнчәлијик ки, јолдан кечән гонагларын евә дөнәчәјини көзләјирик...

Сәдрлә вә'дәләшдик ки, саат 3-дә колхозда көрүшәк.

Дедијимиз вахтдан јарым саат кечикдик. Сәдр бизи көзләјирди. Чох рәсми шәкилдә деди:

— Мән анчаг поезијанын хатиринә кечикмәјинизи бағышлаја биләрәм, јохса һәр көрүшдә јарым саат вахт итирсәк, дәнимизи сәрчәләр јејәр...

Үзр истәдик. Күнаһы «хапәндәнин» бојнуна јыхдыг—елә көзәл охујурду ки, шофер өзүндән асылы олмајараг сүр'әти азалтмышды...

— Шаир һа...

Шаир, көрүнүр, Г. Балајаны јахшы танызырды. Она көрә дә:

— Әрә, бу кишинин јанында мән шакирдәм,—деди,— Габриел әсил профессионалдыр...

— Бујурун, һәр кәс өз машынына.—Сәдр кечиб «ГАЗ—69»-ун сүканы архасында отурду.

— Гардаш, мән сәдрлә отурмаг истәјирәм,—дедим вә кечиб әјләшдим.—Сәдр ше'р адамына охшајыр... Өзү дә е'тираф еләди ки, кәнчлијиндә ше'р јазыб. Һәм ермәни, һәм дә Азәрбајчан дилләриндә. Бу, ушаглыг һәвәси иди... Ичиндә нә вар, дејә билмәрәм... Амма 7—8-чи синифдә јаздығым ше'р дәфтәрими арвад-ушагдан кизләдиб, сејфимдә сахлајырам. Әсәби һалларымда вәрәгләјирәм. Јадыма дүшүр ки, ушаг олмушам, гајғыдан азад олмушам. Илк кәнчлијимдә кимәсә көнүл ачмыбә'зән ачыг-ајдын көрүрсән ки, бу иш бу сәмтә кетмәлидир. Бир дағалын бириси јана чәкир— «јох, мән бу шам... Олур, әсәби һалларымыз чох олур. Мәсәлән, сән тәрәфә истәјирәм». Онда гангаралығы олур. Нә исә... Чамаатымыз ишләкдир, доғручудур. О чылыз адамы

көрүрсүнүзмү?—Үзүмлүјүн арасы илə чијниндə ири бир ағач апаран балачабој кишини көстəрир.—Бу јахынларда анбардар чағырыр ки, кəл чахырыны апар. О да дејир апармышам. Демə, доғрудан да, апарыб, гол чəкмəјиб. Анбардар гышгырыр: əрə, сəнə апар дејирəм, јеримиз јохдур. Бу балача, чылыз киши билсəниз, көзүмдə нечə бөјүдү; кəлиб мəнə деди: бу анбардарына дејнəн мəндəн əл чəксин, мəн 350 литр чахырымы апармышам...

— Бəс Азəрбајчан дилини һарда белə јахшы өјрəнмисиниз. Данышанда ајырд елəмəк олмур...

— Ушаглыгда чох камил «лүғəтлəрим» олуб—јахшы достлар, јахшы гоншулар. Гарабағ дүзүндə аз адам тапылар ки, гапысыны ачмајым, гапымы ачмасын. Бу күн бөјүк бир артезиан колхозумуза һəдијјə верилир. Бəрдəли достларым вурублар. Сизи инандырырам, арада бир манатын да сөһбəти јохдур. Анчаг хəтир-һөрмəтə. Бизим хəтир-һөрмəт дилимиз зəнкиндир...

— Бешиллик план көстəричилəриниз барəдə...

— Бешиллијин барама, јумурта планыны өдəмишик. Памбығы вə тахылы бу ил верəчəјик. Галан саһəлəрин һамысы кəлəн ил. Бизим бешиллијимиз дөрд илдир. Сонра зарафатла əлавə едир.—Инди дə мəним сизə суалым вар:

— Дејин көрүм, Вагиф ичəн олуб, јохса јох?

— Доғрусуну десəм, билмирəм. Бу барəдə охумамышам. Анчаг, Вагиф көзəллəрин көзлəриндəн ишыг ичиб, гајаларын додагларындан торпаг поезијасы... шəрабы дејə билмəрəм...

Сəдрин нəјə ишарə елəдијини анладыг. Дедик ки, шам јемəјини Ортакəндə сахламышыг.

— Бах, бу олду поезија...

Ајрыланда Г. Балајан тəкрар-тəкрар хаһиш елəди ки, бизим колхоза кəлин. Достларынызла кəлин. Имканларымыз бөјүкдүр. Гонаг отағымыз вар. Сиз елə зəнк вурун ки, көрүшə кəлирик. Чамаатымыз олдугча көзəл јашајыр. Тəкчə јазычы сөзүнə ачыг.

Сонра əлини гулағына гојуб, елə зəнкулə вурду, елə көзəл Гарабағ шикəстəси охуду ки, санки бүтүн Гарабағ дүзү, Гарабағ дағлары ешитди...

Бир нечə күн Гарабағы кəздим. Үрəклəрдəн гопуб кəлəн мəһəббəт симфонијасыны, зəһмəт симфонијасыны—Гарабағ симфонијасыны өзүмлə апардым. Бунун əвəзиндə учадан демəк истəјирəм:

— Бајрамын мүбарəк, Гарабағ!

КҮР ГОВУШУР САЛЈАНА...

Күрүн нəғмəси

Күр чајы һарадан башланыр, һаралардан кечиб, һараја төкүлүр—билирик. Бу, Күрүн чоғрафи јолудур. Фəгəт, Күрүн елə јоллары вар ки, бунун координатыны тə'јин елəмəк чох чəтиндир. Əсрлəр боју бу јолларда Күр нечə јол өз сəмтини дəјишиб; ағыллардан, шүурлардан кечиб, үрəклəрдə гыврылыб јатыб, бə'зəн исə бир поезија чапарынын гамчысында һаваланыб, Аразын дəрјасындан ...

Нејлəсин Күр? О, тəбиəтин низамына табедир. Јер күрəси она бу гəдəр су, бу гəдəр мəнзил, бу гəдəр ахым, сүр'əти вериб... Күрүн һөкмүнү, истигамəтини дəјишмəк үчүн јер күрəсинин орбитинə «чијин вериб», онун мејиллијини дəјишмəк лазым кəлəрди. Бундан өтрү дə бир јер бојда күтлəн олмалыдı...

Күр белə доғулмалы, белə ахмалы, белə охумалы иди. О тај-бу тај нə охујур, нечə охујур—она дəхли јохду.

Анчаг Күр инсан əмəлинин бүтүн мө'чүзəлəринə мүкəммəл бəлəддир. Онун дилини тап—үстүндəн көрпү версин, онун дилини тап—чеврилиб сəһранын Мəчнун кејимини ал гумаша дөндəрсин. Онун дилини тап—«Гызыл балыг нағылы»ны нағыллыгдан чыхартсын...

Күрүн нə күнаһы вар ки;

Бу дүнјада кəлəгај јох, кəтан јох,
Синəм бута, мүжкан охун атан јох,
Сəрхош дуруб, бир нəзакəт сатан јох,
Һеч сөвдəкар фајда булмаз бу јердə.

Јазыг јер, јазыг тəбиəт! Үстүндə ајаг тутуб јеријəн, ширəни чəкəн, һарынлашан ичтимаи мүһитин күнаһла-

ры сәнин бојнуна јүкләнирди. Сән буну силкәләјиб чијниндән ата биләрдинми? Јох! Бурада инсан әли, заманын һөкмү илә дүјүн-дөјәнәк олмуш инсан әли лазым иди.

Күр онда да ахырды; јағышын аһәнки, гарын рәнки, илдырымын сәси елә о заманкы кимидир. Мин илләр сонра да белә галачаг. Күр инди дә ахыр. Нәғмәси нечә, дәјишибми? Јох, дәјишмәјиб. Онун саһил нәғмәләри дәјишиб. О заман:

Гыш күнү гышлағы Гырагбасанын,
Көзүдүр Аранын, чүмлә-Чаһанын,
Белә көзәл јерин, көзәл мәканын
Бир көзәл обасы һајыф ки, јохдур.

Индикиндән дә кур олан Күр чајынын саһил мәнзәрәси—тәбии мәнзәрәси, көз дојуран Тугај мешәләри мүхтәлиф һејван вә гуш нөвләри илә зәнкин иди. Бәс нә јохду? Вагиф нә ахтарырды? Күр боју бу бәрәкәтли торпағлары өзүнә бүнөврә еләјән бир көзәл оба, јарашыглы кәнд вә шәһәр јох иди.

Мән, әлбәттә, Вагифин «Күр гырағынын әчәб сејрәнкаһы вар» гошмасындан ајры-ајры мисралары гопарыб ше'ри өз мөвзумун мәгсәдинә ујғун мөвгедән тәһлил етмәк фикриндә дејиләм. Вагиф ше'ринин өзү өз мәзмунуну чох ајдын шәкилдә ифадә едир. Бунунла белә, дедијим ајры-ајры ичтимаи гајәли мисралар бу ше'рдә мәһз Вагиф лирикасынын сүтунларыдыр. Вагиф бу сүтунлар үстүндә даһа мөһкәмдир. Вагиф бу сүтунлар үстүндән дәфәләрлә Күрә көрпү атыб, ону Азәрбајчан торпағынын даһа сәмәрәли истифадәсинә вермәк истәјир. Тифлиси васф еләјән, «Мәрһәба, Тифлис имиш чәннәти—дүнја јеринин» дејән Вагиф, бурадакы сәлигә-сәһманын, тәмизлијин бир сәбәбини дә Күрдән истифадәдә көрүр. Тәбии олараг, Вагиф Күр саһили мәнзәрәләрә «һајыф ки» тә'нәсини вурачагды.

Күр исә јенә әввәлки аһәнки илә ахачаг, бу тә'нәләрин һеч бирини дујмадан, јүкүнү Хәзәрә дартачагды. Лакин бир күн гафил бир әл онун чод јалындан јапышыб, ағзына јүјән вурмаг истәјәчәкди. Дәли көһлән фынхырыб бу гафил чәнкавәри тозанағында итирмәјә чан атачагды. Чәнкавәрин јени нәғмәси Күрүн һовуну алачагды: «Ана Күр, Ана Күр!..» Һәмишә она Дәли Күр демишләр. Инди «Ана Күр» дејирләр... Каналлар газылды, архлар ачылды. Күрүн габағына дүшдүләр. Күр бојунун бу көзәл обаларыны—јени кәнд вә шәһәрләрини «һајыф ки» нин мүәллифи һејиф ки, көрмәди.

...Ана Күрүм, сәнин нәғмән нә һикмәтли бир нәғмәдир? Ана Күрүм, бу дүзләрдә учалан о дағлар нәдир?—О, нәғмәдир. Күрүн нәғмәси. О гызаран бағлар нәдир?—

Нар бағлары! Күр нәғмәси.

Гатар-гатар карван-карван, чөкәкләри селләјән машынлар да, дикдирләри ағырлыгла үтүләјән машынлар да—Күр нәғмәси.

Сән олмасан, гозаларын додаглары чатлардымы? Бу дүзләрин ағ күлүшү, гызыл күнәш зијасыны күлүшүнә гатардымы?

Ана Күрүм, нәфәсини азачыг дәр. Башыны гој саһилинә, мүркүлә бир. Гулағыма узаг үфүг архасындан бир сәс кәлир...

Чејранларын ајағыны јердән үзүб,
Бунун үчүн чавабдеһсән, Муған дүзү!
Турачларын јол үстүнә чыхмыр даһа.
Бунун үчүн чавабдеһсән, Муған дүзү!

Билдирчинләр нәғмәсини јығыб кетди,
Торағајлар јол үстүндән чыхыб кетди.
Бунун үчүн чавабдеһсән, Муған дүзү!..
Ахы: «Муған, Муған олса—бири үч еләр»,
Ахы: «Муған туфан олса—үчү һеч еләр»,

Белә демишди бабаларымыз. Белә дејирик: Муғанын Муғанлығыны һәмишә горумаг, Муғанын туфанына синә кәрмәк, Муғанын тәбии ритмини сахламаг! Ана тәбиәти елә еһтијатла дәјишмәк ки, о тәкчә беш—он ил бир—ики адамын шөһрәтини учалдыб, сонрадан өз тәбии кечмишини китабларда, гәдим мәнзәрә хәритәләриндә ахтармасын. Муған инсан әлинин бу күнкү әмәлијјатларынын һамысыны гәбул етмәклә бәрабәр өз тәбии низамыны да сахлаја биләр. Бу шәртлә ки, Муғандан каналлар кечирәндә дә, торпағына тон-тон кимјәви маддәләр сәпәндә дә кәрәк онунла үз-үзә отуруб, дәрин елми сөһбәтләр апарасан. Онун «разылығыны» аласан, нәји она кәтирмәклә, нәји ондан апармағы вә бунунла нә газандығыны јахшы һесаблајасан. Елә, совкаја гаршы мүбаризә тәдбирләрини көтүрәк. Бу, тәкчә Муған вә ја Мил дүзү колхозларына аид дејил. Памбыг кими гијмәтли бир биткини, колхозчу әмәјинин бәһрәсини онун ағзына вермәк олмаз. Бу, ајдындыр. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, совкаја гаршы мүбаризәдә елми-тәдгигат ишинин сәвијјәси

чох ашағыдыр. Онун биоложи аләминин тәбии «ганлы»-сына даһа чох архаланмаг, бу тәбии дүшмән-досту әсил дүшмәнә гаршы силаһландырмаг әвәзинә, мүбаризәчиләр онлара һүчумдан сонра ајрылырлар. Өзү дә о заман ки, артыг бу дүшмән «сәрһәд хәттини» хејли јарыб кечиб. Әлбәттә, совканын «тәрчүмеји-һалыны» һәлә мүкәммәл өјрәнмәмәк тәгсири үчүн тәсәррүфатчылар чавабдеһ дејилләр. Анчаг тәсәррүфатын да өз тәчрүбәси, бу тәчрүбәјә вә һәм дә елми нәзәријјәјә јијәләнән чари ишкөрәнләри—агроном вә дикәр мүтәхәссисләри вар.

«Чырчырама нәғмәси»нә ујанлар бир дә хәбәр тутурлар ки, совка һәддини ашыб. Памбыг тәһлүкә гаршысындадыр. Нә еләмәк? —Химикатларын дозасы бирә үч артыр, тарла дәрман тозанағынын «доггузунчу балына», мә'руз галыр. Бу, фактдыр. Бир сыра јерләрдә тәчрүбәли тәсәррүфат башчылары илә апарылан сөһбәтләр бу гәнаәтә кәтирир ки, дәрманлама ишиндә елми дәгиглик, елми диагноз ашағы сәвијјәдәдир. Вә беләликлә, чох јердә торпаға сәпилән мүаличә маддәләри башга биткиләрә, фајдалы микроорганизмләрә зәрәр верир; грунт суларынын сәвијјәси, торпағын маиллик дәрәчәси нәзәрә алынмыр. Нәтичәдә күләкләр, јаған јағышлар өз тәбии фәалијјәтиндә бағлара, мешәләрә, ичмәли вә әкин суларына зәрәрли маддәләр ахыдыр. Иттифаг вә республика мигјасында бу мәсәләләрә чидди нәзарәт олунур; мүшаһидәләр, елми ишләр апарылыр. Лакин һәлә дә тәәссүф үчүн факт вә әсас да вар.

...Күр өз нәғмәсини охујур. Бу нәғмәнин сәмтини һара истәсән, дөндәрәрсән. Тәки Күрүн нәғмәсини өз мәчрасындан чыхартма! Чыхарда да билмәзсән, чыхартсан да, һеч нә газанмазсан! Бу тәбии-әбәди мәчрадан нә гәдәр истәсән голлар ајыр. Бу голлардан да голлар ајыр. Муған боју јашыл-јашыл јоллар ајыр. Бу нәғмәдән гатар-гатар машын јүклә. Дағ зәнчирлә бирбиринә! Јағыш дашы аранлара! Ишыг дашы үрәкләрә! Ағыл дашы шүурлара! Күр чајынын саһилиндә сәндән сонра, әбәдијјәт үнванында нечә нәсил јашајачаг. Күр чајыны јахшы гору!

Бәрәкәтдир, тәбәррүкдүр бу боз сулар.
Күр чајынын нәғмәсинә нәғмәләр гат!
Гәлбиндә дә, ағлында да бир Күр јарат,
Үрәјиндән кечмәјирсә бу Күр чајы,
һајыф онда,
һајыф, һајыф...

Биринчи катибля мусаһибә

Салјан дејәндә, нәдәнсә һәмишә «Самбал» сөзү гулағымда әкс-сәда верир. Мәнә елә кәлир ки, Күр чајы мүхтәлиф релјеф вә тәбии шәраитдән гидаланыб «чијнинә» алдығы чохчешидли не'мәтләр јүкүнү сонунчу сал јанда—Салјанда бошалдыб, раһат нәфәс дәрир. Салјан, доғрудан да, республикамызын самбаллы, ағыр чәкили рајонларындандыр. Нечә дејәрләр, Муғанын адыны, шөһрәтини өзүндә чәмләшдириб, доғрулдан рајонларымыздан биридир.

Салјанын Муған кенишлијиндән мүнбитлик, мүнбитлијиндән исә мәһсулдарлыг шөһрәтини истәјирләр.

Бә'зән јаддан чыхыр ки, бу әразинин чох јериндә мин илләрлә гызмар чәнуб күнәшинин алтында јаныб-говрулан, дузлашан торпаг һакимдир. Бунлары јујуб тәмизләмәк, суварылан торпагларын өзүнү тәкрар дузланмагдан горумаг кими чәтин, ағыр зәһмәт тәләб едән ишләр вар.

Бәс нечә олуб ки, ејни иглимдә, ејни «хассәли» торпаг шәраитиндә мүхтәлиф нәтичә алыныб? Салјан рајону биринчиләр сырасында, биринчиләрин бир нечәсинин бирликдә вердији гәдәр памбыг верә билиб? Нечә мин һектар саһәдә памбыг әкилиб. Бунун бечәрилмәсиндә 8 мин, јығымында исә 20 мин адам гол чырмајыб. Сон илләр 30 мин тондан артыг памбыг!

Катиб әввәл рәгәмләрин дили илә данышыр. Өзү дә дејир ки, вахты аздыр, филан зонада бригадирләрлә сөһбәт апарачаг. Сонра рәгәм дили әсил тәсәррүфат рәһбәринин тәһлилиндә шахәләнир, сәпин, бечәрмә, јығым мәсәләләринин проблемләри орталыға чыхыр; адамларла нечә ишләмәк, идеоложи иши тәсәррүфат фәалијјәти илә әлагәләндирмәк, тәсәррүфат ишинин инсанлара тәкчә чөрәк, мадди не'мәт дејил, һәм дә мә'нәви не'мәт олмасыны онлара изаһ етмәк... вә с. бу кими мәсәләләр катибин вахтынын азлығыны јадындан чыхардыр. Мүгајисә, торпаға сәјаһәт, игтисади анализ онун монологуна чеврилир.

—Белә сөһбәтләр чох олуб—дејир—биз һамымыз еләмишик. Колхоз сәдрләринин кабинетә јығыб план тәләб еләмәк, һәтта, нә кизләдим, горхулуб һәдәләмәк—«планы вермәсән, ишдән кедәчәксән»—кими методлар өзүнү доғрултмајыб. Бә'зән белә дә олуб: сәдр планы јеринә јетирмәјиб, чох «архајынча» вәзифәсини бүрода гојуб

кедиб. Бунунла иш ашмыр ахы! Бәс ајларла зәһмәт чәкән колхозчунун тәгсири нәдир? Она изаһ еләмәк вә әјани шәкилдә сүбут етмәк лазымдыр ки, јүксәк мәһсул сәнин балаларын үчүн мәктәб, кәндин үчүн мәдәнијјәт еви, һамам, тәмиз, сәлигәли аг евләр, асфалт јол демәкдир.

Јенә рәгәмләрә әл атаг. 1971-чи илдә колхозларымызын кәлири 1969-чу илә нисбәтән 2 дәфә артыб— 25 милјона чатыб. Кәлән ил исә 30 милјон олачаг. Башга бир рәгәмә диггәт верин. Бу ил биз рајонда памбыг истеһсалыны 19 мин тондан 33.500 тона галдырырыг. Бу исә 1975-чи илдә нәзәрдә тутулан пландан да хејли артыгдыр. Бу, садәчә рәгәм—садалама дејил· Бу, әсил фәдакарлыгдыр, гәһрәманлыгдыр. Колхозчуларымызын, бүтүн әмәк адамларынын, рајон зәһмәткешләринин фәдакарлығыдыр. Һеч бир шејлә мүгајисә олуна билмәјәчәк фәдакарлыг!

Бир мәсәлә барәсиндә ачыг вә гәти фикрими дејирәм: памбығы әвәз едәчәк икинчи мәһсулдар биткимиз јохдур. Вә ону да дејәк ки, памбыг гәдәр дә гуллуг севән икинчи биткимиз јохдур. Көрүнүр, һәлә она аз зәһмәт тәләб олунан «елми гуллуг» методуну кифајәт гәдәр мәнимсәмәмишик. Елм инкишаф едир. Алимләр өз ахтарышларындадыр. Биз һәләлик 140 күндә 30 әмәлијјаты дүзкүн, даһа бөјүк сүр'әтлә апармалыјыг вә апарырыг. Шүбһәсиз, зәһәрли кимјәви маддәләрлә дә ишләмәли олуруг.

Бајагкы суалыныздан биринә чаваб. Зәһәрли химикатларын тәдбиги мәсәләси.

Бурада бизим күнаһымыз онда ола биләр ки, техники гүсурлара јол верилмәсинин гаршысыны лазымынча алмырыг. Тутаг ки, дәрман сәпән тәјјарә совкалы памбыг саһәсинә «баш вуруб» галханачан әтраф гарғыдалы саһәсинә дә «пајыны» әсиркәмир. Дәрманын вахты, мигдары, башга микроорганизмләрә, (бә'зән лап хејирлиләринә) мәнфи тә'сири мәсәләсинин, ачыг дејәк, һәлә республикамызда кифајәт гәдәр сабит «низамнамәси» јохдур.

Јенә бајагкы суалыныздан биринә чаваб.

Сиз сәнәт адамлары гызларымызы, гадынларымызы ағыр әл әмәјиндә көрәндә һеч бир игтисади көстәричи илә һесаблашмаг истәмирсиниз. Дүздүр, биздә әмәк азадлығы вар. Анчаг әмәк тәкчә гарын дојурмаг үчүн дејил. Әмәк инсанын сағламлығыны горујан, онун физики камиллијини даһа да көзәлләшдирән, кәнчлијин бојлу-бухунлу, бабаларымызын дедији кими— сүмүклү бөјүмәсинә васитә олмалыдыр. Әлбәттә, физики әмәк һәм дә мадди не'мәт демәкдир. Мадди не'мәт өзү дә сонра бу дедијимиз амилләрин тәканверичиләриндән биридир. Бол мәһсул олмајанда истираһәтдән данышмаг артыгдыр. Һәр шеј әндазәсиндә, һәр шеј јол вериләчәк норма дахилиндә јахшыдыр. Биз кәләчәкдә јығым ишини бүтүнлүклә машынла апармалыјыг. Мүмкүн гәдәр јахын кәләчәкдә. Бунун үчүн релјеф, сәпин, култивасија мәсәләләриндән кәлән манеәләри арадан галдырмалыјыг. Һәр рајон, һәр колхоз машынын сајыны чохалтмалыдыр. Бир механизатору 250--300 тон памбыг јығмагда рекордчу еләјиб, мајак јаратмагданса вә беләликлә, јығым мүддәтини узатмагданса, гој он механизатор һәмин иши аз мүддәтә көрсүн. Бизим мәгсәдимиз памбығы вахтында, иткисиз јығмагдыр. Рәгәмләрин дили илә јенә дә тәһлил апарсаг, көрәрик ки, машын өз мајасыны тезликлә чыхардыр; беш машыны бир ај ишләтмәкдән, 10 машыны он күн ишләтмәк игтисади чәһәтдән даһа сәрфәлидир. Әлбәттә, көрәк бу машынлары алмаг үчүн «чибин» долу ола. Чиби дә долдуран ишдир, һүнәрдир.

Бүтүн бу игтисади кәлир-чыхар сөһбәтләриндән сонра сөзүмүн әввәлинә гајыдырам.

Бу ирәлиләјишин сәбәби нәдәјмиш көрәсән? Адамларла ишләмәкдә! Планы тәкчә сәдрләрдән тәләб етмәкдә дејил, партија тәшкилаты катибләрини, бригадирләри вә дикәр тәсәррүфат рәһбәрләрини мәс'улијјәтә, чавабдеһлијә чағырмагда! Һәмчинин бүтүн зәһмәт адамларына—торпаға әјилиб галхан сучуја, кәтмән вурана, механизаторлара вә башга ишчиләрә «мәһсулун әсил саһиби сәнсән» психолокијасыны ашыламагда!.. Бунлары әсас амилләр һесаб еләмәк олар, јардымчы амилләр дә чохдур. Мәсәләјә һансы рәһбәр ишчинин нечә јанашмасындан да чох шеј асылыдыр...

Чаван, тојун мүбарәк!

Бир кәндә јолум дүшүб. Кәндин көркәмли јериндә, макистрал јолла кечәнләрин диггәтиндән јајынмајан бир бина көрүнүр. Сүрүчү бәләдчи севинчәклији илә: «Кән-

димизин мәдәнијјәт евидир» дејир. Бу һансы кәнд иди? Адынын фәрги јохдур. Күр бојунда јерләшән кәндләрдән бири. Тутаг ки, Күрдәјән! Бина мәнә таныш кәлди. Габағындакы асфалт мејданча да, әтраф мәнзәрәләр дә. Јадыма дүшдү: гәзетләрин бириндә бу шәкли көрмүшәм: «Мүасир кәндин мәдәнијјәт еви». Јахшыдыр, көзәлдир. Мүасир архитектуранын бә'зи көзәл чәһәтләрини, классик ме'марлығын самбалыны өзүндә бирләшдирир. Әслиндә, белә мәдәнијјәт евләри кәнд үчүн тәкчә мәдәнијјәт евидирми? Јох, бунлар мүасир кәндин «академијасыдыр». Кәнддән али мәктәбә кедәнләрдән бу «академијанын» зәманәтини истәмәк лазымдыр. Тар чалмаг, рәгс еләмәк, шәкил чәкмәк, һәтта бир мәчлисдә сағлыг демәк, бир јығынчагда чыхыш етмәк бачарығына маликсәнми? Севдијин бир кәнчә мәктуб јазмаг габилијјәтин вармы? Јалныз дәрслик материалларыны голтуғуна вуруб, шәһәрә кәтүрүлән чаванлар чох заман мәһз бу һәјати биликләрә јијәләнмәдикләри үчүн пешман-пешман кери гајыдырлар.

Бә'зи кәнчләрдә мүстәгиллик аздыр, һәјата өз көзү илә бахмаг габилијјәти јохдур. Ахы, мүстәгиллији, һәјата, варлыға «орижинал бахыш» вәрдишини тәкчә мәктәб вермир. Бурада әтраф мүһит бүтүнлүклә—мүнбит шәраити, сәрт вә мүлајим «иглими» илә чавабдеһдир. Бу «шәраит» вә «иглим» амилиндә мәктәблә јанашы, валидејн вә бүтүн кәнд ағсаггаллары, зијалы коллективи о чүмләдән, кәндин мәдәнијјәт еви вә ја клубу әсас рол ојнамалыдыр.

Мүшаһидә етдијим бир тәфәррүаты хатырлајырам... Кәнд мүәллимләриндән бири илә јол кедирдик. Габағдакы евин тининдән бир дәстә мәктәбли чыхды вә бизи көрән кими һәрәси бир колун далында кизләниб јох олду.

Мүәллимин додағы гачды:

— Ушагларымыз әдәблидирләр. Күчәдә ојнадыгларыны бизә көстәрмәк истәмәдиләр.

— Биз ки, көрдүк онлары...

— Онлар еләә билдиләр көрмәмишик.

Макаренконун бир мүдрик кәламы јадыма дүшдү: «Нәзакәтлә јалтаглыг арасында мәсафә чох аздыр».

Јенә Макаренко: «Инсана гаршы мүмкүн гәдәр чох тәләбкар олун вә она мүмкүн гәдәр чох һөрмәт един».

Биз мәдәнијјәт евинин јанындан чохдан өтүб кечмишдик. Анчаг мән хәјалән јенә онун габағында дајанмышдым; көрәсән, бу көзәл бинанын ачары кимин чибиндәдир? Јалныз ичласдан ичласамы ачылыр бу паслы гыфыл?

Биринчи катиблә мүсаһибәмизә бир дә гајытмалы олдум. Она зарафатла белә бир суал вердим:

— Рајон мәркәзини, бир чох колхозлары кәздим. Анчаг һеч јердә «һәрби вәзијјәт» тәшвиши көрмәдим. Бу, јығым сүр'әтинә мәнфи тә'сир еләмир ки?

—Јох, еләмир! Гулағымыза белә бир сәдалар чатыр,—бабалы дејәнин бојнуна—бә'зи рајон рәһбәрләри идарә мүдирләринин маршрутуну изләјир, кинoја ресторана, тоја—мағара кетмәсинә көз гојур. Биз адамлары мә'нәви чәһәтдән јохсуллашдыра билмәрик. Бу јохсуллуг истәристәмәз өвлада: нәвәјә-нәтичәјә «мирас» олар; һај-күјлә, тәшвишлә көрүлән ишин бүнөврәсизлији һансы мәгамдаса үзә чыхачаг, «бура сәнин јерин дејил» һөкмүнү верән тапылачаг. Әкәр тәсәррүфат рәһбәри ишини јөндәмә салыб, өз сағламлығыны горујур, консертинә бахыб, киносуна да кедирсә вә ишчиләрини дә бу истираһәтдән мәһрум етмирсә, чох ә'ла. Мән өзүм һамыдан чох кинoја кедирәм. Мәсәлә вахты сәмәрәли мәгсәдә јөнәлтмәкдә, вахты дүзкүн бөлүшдүрмәкдәдир...

Узагда тој сәси ешидилирди. Машынымыз һәмин евин јанындан бурулуб, кениш« тарлагапысынын» ағзына чыханда, сүрүчүјә јавашча пычылдадым: «Дејәсән, тәкәрләрин бошалыб, бир әјлән, тәкәрләрә бах.» Сүрүчү: «Јох, ола билмәз»,—деди. Анчаг гејри-ихтијари сүр'әти азалтды.

— Зарафат еләјирәм,—дедим, —гара зурнанын сәси мәни әркәнлијимә гајтарды.

Сүрүчү дә сөз алтда галмады:

— Сизи субајлыға гајтаран о сәс, инди кәр биз субајлара нә дағ чәкир...

— Бәс нијә евләнмирсән?

— Валлаһ дүзү, бу евләнәнләр субајлығын дәминдән о гәдәр данышырлар ки, бу дәми әлимдән вермәк истәмирәм. Амма доғрусу, бу дәмин нәдән ибарәт олдуғуну һәлә билмирәм. Демәк истәјирәм ки, даһа субајлыг гуртарыр. Бу јахынларда тојумдур. Сиздән дә јазылы, имзалы вә'дә алачагам ки, тојумда башда отурасыныз...

— Елә бу башдан сизи тәбрик едирәм. Сағлығыныза Муған һәрарәти илә долу бадә галдырырам. Тәзә бә-

јә вә тәзә кәлинә биринчи арзум будур ки, бу торпаға бағлы балалар бөјүтсүнләр. Бир дә, бу мәдәнијјәт евләринин ачар-гыфылыны пасланмаға гојмасынлар...

Бир дә көрдүк ки, Күр гырағында, сөјүд ағачынын алтында балача бир сүфрә ачылыб. Сағлығымы тәкрар еләдим:

— Чаван, тојун мүбарәк!

Торпаг дәрси

Бизим бабаларымыз торпаг дәрси кечмәмишдиләр. Торпаг әлифбасы охумамышдылар. Торпаг романы јазмамышдылар. Торпаға хидмәт «әсаснамәсинә» бәләд дејилдиләр, һеч о заманлар онлары инандырмаг да олмазды ки, торпагшүнаслыг елми вар; торпағы агротехника гајдалары илә бечәрмәк кәрәкдир. Онлар торпағы севирдиләр; ону дашдан-чыңгылдан, колдан-косдан, алагдан-тикандан горујурдулар. Бизим гәдәр мәһсул алмасалар да өз истәдикләри гәдәр мәһсул көтүрүрдүләр. Бә'зән ил гураг кәләндә, көјдән бир дамчы јағыш дүшмәјәндә әкин јерләринин бөјрүндән кечән Күрә, Араза һәсрәтлә-һәсәдлә бахардылар. Заман јүксәк тәрәггитехники аддымларыны һәлә бу јерләрә кәтирмәмишди. Бу, Күнәшдән дә асылы дејилди, јерин фырланмасындан да, Күрүн ахарындан да! Заман дәјишди, ағыллар јеткинләшди, шүурлар чилаланды. Һәр нә тапылдыса— торпагда тапылды. Һәр нә јарандыса, јерин мадди не'мәтләринә әсасланды. Одур ки, тәбии олараг биз бу күнкү јүксәк тәрәггимизи кечмишлә мүгајисәдә даһа ајдын көрүрүк. Көрүрүк вә көрмәлијик. Лакин бу тәзәни көрмәкдә бә'зән көрмәмишлик әламәтләри илә дә растлашырыг. Кәнддән јазылан бә'зи мәгалә вә гејдләрдә мүасир кәндләрин јени ағ донундан, даш евләриндән, мәдәнијјәт сарајларындан тәкрар-тәкрар сөз ачылыр. Бу доғрудур. Анчаг кечмишдә мүгајисә бә'зән елә шиддәт дәрәчәсинә галхыр ки, бу мүгајисә аз гала бабаларын руһуну иттиһама дөнүр. Кәлин, бабалары мүһитиндән ајырмајаг. Онларын нә күнаһы вар ки, 400—500 ил бундан әввәл дүнјаја кәлибләр, өмүрләрини сүрүб, дүнјадан көчүбләр...

Инди торпаг, мүасир техниканын бүтүн имканларыны әлинә алмыш инсанларын ихтијарындадыр. Сөзсүз ки, мүасир техника олмаса, Муған дүзүнүн учсуз-бучагсыз

орпагларыны шорандан тәмизләмәк, дүзүнү јумаг мүмүн олмазды. Бу бахымдан Салјан чамаатынын зәһмәи, ишкүзарлығы ән јүксәк тә'рифә лајигдир. Бу тә'рифин јүксәк күрсүләрдән демәк, бу фәдакарлыг наминә ечә-нечә Муған гәһрәманынын бәдии образы јазыларымыза, роман вә поемаларымыза кәлмәлидир. Бу барәдә хучу уму-күсүләрини ешидиб, тәклифләрини динләјиик; лакин әвәзиндә вердијимиз вә'дләр доғрулмур; азылан мәгалә вә гејдләр исә чох заман лүзумсуз курултудан, рәгәм садаламагдан ибарәт олур. Бу, ишин бир тәрәфидир. Ишин о бири тәрәфи исә мүрәккәбдир. Инди у јүксәк игтисади көстәричиләрә, мадди базаја малик әндләрин тикинти-гуручулуг чәһәтдән имканлары чох ртыб. Бунун мүгабилиндә чох аз кәнд тапмаг олар ки, бүтүн Азәрбајчан мигјасында) онун өз меһманханасы лсун. Бу меһманхананын сакит бир кушәсиндә бир нечә әфтә отуруб ишләјәсән, чамаатла ишә чыхасан, гајнаыб-гарышасан, бу мүһитин һавасыны дуја биләсән. Дебиләрләр ки, бизим адәтимиз вар; гонаг һөрмәтлә аршыланыр, јухары башда отурдулур. Бунлар һамысы оғрудур, дүздүр. Дә'вәт олунан мәчлисин гонағы олагдан гачмаг да лазым дејил. Ахы, јарадычы нә гәдәр ашда отурар, шәрәфинә дејилән сағлыглардан мәст ла биләр!..

Узаг елдән, өлкәмизин мүхтәлиф шәһәр вә гәсәбәләиндән кәлән гонаглары бә'зән икинчи мәртәбәсинә су ыхмајан меһманханаларда гаршылајырлар... Меһмананаларымыз Азәрбајчан халгынын меһманпәрвәрлик сәијјәсиндән чох ашағыдыр. Бу мәсәләләрин низама дүшәсиндә һөкумәтимиз малијјә тә'минатыны әсиркәмир. ә галыр? Фәрасәт, гол чырмајыб ишә киришмәк, бүтүн әһәр, гәсәбә, кәнд зәһмәткешләринин күч вә көмәјинән истифадә еләмәк!

Салјан кими бир шәһәрин күчәләри сыныг-сөкүк, јаыллығы аз, канализасијасы јохдур. Бурада кәрәк дамларын өзүнүн дә шәхси тәшәббүсү олсун. Евләр вар и, габағындан кечәндә һәјәтинин сәлигәсинә, јашыллына тәкрар-тәкрар дөнүб бахмаг истәјирсән. Онунла збәјз евин габағында исә гуру бир сөјүд ағачы да јохур. Һәтта һәјәт-бачанын зир-зибилини чох «сәхавәтлә» әркәзи күчәләрә сүпүрүб атанлар да тапылыр. Лап Күүн гырағындача, Күрүн сәвијјәсиндән бир-ики метр шағыда һәјәти олан бир нәфәри диндирирәм:

— Нијә һәјатиниз белә сәһрајы-кәбирдир?
— Су чәкмирләр, гардаш! Су чәкмирләр!
— Күрдән нечә аддымлыгда јашајырсыныз?
— Олар, белә 40—50 метр...
— Әкәр гују газсаныз, нечә метрдән су чыха биләр?
— Јәгин ки, 5—6, узағы 10 метрдән...
— Отур, гардаш, дејирәм, бу Күрлә үз-үзә отур!!! Ондан ишләклик өјрән, чәсарәт өјрән! Өзүнлә мүбаризә апар. Әталәтинлә мүбаризә апар. Әкәр гапы-бачандан әталәти гова билсән, Күр гапыны ачачаг. Муғанда «аллаһын бујруғундан» гујруг көзләмә. «Аллаһын бујруғу» јалныз бу јерләрә гыздырма кәтирә биләр. Белә бујругчуну Күр говар, су говар, јашыллыг говар...

Башга бир тәәссүф. Азәрбајчанда торпаг болдур. Әкинә јарарлы торпагларын азлығыны исә һамымыз билирик. Одур ки, мүнбит торпаглара сәлигәсиз, пинти мүнасибәт һалларына гәти дөзмәк олмаз.

Сөһбәтимизин әввәлиндә бабаларын торпаға мүнасибәтиндән данышмышдыг. Әсил рәнчбәр—кәндли торпагда бир гарыш да хөрәк гојмазды. Зәми јерини, мәһсуллар торпағы мәрзин додағына гәдәр шумларды. Мәрзин отуну бичәрди. Отлаг кими истифадә едәрди.

Бир анлыға јолунузу Муғана салын, Күрү адлајын. Ширвана кечин, Милә, Гарабағ дүзүнә үз тутун. Јол гырагларында мин һектарларла истифадәсиз торпаглар вар.

Кәрәк телефон, ишыг хәтләри кечән торпаг саһәләри дә, канал, дренажлар чәкилән јерләр дә чох чидди «елми-тәсәррүфат нәзарәтиндән» јајынмасын. Ферма дүшәркәләринин, ичтимаи биналарын мәктәбләрин јерләри елә еһтијатла сечилсин ки, кәләчәк нәсил онлары сонралар мүнбит әкин саһәләриндән сөкүб чыхартмасын.

Гәсәбәләрин, кәндләрин вә дикәр јашајыш мәнтәгәләринин јерләшдирилмсиндә торпағы сәхавәтлә пајлајыб кәләчәк нәслин чөрәјинә шәрик чыхмаг, онун имканыны мәһдудлашдырмаг, торпаг дәрсинә, торпаг әлифбасына пис бәләд олмагдан ирәли кәлир. Бизим бабалар торпаға һөрмәт, торпағын һәр гарышындан истифадә дәрсини чох јахшы билирдиләр. Торпаг романы әбәди јазылан, јазылдыгча битмәјән, охундугча охунан романдыр.

Муған романы, торпаг романы, һәлә нә гәдәр ачылыб охунмамыш сәһифәләрин вар!..

«Бол мәһсул уғрунда»

Шаумјан адына[1] колхозда бу әдда дивар гәзети бурахылыр. Колхоз идарәсинин габағындакы бағын кирәчәјиндә, диггәти чәлб едән, әтрафы гырмызы шүарларла бәзәдилмиш стендләрдә бир нечә мәркәзи вә республика гәзети асылмышды. Лап башда да «Бол мәһсул уғрунда» дивар гәзети. Партија тәшкилатынын катибинә дедим ки, колхозунузда илк дәфә «чәсарәтлә» таныш олдум, хошум кәлди. Партком зарафаты дујмады.

— Јә'ни, дејирсиниз гәзетимиздә чәсарәтли јазылар јохдур?

— Јох, елә демирәм. Хошума кәлир ки, өз дивар гәзетинизи нүфузлу гәзетләрлә јанашы, һәм дә башда вурмусунуз.

— Мүхбир гардаш, о һөрмәтли гәзетләр кәлиб бура чатана гәдәр биз өз јахшы ишләримизи вә гүсурларымызы ораја јапышдырыб, колхоз чамаатыны хәбәрдар еләјирик.

Гәзетин јазыларына көз кәздирә-кәздирә парткомдан сорушурам:

— Нә гәдәр абунәчиниз вар?

— Демәк олар ки, бүтүн мәркәзи вә республика гәзетләрини, һәмчинин әдәби мәтбуаты—«Азәрбајчан» вә «Улдуз» журналларыны охујуруг.—Чәсарәтлә әлавә еләди,—суаллаша дә биләрик.

— Муса мүәллим, мән дивар гәзетинизин «тиражыны» сорушдум.

— Һә, о асылыдыр бизим журналист бачарығымыздан. Елә нөмрәләримиз олур ки, бүтүн колхозчулар бир-биринә хош хәбәр верир. Елә дә олур ки, дүзүнү десәк, өзүмүз јазыб, өзүмүз дә охујуруг. Мәтбуат ишчисисиниз, биләрсиниз, охучу јахшы нөмрәнин руһуну почталјонун јеришиндән дујур.

— Бу нөмрәнин адыны кәрәк «Бол тә'риф уғрунда» гојајдыныз.—Зарафатла дејирәм—бу тә'рифләр ки, белә сәхавәтлә пајланыр, бунлар һамысы өзүнү доғрулдубму?

[1] Инди бу колхоз Нефтчала рајонунун әразисинә дахилдир

— Тә'рифләрин дә, вә'дләрин дә һамысына нөгтә веркүлүнәчән чавабдеһик. Чамаатымыз әсил мә'нада һүнәр көстәриб, әмәк чәбһәсиндә вурушуб вә галиб кәлиб.

Әслиндә, мән бу колхоза елә јолүстү дөнмүшдүм. Сүрүчүјә демишдим ки, узагдан бу кәндин јарашығы хошума кәлир. Сүр көрәк, һансы кәнддир? О да мәни Шаумјан адына колхоза кәтирмишди.

Инди билдим ки, бура Нуруш Әлијевин сәдр олдуғу колхоздур. Бир күн әввәл, республикамызын адлы-санлы тәсәррүфатчыларындан бири олан Нуруш Әлијевин телевизијада чыхышыны динләмишдим. Һәлә она да фикир вермишдим ки, кағызсыз, охусуз-јазысыз даһа сәрбәст вә мәнтигли данышыр. Һәјаты, тәбиәти, тарланы, чөлү, көрдүјү ишләри чох дәгиг «вараглајыр». Бу колхоздан чох јазылыб. Тәзә сөз демәк чәтиндир. Әслиндә јазыланлар көрүлән ишләрин мүгабилиндә аздыр. Бу адамларын әмәји бәдии гијмәт алмалыдыр. Сәнәт дилинин мүкәммәл китабларында «тәдрис» олунмалыдыр. Һамымыз дејирик: бу барәдә кәләчәкдә! Мән дә дејирәм: «Бәлкә бу јерләрә бир дә гајытдым».

Парткома дејирәм:

— Елә билмәјин ки, мәсәлә гуртарды...

— Јох, һара гуртарыр, һәлә чај сөһбәтимиз вар.

— Әјләшин машына, кәнддән чыхаг. Һара истәсәм, о саһәјә сүрәчәјик.

— Мән разы. Һара кефиниздир, сүрүн. Инанырам ки, көзүкөлкәли олмарыг...

Күн тәзәчә доғмушду. Үфүгдән «бир сичим бoју» галхмыш оларды.

— Гардаш, сүр Күнәшә тәрәф. Һәлә Күнәшдән зәрәр чәкән олмајыб. Сүр, ондан бир сорушаг: арабир бу булудларла нијә бачара билмир? Нијә хаһиш вә көстәришләрлә һесаблашмыр!..

Машын канал бојунча шүтүјүр. Узагда бир дәстә гыз-кәлин көрүнүр. Саһәнин кәнарына топлашыблар. Јахынлашырыг. Сәһәр јемәјинә әјләшибләр. Партком дејир ки, алагаранлыгдан кәлирләр. Машынлар памбығы јығыр, бунлар төкүләни, машынын дишинә кечмәјәни дәнләјирләр.

Орда-бурда очаг түстүләнир. Чај гојублар. Өзләри дә гуру јердә әјләшибләр. Бир аз аралыда үч ағ чәлләк көзүмә дәјир. Биринин гапағыны галдырыб бахырам. Су буланыгдыр. Гапағы өртүрәм, фикир-хәјал мәни Тәртәр дәрәси илә Истисуја галдырыр. Нечә милјон литрләрлә минерал су чаја ахыдылыр. Дәли дағдан ашыб Кичик Гафгаза, орадан да Нахчыван чухуруна дүшүрәм. «Бадамлы», «Сираб» сују ахыр дәрәләрә!..

Јадыма бир әһвалат дүшүр, узаг дағ рајонларындан биринә гонаг кетмишдим. Јајлаға чыхдым. Бир чобанла таныш олдум. Чох меһрибанлыгла алачыға дә'вәт еләди. Кетдим. Чај-чөрәк, хош үз сүфрәни бәзәди. Сүфрәјә гајмаг да кәлди. Көрдүм ки, гајмаға милчәк дүшүб. Бычағын учу илә милчәји чыхарыб атдым. Тәрсликдән бир башгасы да гајмаг көлүндә үзүрдү. Киши мәним мүшаһидәми һисс еләмишди. Амма фикир вермәдән гајмагдан тикәләјирди. Мән истәдим балача бир сүфрә «мүһазирәси» охујам. Охудум: милчәјин зәрәри, хәстәлик јајмасы, јолухучу микробларын әсас дашыјычы олмасы вә с. Киши әлини сахлајыб башыны тәрпәдир, тез-тез «һә, һә» —дејирди. Севиндим ки, мәним микроблара гаршы мүбаризә «мүһазирәм» ев саһибинә тә'сир еләјиб. Сөзүмү гуртарандан сонра киши сөһбәти јекунлашдырды:

— Рәһмәтлијин оғлу, фикир вермә, је кетсин...

— Хош кәлмишсиниз.—Гадын сәси мәни хәјалдан ајырды. Әл вериб көрүшдүк. Әлинин чодлуғу, үстүнүн пытрағы, үзүнүн мис рәнки онун тәрчүмеји-һалындан илк мә'лумат верди. Партком ону тәгдим еләди:

— Бригадирдир. Тарламызын дан улдузларындан биридир. Кечән ил Ленин ордени алыб.

—Бағда ханым,—дедим,—о көрпә нә гәдәр јығыр?—Памбыг харалынын көлкәсиндә јатмыш үзүачыг сүдәмәр ушағы көстәрдим.—Бундан башга да белә гәһрәманларыныз вармы?

Шәһадәт бармағыны додағына апарыб, јавашча орта јашлы гадына пычылдады. Гулағыма бу сөзләр чатды: «Буј, аллаһ, нә тез буну көрдү?» Суалыма чаваб алмамыш икинчи суал вердим:

— О гадына нә дединиз, Бағда ханым?

— Валлаһ, гардаш, мәним саһәмдә көрпә бирчә будур.—О јанда, тәхминән ики километр мәсафәдә көзә дәјән ағ бинаја әлини тушлады,—бах, орда көзәл јаслимиз вар. Бу чаны јанмыша нечә јол демишәм ки, ушағы күнүн алтында әритмә. Мәним бригадамын үзвү олмадығы үчүн әрким-һөкмүм чатмыр. Бу дәстә һамы-

сы Талышдан кәлиб. Өзләриндән һүндүр олан кисәләри сүрүјә-сүрүјә (елә бил гарышга чәјирткә апарырды) мәрзин әтәјинә кәтирән гызлара ишарә еләди.—Ичләриндә бир буду әли ушаглы. Горхур ушағы јаслијә гоја, гајыданда данаг, вермәјәк. Дејирәм, горхма, данышб еләмәрик, онсуз да илбәил машын артыр. Бир-ики илдән сонра јалварсаныз да сизи тарлаја бурахмајачағыг.

Бағда ханыма чохлу суал вермәдим. Планыны, өһдәлијини, план вә өһдәликдә олмајан гадын мүнасибәтини, онлары ағыр зәһмәтдән (о деди ки, зәһмәтдән јох, ағыр зәһмәтдән) гуртармаг арзу вә хәјалларыны ачыб агартды. Мән һеч бир рәгәм јазмадым. О чод әлләрдә, о күнәшдән јаныб бәнөвшәји рәнк алмыш әсмәр чөһрәдә; инчәлијини, һәлимлијини, гадын тәбиәтинин нәзакәт вә һөрмәт әдаларыны даһа чох сахлајыб горумуш көзләрдә һәр шеј јазылмышды. Сөз—һәјаты, инсан—варлығы, инсан әзәмәти истәјинчә тәгдим едә билмир. Бурада сөздән чох, фырча кәрәкдир.

—Үрәјиниз вар олсун, Бағда бачы. Ханымлыг кејим-кечим дејил, алынма әдалар дејил, ханымлыг инчә, көврәк, фәдакар гадын үрәјини синәдә кәздирмәкдир. Кәздирмәк дә јох, инсанлар үчүн мәш'әл еләмәкдир. Вар олсун үрәјиниз, Бағда бачы!

Вәличан мәһәббәти

Исти һавалар, бүркүлү күнләр Муған дүзүнә дүздән чох дәниз көркәми верир. Адама елә кәлир ки, машын бу саат ағ ганадлы ләпәләрлә тоггушачаг. Лакин бу «ағ көлмәчәләрә» чатмаг олмур ки, олмур. Илғым... Дејирләр, гәдимдә чејран сүрүләрини овчудан чох, илғымлар ләһләдәрмиш. Бәлкә, елә бу назик илғым пәрдә доғрудан да, Күрдән галхыб дүзәнкаһа јајылан су бухарыдыр. Нә гәдәр зәриф вә зәифдир.... Бир исти нәфәсә бәнддир ки, бухар да «бухарлансын». «Муған дәнизинин» илғым көлмәчәләрини гуруда-гуруда ирәлиләјирик. Муған сәјаһәтләримизин бәләдчиси кәнч шаир Балаш Нури дејир ки, Муғана кәлиб Бојат кәндини көрмәмәк инсафдан дејил. Бојат... Азәрбајчанын нечә јериндә бу адда кәнд вар. Бунларын һамысындамы Фүзулинин ата-бабасы илә бағлы әфсанәләр јашајыр? Бәлкә, бојатлылар Азәрбајчан торпағынын һарасындаса мәскән салан бир нәсил имиш? Бу сөзүн мәншәјини арашдыраркән «бојат», «бој ат», «бајаты», «бој аты» вә с. кими һалланмалар апармаг мүмкүндүр. Бәлкә, тарихин һансы бир гәфил күләјисә бојатлылары торпағымызын мүхтәлиф јерләринә сәпәләјиб. Бу күләјин ағзындан саламат гуртаранлар бир «чөкәјә» чәкилиб, бајатысыны зүмзүмә еләјә-еләјә торпаға күл төкүб, су сәпибләр. Гуру јурда чубуг санчыб, ев көјәрдибләр.

Кәнч шаир Солтан Аббас Бојат кәнд сәккизиллик мәктәбиндә дәрс дејир. «Вәличан дастаны»ны о данышды. Она да атасы данышыб. Атасынын 103 јашы вар. Атасы бабасынын сөһбәтини—Вәличанын накам мәһәббәтинин тарихини, бу мәһәббәтин гуру торпагда нечә севки обасы салмасыны јахшы хатырлајыр. Тәхминән 300—350 иллик тарих варагланыр.

... Бојат кәндинин гоншулуғунда Баллычалы кәнди вар. Вәличан инди Иран Азәрбајчаны адландырдығымыз Азәрбајчан торпағындан Муғана кәлир. Һәрис овчу, чејран сүрүсү далынча о гәдәр даш-кәсәк ајаглајыр ки, јорулуб әлдән дүшүр. Көзүнә түстү дәјир. Дөнүб бир ичим су истәјир. Бу истәк башга бир истәјин говуну алышдырыр. Көнлү: «Овум бу бәрәдәдир» дејир,—даһа ајағымы һеч һара гојан дејиләм. Ипәк гарылара дәрдини дејир. Мүдрик гочалардан утана-утана имдад диләјир. Дејирләр ки, бала, Муғанын јарысыны тутан, әтәји булудларын әтәјинә кедиб чатан сүрүнү көрүрсәнми? Дејир көрүрәм! «Бах, о гыз бунларын саһибининдир. Һәр јолдан өтән она ағыз ача билмәз. Оғул, гәрибсән, јолундан галма».

Сөз кедиб бәјә чатыр. О һәгигәтән, Вәличаны гәриблијинә бағышлајыр. Вә дејир ки, бир дә Муғана ајағын дәјмәсин. Вәличан рәддини-изини јығышдырыб кедир. Бир мүддәтдән сонра кери гајыдыр. Јенә һәмин чаваб, һәмин һәдә. Вәличан кери дөнүр. Јашадығы әјаләтин ағасына дејир ки, «мәнә бир ат бағышла. Елә ат ки, Муғанда гушлар онун тозуна да чата билмәсин».

Ага инсафлы имиш. Чаванын мәгсәдини баша дүшүр. Јахшы бир ат верир. Једди нөкәрини дә атландырыб, она гошур: «Кедин, мүбарәк гәдәмлә гајыдын»,—дејир.

Вәличанын дәстәси Муғана јетишәндә артыг башга бир чаванын елчиси гапыны дөјмүшдү. Еркәкләр кәсилмишди. Мағар гурулмушду. Кәлин бәзәнирди. Вәличанын дәстәси мәсәләдән хәбәр тутур. Ел адәтинә хәјанәт

еләмирләр. Лакин ар еләјиб кери дә дөнмүрләр. Ғылынчларыны јерә санчыб, бу кәндин бүнөврәсини гојурлар. Ишләјиб мал-мүлк саһиби олур, бир-биринин архасында дуруб гојуну еләјир, гоншу кәндләрдән гыз алырлар.

Солтанын атасы һәмишә дејәр: «Бизим бу кәндин бүнөврәси әсил мәһәббәтдән, Муғана мәһәббәтдән гојулуб. Бу, индики чаванлара ибрәт олсун кәрәк. Вәличан олун, бала, Вәличан! Ишиниз әјди, торпага әјилиб хәбәр верин. Торпаг дејәчәк: «Күлүнк кәтир, бел кәтир, дашы-гуму мәндән. Бир балача һин ач, ев гур. Галаны илә ишин олмасын. Әсил Мәчнун—сөзүнүн саһиби Мәчнун торпаға бағланыб, ондан мәһәббәт истәјәндир. Биздә елә чаванлар олур ки, гыз атасы «бир балача фикирләшим» дејән кими, «башыма гыз гәһәтди?» дејиб, үзүнү архын о үзүнә чевирир. Бабамыз Вәличан өз накам мәһәббәтинин гоншулуғунда ев гуруб, кәнд салмағы илә өз үрәјин дејиб: «Ај үрәк, нә гәдәр күчүн варды јолунда күлүнк чалдым. Инди мән күлүнкү башыма чалан Фәрһад олмајачағам. Мәһәббәтин гоншулуғунда јашамаг һәр Фәрһадын иши дејил. Гој бәјдән бу Муған торпағында намәрдлик, мәндән исә бир кәнд галсын».

Һамы тәсдиг едир ки, Вәличанын мәһәббәти әфсанә дејил, јахын кечмишин һәгигәтидир. Инди бу ики кәнди бирләшдирән Бир Мај колхозунун сәдри дејир ки, планөһдәлик чәһәтдән, гејри-тәвазөкарлыг да олса, үзүмүз ағдыр.

— Јолларыныз һәлә ағ дејил,— дејирәм.

— Дүздүр; о да дүздүр ки, мүасир кәндин бүтүн јахшы чәһәтини вә ја кәм-кәсирини сәдрин ады илә бағлајырлар. Инди сиз өзүнүз дејин, дүнјанын ән савадлы мүәллиминә шакирд талеји тапшырсалар, валидејнин тә'сири, көмәји олмадан нә еләмәк мүмкүндүр? Бир шеји ачыг е'тираф едәк ки, мүасир кәндин тәрәггиси—инкишафы үчүн кәнд зијалысы аз иш көрүр. Һамы колхоз сәдринә бахыр. Мән кәндин гүввәсини күчлү бир арх сујуна бәнзәдирәм. Сәдр олса-олса, бир бәнд ачан ролуну ојнајыр. Бунунла перспектив ишләрдән мәдәнијјәт—тикинти мәсәләләриндән өзүмү кәнар еләмәк истәмирәм. Колхозумузун мадди базасы илдән-илә мөһкәмләнир. Кәнчләримизин севкисинә, аилә гурмасына, ев-ешик саһиби олмаларына һәр чүр шәраит јаратмалыјыг. Јохса «Бу күн јахшы ишләсән мәнимсән, сабаһ балача бүдрәдин, башыны сахла» шүары илә колхозчу мәһәббәти газанмаг олмаз. Чалышырыг, ишләјирик. Муған торпағына гуллуг еләмәк, онун дилини тапмаг бир аз чәтиндир, бир аз да мүасир билик тәләб едир. Һәр һалда, тез-тез кәлин буралара. Кәнар көз, гусурлары даһа јахшы көрүр.

— Сағ олун,—дејирәм.—Вәличан бабанын торпаға мәһәббәти өз ән'әнәсини јашадыб бөјүдүр. Муғана јени-јени ән'әнәләр кәтирир... Бу ән'әнәләрин илк чыгыры сизин кими оғулларын үрәјиндән башланыр...

Күр говушур Салјана

Күр көзәли, дара зүлфүн, сал јана. Сәнин күр севкини бир кәнч синәсинә сыхыб. Аһ чәкмә, Күр үстүнүн көрпүләри чохдур. Күр нә гәдәр дашыр дашсын, о кәлиб вә'д күнүнә чатачаг. Әввәлчә Күр мәһәббәт, сонра күр мәһәббәт, сонра да тојунуза сәпилән күл мәһәббәт. Күр говушур Салјана. Мәһәббәт Күрү, һөрмәт Күрү, зәһмәт Күрү.

Күр говушур Салјана,
Сағ јана, сол јана...

1972

АРПАЧАЈЫН АШЫБ-ДАШАН НӘҒМӘСИ

Поезијанын вә үмумән, сәнәтин зәһмәтинә гатлашмаг нә гәдәр тәбиидирсә, зәһмәтин ше'ријјәтини дујмаг, әмәк адамынын образыны јаратмаг да бир гәләм саһиби үчүн бир о гәдәр тәбиидир.

Мә'лумдур ки, тарих боју һәјаты көзәлләшдирән, бәшәр өвладыны гаранлыг мағарадан космик фәзаја чыхаран, «каинатын јени хәритәсини јарадан» инсан ахтарышы, инсан зәһмәти, инсан фикри олуб. Вә ән ибтидаи ахтарышдан тутмуш ингилаби кәшфләрә гәдәр јол кечиб кәлән инсан фәалијјәтинин гоншулуғунда һәмишә сәнәт јашајыб, јарадычы сәнәт!

Һәјатын ади көрүнүшүндән башга бир дә поетик көрүнүшү вар. Бәлкә дә, инсанын әтраф аләмә бу поетик бахышы олмасајды, бу кечә-күндүзүн «тәкрар кәлиши», улдузлар дүнјасынын «еjни рәнкләри», ону јорар, бездирәрди. Поетик бахышын архасында һәјатын рәнкләрини тәзәләмәк, әтраф мүһитә јени дон бичмәк вә с. инсан зәһмәтинин тарих сәһифәләринә һәкк олуб галан шәһәрләрә, обалара кедән әбәди јолларыдыр. Бөјүк Низами наһаг јерә демирди ки:

> Һәјатын мә'насы әмәкдир, әмәк;
> Инсан өмрү боју чалышсын кәрәк.

Дағ чапан Фәрһадын күлүнкүнүн сәси, гоча кәрпичкәсәнин мүдрик нәсиһәтләри һәлә дә гулағымызда сәсләнир.

Бәс, бизим дөврүн фәрһадлары бизим јени донлу шәһәр вә кәндләримизин кәрпичкәсәнләри, дашјонанлары?

Бу күн онларсыз нәинки дөврүмүзүн јүксәк елми-техники тәрәггисиндән, һәмчинин јени сәнәт ахтарышларындан данышмаг мүмкүн дејил. Вахты илә Сарваны

дилләр әзбәри елəјән Сәмәд Вурғун гәләми олду. Боздағын әтәјиндә Сарван өз сәнәтинин дағ чапмаг ән'әнәсини јени шәкилдә давам етдирир, онун бәдии образы исә Сәмәд Вурғун гәләминдә мөһкәм бүнөврә јарадырды, дөврүмүзүн јени, реал зәһмәт адамынын портрети поезијамыза кәлирди. Кәлирди вә өзүнә һәмкар ахтарырды.

Республикамызда доггузунчу бешиллијин ән нәһәнк тикинтиси олан Арпачај дәрјачасы һаггында мүәјјән гәдәр јазылыб. Мән бу тикинтијә бир нечә дәфә кетмишәм.

Ашыб-дашан Арпачај, ики кәнчин тојуну јаса дөндәрән Арпачај әсрләр боју беләчә баш алыб кедиб, инсан күчүнә табе олмајыб. Бабаларымыз һәлә алтынчы әсрдә ону чиловламаг истәјиб, күчләри чатмајыб. Арпачај дәрјачасынын тикилдији јердән о заман нәһәнк бир арх чәкибләр. Учурумлардан, јарғанлардан кечирибләр бу архы. Халг она ад вериб: Фәрһад архы! Бәлкә, Низаминин Фәрһады доғрудан да, бу јерләрдә олуб, өз Ширини үчүн ширин су апарыб?! Тарих боју нә гәдәр Фәрһадлар олуб!

Мән һәмин Фәрһад архынын дәһнәсиндә—дәрјачанын өзүлүнә даш гојан бир Фәрһадла таныш олдум: Гадир Садыгов. Дүнәнки Фәрһадла, бу күнкү Сарванла...

Јох, мәнчә, узагдан еjни көрүнән гоша дағ јахындан баханда нә гәдәр бир-биринә бәнзәмирсә, гәһрәманлар да eләчә бәнзәмәз, еләчә бәнзәр бир-биринә.

Гадир... Адама елә кәлир ки, елә онун ады Гадир олмалыјмыш... Бојлу-бухунлудур. Чох сағлам көркәми, инамлы вә гәтијјәтли чаваблары вар. Екскаваторчудур. Көзүндә елә гајнарлыг, табәссүмүндә елә күчлү ишыг вар ки, дејирсән, онун һеч екскаватор хортумуна еһтијачы олмаз, ән нәһәнк гајалары көтүрүб дәрә ашағы гуллајлаја биләр.

Таныш олурсан, үрәјиндән сөз чәкирсән, инана билмирсән ки, бу гәдәр көврәк, ушаг үрәјли олан бир адам белә шучаәт саһибидир: тикинтинин ән чәтин јерләринә, учурумлу-тәһлүкәли дағ дөшүнә илк јол ачандыр. Онун екскаватору јол ачыр, сонра нәһәнк машынлар бу јолларла, гајалары ашағы дашыјыр. Гадир әввәлләр дә Араз су тикинтисиндә ишләјиб. Бәс ону тәкрар бу чәтин ишә һансы арзу кәтириб? — Суал верирәм. — Јох, дејир—инанын, тәкчә пул газанмаг, јүксәк әмәк һаггы дејил. Бир дә-

гардаш, вәтәндашсан, халгын оғлусан, күнүн һансы сааты һара кетмәк лазымса һазыр олмалысан...

Тикинтинин рәиси деди ки, Гадир һәм дә јахшы устадыр. Әсил сәнәткар о адамдыр ки, онун шакирди вар. Уста Гадир дөрд нәфәр шакирд јетишдириб. Өзү дә сөз вериб ки, бу тикинтидән сонра Худафәринә кәләчәк. Худафәрин су тикинтисинә.

Гадир күлүмсүндү:

— Јолдаш рәис «сөз вериб», «вә'д вериб» кәлмәләрини мәним адыма јаздырмајын. Мән бура кәләндә дә сөз вермәмишдим. Дедим: Кедирәм. Бурдан сонра да елә...

— Јенә дә сөз вермәк олду ки...

Гадирин сөһбәтләриндә һеч бир гејри-ади боја, өзүнү тәгдим вә ја тәгдир әдасы јохдур. Фәрһад кими фәлсәфи чаваблар вермир. Савалан кими монолог сөјләмир. Ади бир торпаг адамыдыр. Үзүндә чәнуб күнәшинин рәнкләри, әлләриндә гајаларын сојуглуғу, көзләриндә инам вә гәтијјәт. Онун ады анчаг Гадир олмалы имиш...

Јухарыда дедијим кими, Арпачај тикинтисиндән јазылыб, дејилиб. Лакин гәһрәман ләјагәтли елә адамлар вар ки, бунлары көрмәк, дујмаг, онларла дост-мүсаһиб олмаг кәрәкдир. Онларын һеч бири чағырышла, дә'вәтлә бәдии әсәрә кәлмәјәчәк.

Арпачајын ашыб-дашан нәғмәси—гырх мин һектардан артыг торпаға су верәчәк бир дәрјачанын нәғмәси јенә мәни дағлара, мин алты јүз нәфәрлик бир аиләнин сүфрәсиндә чөрәк кәсмәјә чағырыр. Фикрим дәрјачанын боллуг, бәрәкәт нәғмәсинин гыврылыб бәндә сөјкәнәчәји, орадан Шәрур дүзүнә ахачағы күнләрә јөнәлир:

Бир дәрәнин инадына гыфыл вурулур,
Хәјалларын ајнасында бир чај дурулур.
Бир чај ахыр бабаларын арзуларындан.
Бир чај ахыр гәлбимизин хәритәсинә.
Нәғмә гопур дәрәләрин боз суларындан,
Гајалар да гулаг бағлар өткәм сәсинә.
Бир чај ахыр һәсрәтинә илғымларын да,
Гум алтында јол көзләјир чичәк күлүшү.
Бир вахт дәли шимшәк кими о да һарынды,
Инди күршад ганадлары јанына дүшүб.
Кәклик сәси, гартал сәси гарышыб она,
Сары сүнбүл сачаглары чөлдә мүнтәзир.
Бир чај ахыр боз сәһранын додагларына,
Бир чај нәғмә дилдә кәзир, додагда кәзир.

Бу ахтарыш мисралары, бөјүк бир истеһсалат мејданыны сејр еләмәк вә гүдрәтли бир әмәк гәһрәманы илә үз-үзә отурмаг кәләчәк бир әсәрин бүнөврә дашы үчүн илк аддым демәкдирми?

Бәлкә, бир мүһитин адамлары јазы—ахтарыш просесиндә башга мүһитин релјефинә көчәчәк? Чох ола биләр. Лакин о адамларын ады, үнваны дәјишсә дә характеринин әсас чизкиләри, дахили портрети әсас әламәтләрини сахлајачаг, бу күнүн охучусуна јени инсанын зәһмәт ешгиндән, фәлсәфи дүнјасындан сөз ачачагдыр. Ахы һәјат елә пәнчәрәдән дә көрүнүр. Бә'зән белә јазылара да раст кәлирик: 20—30 ил өз отағындан чыхмајан бир гәләм тутан «күнүн вачиб мөвзуларына биканә галмыр»—дејә, һамынын чохдан билдији, гәһрәманын иши-күчү үчүн чохдан көһнәлмиш «мә'луматлары» јоғуруб сәһифәјә дүзүр, зәһмәт адамына нәзәри «дәрс верән» јазылары илә күрсүјә чыхыр.

Әлбәттә, сәнәткара да сәһһәт имкан вермәјә биләр. О, һәр јерә, һәр иглим шәраитинә кетмәјә дә борчлу дејил. Онда бир јол галыр: гәдәмләринин, илһам вә тәхәјјүлүнүн кедә биләчәји, кедиб мөвзу кәтирә биләчәји бир објектдән сөһбәт ачмалысан. Бу мә'нада иш отағындан «көрүнән» ичтимаи вә ја чоғрафи мәнзәрәләрдән даһа јахшы вә догмасы јохдур.

Зәһмәт адамынын һәјаты нәһәнк бир дағ чајынын һәјатыдыр. Онун саһилиндә дајанмаг аздыр. Онун мәнбәји, мәнсәби вә бунлары бирләшдирән мәчрасы вар.

Бөјүк һәјатла, ичтимаи мүһитлә вә бүтүн тәбиәт һадисәләри илә мүгајисәдә сәнәткар гәләми бәлкә дә, кәзәл имла јазандыр. Бурада бөјүк сәнәтин ролуну кичилтмәк мәгсәди јохдур вә бу мүмкүн дә дејил. Бөјүк һәјатын, бәшәрин өвлады олан сәнәткар гәләми заманын ән гүдрәтли мүәллими сәвијјәсинә мәһз бу мәктәбдә јүксәлир. Бу күнүн мүрәккәб һадисәләри, бу күнүн зәһмәт адамынын мә'нәви аләми, шәхси вә ичтимаи дујғулары бу күнүн јазычысынын ән јахшы мәктәбидир.

Јазычы гәләминин һәјатдан дәрс алмасы әбәди еһтијачдыр, сәнәтин үнванына јазылмыш әбәди ганундур.

1974

ЈЕР ҮЗҮНҮН ГАРАБАҒ ДҮЗҮ

Јер үзүнүн Гарабағ дүзү вар. Күр—Араз овалығы илә бирләшир, онун бир һиссәси кими үфүгәчән узаныб кедир. Күр чајы бу әразинин һәр јерини јалаја, сулаја билмир. Јухары Гарабағ каналы онун көмәјинә чатыр. Јухары Гарабағ каналы бу әразинин ән бөјүк ган дамарыдыр. Әразини дилик-дилик еләјән башга ган дамарлары да вар. Бунлар коллектор—дренажлардыр. Дүзүн ағсаггалыны, јә'ни дузуну бунлар јујур. Көрүрсән бир илин ичиндә он һектарларла шоракәт торпаг дөнүб олду бәрәкәт торпаг. Мәгсәдимиз чоғрафија дәрси кечмәк дејил, Гарабағ дүзүнүн адамларындан сөз ачмагдыр.

Дүз дејәндә нәдәнсә, дүзлүк јада дүшүр. Дүз һамар олур, манеәсиз олур, атыны көпүкләнәнә гәдәр гова билирсән. Дүздә күнәш һәр јерә бирдән дүшүр. Һәр јер ејни дәрәчәдә ишыгландырылыр. Дүзәнкаһ инсаны истијәсојуға өјрәдир. Торпаға даһа мөһкәм бағлылыг өјрәдир.

Бәрдә рајону Гарабағ дүзүнүн чох һиссәсини тутур. Бу торпаға гәдәм гојаркән адамын фикриндә гејри-ихтијари бөјүк Низами учалыр. Нәдәнсә, мәнә елә кәлир ки, Бәрдәни јер күрәсиндә Низами кәшф едиб, дүнја хәритәсинә Низами кәтириб. Низами дөврүндә Бәрдә һансы тарихи тәрәгги пилләсиндә дајанмышды, дејә билмәрәм. Шүбһәсиз, бу, јүксәк мәдәнијјәт пилләси олуб. Даһи шаир һәлә илк бөјүк поемасы «Хосров вә Ширин»дә онун адыны рәғбәтлә чәкмишдир. Аран торпағынын падшаһы Мәһин Бану Хосрову чох үрәк ачыглығы илә өз шәһәринә дә'вәт едир:

> Бизим бу Бәрдәнин јери арандыр,
> Сују чох, оту чох бир күлүстандыр.

Низами идракы өз дөврүнүн ағыл очагларына һәмишә од пајламыш, онун утопијасы өмрү боју әдаләтли адамлар ахтармыш, онлары чәмијјәтдә тапмаса да, арзуларында тапыб идеаллашдырмыш, нәһајәт, өз гәһрәманы етмишдир. Онун илк әдаләтли падшаһлары мәһз Азәрбајчанда тапылыб. Икиси дә гадындыр. Икиси дә Бәрдәдә гәрар тутуб. Бунлар Мәһин Бану вә Шириндир.

Даһи Низами сонралар фәлсәфи-естетик вә сијасиичтимаи фикирләринин зирвәси сајылан «Искәндәрнамә»дә тәкрарән «Бәрдә мүһитинә гајыдыб» өз идеал чәмијјәтини, идеал падшаһыны јенә дә бурада көрмүшдүр. Әслиндә, көрмәмишди. Низами һәр јердән әввәл, јашадығы чоғрафи мүһитини, әтраф ичтимаи аләми белә көрмәк истәмишдир. Бу чәмијјәти идарә едән јенә дә гадын иди—Нүшабә.

> Бәрдә нә көзәлдир, аһ, нә гәшәнкдир,
> Јајы да, гышы да күлдүр, чичәкдир!

Тарихин һансы гәфил күләјисә Бәрдәнин гәдим шөһрәтини Гарабағ дүзүндә гузғун кими дидиб, түкүнү һаваја совурмушдур. Бәрдәнин шөһрәти әсрләр боју јалныз Низаминин әсәрләриндә кизләниб јашаја билмишдир. Әслиндә, Бәрдә Совет һакимијјәти илләриндә гурумуш бир көтүкдән көјәрән көрпә шивләр кими тәзәдән бој атыб. Бәрдә инди-инди әсил јеткинлијә гәдәм гојур, шәһәрләшир.

Дүнәнин шөһрәти көлкәсиндә хумарлананлар сабаһын јолуна сонунчу чыхарлар. Сабаһын јолу дүнәндән, бу күндән башлајыр. Анчаг онларда илишиб дајанмыр. Бәрдә сабаһын бүнөврә дашыны бу күнүн ән јахшы оғул вә гызларынын, торпағы «әләјиб үјүтмәји» бачаран зәһмәткешләрин чијниндә учалдыр.

Бәрдә республикамызын чохсаһәли тәсәррүфаты олан, хүсусилә памбығы илә гүррәләнә билән рајонларындан биридир.

Бәрдә рајонуна кәләркән мәгсәдимиз бу иди ки, бүтүн колхозларда олаг, адамларла көрүшәк, ше'рдән-сәнәтдән данышаг, онларын сәсинә гулаг асаг, арзуларыны динләјәк. Машынла, пијада Гарабағ дүзүнү баштан-баша кәзәк. Мүмкүн олмады. Ишкүзар, сөһбәтчил, меһрибан вә гонагпәрвәр адамлар планларымызы позду. Јахшы ки, позду. Јахшы ки, илк дәфә јолумуз «Азәрбајчан» колхозуна дүшдү.

Фикримдән илк кечән бу олду: көрәсән бу колхоз өлкәмизин габагчыл колхозлары сырасында, онун үфүгләриндән узагларда Азәрбајчаны тәмсил едә биләчәк бир самбаллы тәсәррүфата, јүксәк мәдәнијјәтә маликдирми?

Колхозун сәдри Һүсејн Ағајевдир. Сүрүчү Әһмәд јол боју бизим суалларымыза чаваб верир. Кәндләринин кечмишиндән, торпаг дахмалардан, гамыш дәјәләрдән данышыр. Дејир:—Һүсејн гағанын тәзәчә тикилән бир еви булдозерлә учуртдуғу јадымдадыр. Ев саһиби башы аловлу өзүнү машынын габағына атмаг истәди. Сәдр онун голундан јапышды.

Ев саһиби дартынды:

— Сәдр, сән Бајрам кишинин оғлусан, сәдр! О киши бурада колхоз бинәси гојуб. Сән дүнән кәлмисән, бу күн ев учурурсан!

— Мән сәдр олдуғум кәнддә бундан сонра чиј кәрпич бир синиф кими булдозерә гурбан! Јери, үч машын сәнин сәрәнчамында! Нәр оғуллардан да кимә истәјирсән әмр елә. Һајды, ағ даш далынча!..

Һәмин еви бизә көстәрир. Икимәртәбәли јарашыглы бина. Габағында «Волга» машыны дајаныб.

Әһмәд:

— Колхозчудур,—дејир.—О күнү һеч јадындан чыхартмыр. Дејир ки, Һүсејн гаға мәни икинчи хәрчдән, һәм дә икинчи әзабдан гуртарды. Онсуз да инди чохлары кими өзүм сөкмәлијдим.

Бајрам киши Хәсили кәндиндә 25 ил сәдр олуб. Бурада колхоз гурулушунун бүнөврә дашыны гојанлардандыр.

Биз кәндә кедәндә Бајрам киши хәстәләнмишди. Һүсејнлә бәрабәр кәнд чамааты да нараһат иди. Кәндлиләр она инди бәрәкәт бригадири дејир. Бајрам киши әризә вериб гочалығына көрә сәдрликдән чыханда кәнд чамааты онун оғлу Һүсејни сәдр тәләб еләмишди. Даһа доғрусу, сечмишди. Сонралар чамаат хаһиш еләди ки, колхозун тохумчулуг бригадири вәзифәси Бајрам кишијә тапшырылсын. «О әл бу кәнддә бәрәкәт әкиб, хејир әмәл әкиб. О кишинин әлијлә бизим тохумумуз сәпилмәлидир».

Бајрам киши елин тәләбиндән чыха билмәди. Әслиндә сырави колхозчу олуб, јүнкүл ишдә бир гәдәр динчәлмәк истәјирди. Нејләсин, ағсаггаллығын јүкү һәмишә ағырдыр. Елә мәсләһәт верән ел мәсләһәтинә гулағ асмаға борчлудур.

Һәфтәнин сон күнү онунла көрүшдүк. Јахшылашмышды, һәким, дурмаға ичазә вермирди. Анчаг кирәвә тапыб һәрдән һәјәтә чыхырды. Өн мүгәддәс һәкими олан торпаға, әкин јерләринә, тәзәчә арата гојулан шумлара бахыб күмраһлашырды. Бајрам кишини јолухмаға кетдик. Чарпајыдан галхыб бизимлә јахын адам кими чох меһрибан көрүшдү.

— Бу сәдр јолдаш нечә бахыр сизә?—деди.

— Бизим сәдрлә ишимиз јохдур. Чамаат бизи динләјир, әл чалыр, бәсимиздир,—зарафат елядик.

— Бизим әл чалмаға вахтымыз јох иди. Индинин дәбиди о.

Елә илк сөзүндән һисс етдик ки, күләш адамдыр. Јумор севәндир.

Јарычидди, јарызарафат сорушдум:

—Бајрам әми, Һүсејнин сәдрлијиндән разысынызмы? Вәзифәнизи әлиниздән алмасына нечә бахырсыныз?

— Бу гарыны көрүрсүнүзмү?—Өмүр-күн јолдашыны көстәрир. —Бир вахт вар иди ки, бу дүзләр гачаг-гулдур јувасыјды. О вахт бу гары әли түфәнкли кешик чәкәрди, мән чөрәк јејәрдим. Онда индики кими бу күчәләрдә «Волга» сүзмүрдү. Дөјүшә-дөјүшә, вуруша-вуруша колхоз гурурдуг. Һүсејнин онда 5—6 јашы варды. Анасыны кешик чәкән көрәндә һәрдән күлә-күлә дејәрди:

—Нәнә, дејәсән, дәдәм бир аз о мәсәлә... горхур ахы.

Инди ағыллы сәдрләр һәфтәдә бир дәфә үмуми көстәриш верир. Һәр бригадир өз саһәсинин сәдридир...

Һүсејн атасынын тәнгидини дә, ирадыны да күлә-күлә гәбул едир, сонра бизимлә чидди сөһбәтә кечир: «Мәним аләмимдә пис тәсәррүфат башчысы одур ки, онун колхозу ола, амма кәнди олмаја. Колхоз вар, план—көстәричи, һесабат, күрсүдән данышмаг вар, көстәрмәјә абырлы колхозчу еви јохдур, мүасир кәнд—«балача шәһәр» јохдур. Ахы, кәндә кәлән, тәсәррүфатла таныш олуб јазан јазычы, журналист, алим, елм адамы бәлкә, сәнин кәндинәчән онларла өлкә көрүб; колхоз, колхозчу мәдәнијјәтинин наилијјәтини јахшы билир. Бах, биз бу бешиллијин бүтүн көстәричиләрини ән јүксәк фаизлә јеринә јетирмишик, колхозчуларын да, мәним өзүмүн дә әмәјим нечә орденлә гијмәтләндири-

либ. Бунунла белә, мәһсул јығымынын нәш'әсиндән, радио-телевизија вә гәзетләрин тә'рифиндән сонра мәндә фәрәһ, хумарлыг өтүр, бунларын јерини бир гәдәр өзүнү суал-чаваба чәкмәк һиссләри тутур.

Инди һәр шеј колхоз үстүндәдир. Доғрудур, кәндимиз дүнәни өзү илә мүгајисәдә, рајонумузун, республикамызын бә'зи кәндләри илә мүгајисәдә чох ирәли кедиб. Анчаг бә'зән мән Һачаллы, Хәсили, Бәчрәван вә башга кәндләримизи фикримдә апарыб өлкәмизин, һәтта башга өлкәләрин габагчыл кәндләри илә јанашы гојурам. Кәнардан бахырам. Онларын фонунда бахырам. Јохса елә Хәсили, Бәчрәванын, Бәчрәван, тутаг ки, Јусифлинин јанында пис көрүнмүр. Мәсәлә керидә галмышлара бахыб фәхр еләмәкдә јох, мәнчә, габагчыллара бахыб онлардан габаға кечмәк јолларыны ахтармагдадыр...»

«Сән тәсәррүфат рәһбәрисән, верилән тапшырыглары, план-өһдәлијн јеринә јетирмәлисән. Бу, вәзифәдир. Бундан әлавә, сәнин рәһбәрлик еләдијин мүһитдә кәнчләр јетишир, кәнчлик шүуру формалашыр. Бунун үчүн вәтәндашлыг, инсанлыг чавабдеһлији дашыјырсан. Онларын әмәјә мәһәббәтинә, тәһсилә мүнасибәтинә мәктәблә бирликдә тә'сир еләмәли, истигамәт вермәлисән. Тәәссүф ки, бә'зи мәктәб директору илә колхоз сәдри арасында аз гала «рәсми дипломатик әлагә» мөвчуддур. Беләләри унудур ки, колхоз да, мәктәб дә ејни мәгсәдә—инсан јетишдирмәјә, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт гуручулуғуна хидмәт едир. Чәмијјәтин варлығыны јүксәк мәһсул боллуғу мүәјјән едир. Јүксәк мәһсул боллуғуну исә шүурлу инсанлар јарадырлар. Бунлар мә'лум, дәфәләрлә сөјләнилмиш, дејилиб јазылмыш кәламлардыр. Анчаг елә елми биликләр, ичтимаи-сијаси проблемләр вар ки, бунлары шүурлара һәкк еләмәдән тәзә анлајышлара кечмәк лазым дејил. Инди кәндләр 30—40 ил әввәлин, һәтта 10 ил әввәлин дә кәнди дејил. Кәндин симасы дәјишир. Әтраф мүһитә, өзүнә бахышы дәјишир. Кәрәк инди она ујғун, ону даһа да ирәли апаран әдәбијјатла, сәнәт әсәри илә кәндә кәләсән. Кәләсән дејәндә, јә'ни кәтирәсән кәтирдәсән. Бә'зән јазычы елә тәсәррүфат вә ја кәнд проблемләринә тохунур ки, тә'сир әвәзинә күлүш доғурур. Ахы, бу проблем он ил әввәлә аид иди. Кәнд инди әтраф тәбиилијини сахламагла, дахили мәзмун е'тибары илә шәһәрләшмәк просесини кечирир. Бу шәһәрләшмә илә кәндликдә галма арасында проблемләр орталыға чыха биләр вә чыхыр да».

Бүтүн мәсәләләр барәсиндә Һүсејн Ағајевлә фикир мүбадиләмиз, сәмими шәкилдә мүбаһисәләримиз олур. Һүсејн һәмишә нүмунә үчүн өзүндән јох, сәдр достларындан данышыр. Онларын иш үсулуну даһа чох тә'рифләјир. Нөгсанларыны үрәк јанғысы илә тәнгид еләјир. Гардашынын иши илә дә марагланыр. Кичик гардашы Иса Чәфәр Чаббарлы колхозуна рәһбәрлик еләјир. Үч илдир сечилиб. Иса Ағајев бу колхоза кәләндә—колхозчулардан биринин сөзү илә десәк—банкда гәпик дә јох иди. Инди исә ән габагчыл колхозларла јарыша билән бир тәсәррүфат јарадылыб. Исанын өзү исә адлы-санлы гардашы һаггында дејир: «Һүсејнин иши көз габағындадыр, демәк артыгдыр. Аталарымыз нағылларда һәмишә кичик гардашы зирәк гәләмә верибләр. Мән һамыдан чох Һүсејнлә јарышмаг истәрдим. Гој Бајрам киши билсин ки, кичик оғлу инди дә бабаларын е'тимадыны доғрулда биләр». Әлбәттә, Иса бунлары зарафатла дејирди. Лакин бу зарафат архасында онун бөјүк арзусу да кизләнмәмиш дејилди.

Јенә дә Һүсејн һаггында. Онун ән көзәл кејфијјәтләриндән бири нәинки Бәрдәдә, һәтта республикамызын габагчыл тәсәррүфат рәһбәрләринин иши илә јахындан таныш олмасыдыр. Исмајыллы рајонундан Никитинлә танышлығындан данышыр: «Ән хошума кәлән кејфијјәт онун јүксәк мәдәнијјәтидир. Никитин сәдрдир. Никитин торпағын алимидир. Никитин өзүндән бөјүкләрин дә ағсаггалыдыр. Никитин гојнунда јашадығы тәбиәтин шаиридир».

Тәвазөкарлыг етсә дә, «һәлә мән инди-инди өз сәнәтимә јијәләнирәм» десә дә, Һүсејн Ағајевин өзү дә Никитиндә көрдүјү кејфијјәтләрә маликдир.

Сөзүн әсил мә'насында XX әсрин һәртәрәфли билијә малик адамы олмаг, јүзләрлә колхозчуја, фәһләјә рәһбәрлик етмәк хүсуси исте'дад истәјир.

Јалныз тәсәррүфат рәһбәри, јалныз мәдәнијјәт ишчиси, јалныз һәким вә ја мүәллим! Инди беләләри мүасир тәләбатла ајаглашмыр. Дүздүр онлар һәләлик мүәјјән тәкәр үстә фырланыр, дајаг да тапырлар. Лакин заман өз ишини көрүр. Онун објектив сүр'әти һәрәкәт јолу вар. Онунла ајаглашмағы бачаранлары заман өвладлыға көтүрүр. Бурада бабамын бир мисалы

јада дүшүр. Бабам бисавад иди. Анҹаг ел әдәбијјатыны, аталар мәсәлләрини пис билмирди. О дејирди: «Аллаһсыз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма». Фикир верин: буну дејән Азәрбајҹан халгыдыр. Јүз илләрлә Мәһәммәд дининин «Аллаһ кәримдир», «Аллаһ билән јахшыдыр», «Аллаһ белә мәсләһәт билиб» вә с. кими еһкамыны әзбәрләмиш бир халг! Бәли, бу халг бабәкләрин, короғлуларын, нәбиләрин, сәттарханларын, һәмчинин низамиләрин, молла пәнаһларын, һәсән бәј зәрдабиләрин, мирзә ҹәлилләрин сәркәрдә, сәнәткар, алим, мүәллим бөјүклүјүнү, нәһајәт, бизим әсрдә һәм дә рәһбәр ишчи нүфузуну нәзәрдә тутур.

Һарада бу рәһбәр ишчи нүфузу әсил ишкүзар тәсәррүфатчы, јүксәк әхлаги вәрдишләрә малик дәрракәли ағсаггал вә нәһајәт, гејрәтли вәтәндаш нүфузу илә бирләшир; орада әсил зәһмәт вә зәһмәткеш тәнтәнәси јараныр. Бу јахынларда республикамызын әлли иллик бајрамыны тәнтәнә илә гејд етмишик, бу һамынын јадындадыр. Бу әлли илдә јетишән кәнд тәсәррүфаты кадрларындан хүсусән колхоз сәдрләри, агроном, бајтар һәкимләри вә зоотехникләр, бригадирләр, ферма мүдирләри, ади әмәк адамлары, баш чобанлардан фәрәһлә данышмаг олар. Инди сәдрләрин вә мүтәхәссисләрин чоху назир олмаға, һәр һансы рајону, вилајәти идарә етмәјә, ән јүксәк партија вә дөвләт апаратында ишләмәјә гадир кадрлардыр.

Елә зәһмәткеш тәсәррүфатчылардан бири, бизим сөһбәтимизин гәһрәманы Һәсән Кәримовдур. Һәсән Социалист Әмәји Гәһрәманыдыр. Нечә орден вә медалла тәлтиф олунуб.

Мәсәлә бунлары сајмагда дејил. Һәсән Кәримов һаггында һәддиндән чох јазылыб. Мән өзүм дә јазмышам. Очерк, мәгалә, ше'р. Онун өз китабы да чапдан чыхыб.

Буну да ачыг дејим ки, Һәсәнлә таныш олмајан, онун јајлаг вә гышлаг јерини көрмәјән, гузуларынын гујруғуна әл чәкиб һүркүтмәјән, өмүр досту, иш јолдашы, мәсләкдашы, «биринчи мүавини,» Мәләк ханымын сүфрәсиндә чөрәк кәсмәјән бә'зән Һәсәнин көстәричиләринә шүбһә илә дә бахыр.

Мәнҹә, онун јүксәк көстәричисиндә елә бир тәәҹҹүб доғуран гејри-ади исте'дад әли јохдур. Бурада садәҹә бәрәкәтә—сүрүјә, гојун-гузуја гајғы вар. Ону јемләмә, бечәрмә вар; сағмалына бир, субајына бир, гузусу-әмлијинә ајры бахым вар. Бу сүрүләрә бахан адамларын өз сәнәтинә мәһәббәти вар. Онлар сәнәтинин бәһрәсини, гијмәтини чох кениш миғјасда көрә, ала билирләр. Бурада баш чобан—бригадир Һәсәнин тәшкилатчылығы, јајда гыш үчүн, гышда јај үчүн тәдарүкү, бүтүн аиләси илә бирликдә—гардашы, оғуллары илә бир кечәли-күндүзлү чалышмалары вар. Гојун да елә һејвандыр ки, гарныны тох елә, тулла гарын ичинә. Буғлана-буғлана көвшәк чалаҹаг.

Инди Һәсәнин оғлу Шираслан атасынын шөһрәтинә шәрик чыхмаға башлајыр. О Шираслан ки, Шәрәф нишаны орденинә лајиг көрүлүб.

Һәсәни артыг өз иши дејил, башгаларынын иши дүшүндүрүр, гојунчулуғун нәзәри мәсәләләри марагландырыр. Һәсән дөзә билмир ки, бизим сүрүләримиз асфалт јолла јајлаға кедиб-кәлир. Техники тәрәггинин бу дөврүндә бунлар дөзүлмәз һалдыр.

Һәсәни дүшүндүрүр ки, чох јердә јајлаг вә гышлагларда чобанларын мәишәт шәраити јахшы дејил. Хүсусилә гышлаглара кедән јоллар бәрбад һалдадыр. Чобан кечәли-күндүзлү арвад-ушағы илә чөл-бијабанда, јағышын-гарын алтында фәдакарлыг едәјир, әзаба дөзүр. Бә'зән ајларла кино көрмүр. гәзет-китаб нәди билмир. Бурада Әләкбәрин килеји јада дүшүр.

Чобан зәһмәти ағыр зәһмәтдир. Чобан талеји јај-гыш дағла-дашла, сәһәрин ајазы, ахшамын тораны, кечәнин сәксәкәси илә бағлыдыр. Әләкбәрин, нечә дејәрләр, бир бөлүк ушағы вар. Бу ушаглар һамысы «көчәри мүһитиндә» доғулуб. Көз ачыб чадыр көрүб, јол көрүб, арана-јајлаға көч дартан елат көрүб. Әләкбәр бу һәјатын һәр үзүнү дујуб, гарындан-човғунундан илдырымына кими чохуна таныш олмајан чөлчү һәјатыны јашајыб вә инди дә јашајыр. Онун һәјат јолдашы да бу һәјата алышыб. Бизим нәнәләр чох көрүб бу һәјаты. Көј нәрилтисиндә, дәрә ваһимәсиндә әр јолу көзләјә-көзләјә әријиб, гоҹалыб, нәнәләшибләр. Онларын синәләри чох заман тәнһалыгдан, јол көзләмәкдән гәмли бир китаба дөнүб—ағылар, бајатылар, дастанлар китабына. Әләкбәр өз сәнәтиндән гәтијјән наразы дејил. Бирҹә наразылығы одур ки, «чапарлар» васитәси илә рәгәм алыб, күрсүләрдән данышан бә'зи рајон рәһбәрләри бизим һәјатымызы аз көрүр, аз дујур, нечә јашамағымызла аз марагланырлар. Дејир ки, һөкумәтимиз чобанлар үчүн

елә бир асфалт јол ачыб ки, бу јолу кедә билмәјәнләри анҹаг топал адландырмаг олар. Гојун сахламаг о гәдәр дә ағыр иш дејил. Анҹаг онун да өз инҹәликләри вар. Мәсәлән, памбыг ағыр зәһмәт тәләб едир. Амма памбығын алағыны вуруб, суjуну вериб, евинә кедә биләрсән. Гојун исә ҹанлыдыр. О һәмишә инсан сәсинә мөһтаҹдыр. Бә'зән архаҹа вурурсан, көрүрсән овунмады. Сүрүнүн ичиндән бир нечә дәфә о тәрәф-бу тәрәфә кечмәсән, ајағыны-башыны һәрләјиб бир јерә јығмасан, јатмаг истәмир. Су ичәндә фит чалмаг тәләб едир, отлајанда түтәк сәсиндән хумарланыр. Бүтүн ҹанлыларда тумара, тә'рифә фәһми бир һәвәс вар. Гојун да беләдир. Кәрәк белинә ара-сыра инсан әли дәјә. Јохса чәтин әт тутар».

Әләкбәрин јеканә бир истәји вар: «Республикада әлагәдар тәшкилатлар бир чарә тапалар ки, сүрүләр јајлаға вә ја гышлаға машын јоллары илә дартылыб, дырнагдан чыхарылмаја. Дәдә-баба јолнан јајлаға гојун чәкмәзди. Бир аја, ај јарыма, отара-отара, динҹәлә-динҹәлә кедәрди. Инди јол кәнарларында өрүш јохдур. Машынла да дашымырыг. Бу барәдә һәлә нәзәријјәләр сөјләнир».

Идарә, мүәссисә вә ја тәсәррүфат рәһбәрләриндән коллектив үзвләринин мүтләг разылығыны тәсәввүр етмәк чәтиндир. Көрүнүр, мәсәлә нисбәтдәдир. Јә'ни, коллективин әксәр үзвләри өз идарәедичисиндән разыдырса, бир-ики килејли дә «өз мәнафејини» гурбан верир; ја да саф-сағлам инсанларын нәфәси онлары әридиб итирир. Бә'зән белә олур: бүтүн саһәдә план көстәричи јеринә јетирилиб, әмәјин дәјәри јүксәкдир, анҹаг ҹамаат өз сәдри вә ја директорундан наразыдыр. Сәбәб нәдир? Көрүнүр, бурада идарәедичинин шәхси кејфијјәтләри аз рол ојнамыр. Јәгин онда адамларын өз пајыны өзүнә «гахынҹла, миннәтлә» вермәк хәстәлији вар. Бу хәстәлик адамлары иҹрәндирир. Онун әлиндән алынан чөрәји јемәк истәмирләр.

Һүсејн Ағајевдән башга тәшкилатлара бир дәнә дә олсун наразылыг мәктубу кетмәјиб. Бунун сәбәбини арашдыраркән јадыма колхозун тә'мир е'малатханасындакы бир сөһбәтимиз дүшдү. Һүсејн бир чаван оғланы көстәриб деди:

— Инанын ки, ону өз доғма оғлумдан чох истәјирәм. Әлиндә ијирми сәнәтин ачары вар. Чох әркөјүнлүјүнә дә дөзүрәм. Чүнки сәнәт дили илә десәк, исте'даддыр.

Коллектив рәһбәри аилә башчысыдыр. Әсил башчы аиләсинин мәнафејини үмуми мәнафејә табе едә билир. Көстәричини көрк еләмәк ишин бир тәрәфидир. Икинҹи тәрәфи ону «нечә, нә јолла әлдә етмисән» мәсәләсидир. Бүтүн бунларда ҹидди тәсәррүфат естетикасы, етикасы, тәсәррүфатын психоложи проблемләри кизләнир. Бунлар ачылмалы, дејилмәли, јазылмалы сөһбәтләрдир.

Бәрдәдә бир колхозчунун зарафатла дедији бу сөз һәлә дә фикримдән чыхмыр: «Бә'зән радиода, телевизорда јазылылар Азәрбајҹан рајонларындан елә данышырлар ки, дејирсән, бунлар харичи өлкә тәсәррүфатыдыр». Еһам онадыр ки, јазычы вә журналистләр тәсәррүфат адамлары арасында аз олур. Чохумуз елә машындан тарлалары сејр еләјир, һәр шеји һамар вә дүз көрүрүк. Адамларын дәрди-сәри, әкин јеринин алағы кими узагдан көзә дәјмир. О јердә ки, инсан әли һәрәкәтдәдир, о һадисә вә предметә ки, инсан фикри јөнәлир, орада әдәбијјата, мәтбуата дәхли олмајан мәсәлә—проблем јохдур. Әсас мәсәлә бунлара јанашмада, бу проблемләри сәнәт дилинә чевириб тәсәррүфатчыја охумағы баҹармагдадыр. Һүсејн дејирди:

— Әкәр бу вә ја дикәр колхозун памбыг планы јеринә јетмәјибсә, фермада әт-сүд, јун вә саирә истеһсалы кәсирлә өдәнибсә, бунун сәбәбини објектив амилдә дејил, биринҹи нөвбәдә субјектдә ахтармалыјыг. Бу о демәкдир ки, һардаса памбыгчынын ев, аилә шәраитиндә сојуглуг, дарлыг, чатышмазлыг вар. Һардаса чобанын, сағычынын чадыры нәмдир. Уну, чөрәји кечикиб Хөрәји вахтында бишмәјиб. Демәли, биз гајғыја мөһтаҹлара өз тә'ҹили јардым диггәтимизи јөнәлтә билмәмишик. Бизим ҹамаат ишләкдир, зәһмәткешдир. Анҹаг бу да кизли дејил ки, онун тәбиәтиндә рәһбәр ишчијә е'тигад, инам вә ја јахшы мә'нада пәрәстишә бәнзәр хасијјәт јашајыр. Онда чох инҹә һөрмәт вә е'тибар етмәк хасијјәти ҹәмләнир. Кәрәк бу һөрмәт вә е'тибары е'тимадла доғрулдасан. Јохса онун тәрс үзү чох бәдхасијјәтдир.

«Азәрбајҹан» колхозунда сөһбәтләрдән,- көрүш заманы рәсми чыхышлардан ајдын олду ки, инди Һүсејн Ағајев кими сәдрләр «хырда тәсәррүфатчылыг»ла де-

јил, тәсәррүфатын үмуми мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, адамларын өз сәнәтинә али дәрәчәдә јијәләнмәси, бундан зөвг алмасы, зәһмәтин естетик тәләбата чеврилмәси, нәтичәдә инсанларын аз вахт сәрф етмәклә чох мәһсул газанмасы мәсәләләри илә даһа чох мәшғулдурлар. О, тәсәррүфаты идарә үсулуну елә гајдада гуруб вә елә јөнә салыб ки, һәр саһәнин, доғрудан да өз сәдри, өз мәһсул адамы вар. Сәдр анчаг ирәли вә ирәли кетмәк үчүн нәзәри вә әмәли ишләр көрүр. Һәсән дејирди:

— Достуму достумла таныш еләјиб борчумдан чыхдым. Инди о, кәнд тәсәррүфатындан данышсын, сән ше'р тәсәррүфатындан. Дүзү, Һүсејн ше'рә, сәнәтә колхоз низамнамәси гәдәр бәләддир. Бакыја кетдими, биринчи вәзифәси јени драм, опера вә балет әсәрләри илә таныш олмаг, бәдии китаб алмаг, шаир, јазычы достларыны тапыб сөһбәт еләмәк, онлары динләмәк, тәзә охудуглары барәдә фикир бөлүшмәк олур. Горхурам ахырда «Азәрбајчан» колхозунда Јазычылар Иттифагынын бир шө'бәсини ачаг. Бура о јерләрдир ки, бир вахт бәрдәлиләр зарафатла дејәрдиләр: Хәсилидә сағсаған гонмаға бир ағач јохдур. Инди нечә мин сағсаған көндәрсәләр, Һүсејн сәхавәтлә һәрәсинә бир ағач бағышлаја биләр.

Кәнди јағыш битирмир. Инсан әли көјәрдир. Көрүрсүнүз, бу јерләр шорәкәтдир. Валлаһ, о торпагларын дузу гәдәр дә инсанларын күрәјиндән дуз чыхыб. Јохса бура Гарабағ дүзү јох, Гарабағ дузлағына чевриләрди...

Һәсән Кәримовун сөһбәти фикримдә Ағдамын Телман адына колхозундан А. Аллаһвердијеви, Киров колхозундан И. Чәфәрову, Ермәнистанын Красноселски рајонунун Әли Бајрамов колхозундан А. Мазанову, Сабирабаддан А. Гурбанову, Исмајыллыдан јухарыда адыны чәкдијим Никитини вә онларла башгаларыны Һ. Ағајевлә көрүшдүрдү. Онун бу кејфијјәтини адлары чәкилән тәсәррүфат рәһбәрләриндә дә көрмүшдүм. Дәфәләрлә бу суала чаваб ахтармышдым: «Көрәсән, бу гәдәр мүталиә, кәнар сәнәтләрә» мејл етмә онларын тәсәррүфатчылығына зијан вурмурму? Әввәл, мәдәнијјәт, јохса тәсәррүфат? Бунлар арасында суајрычы вармы? Бәлкә, елә суајрычыја мә'руз галанлардыр кери галанлар? Һәмишә дә онларла көрүшдән сонра бу гәрара әлмишдим ки, дејәсән бу адамлар тәсәррүфаты бәдии дәбијјатла идарә едирләр. Бу идарә үсулунда: инсана ајғы өн планда дурур. Көнүлләри өз истәји дадынча өнүллү јолламаг, зәһмәт адамында һамы үчүн ишләәји өзү үчүн ишләмәк борчу тәрбијә еләмәк мәдәнијәти хүсуси исте'даддыр. Хүсуси сәдрликдир. «Коммунизм», Орчоникидзе адына колхозлардан да белә сораглар алыр, севинирик. «Бунлар һаггында да нә вахтса јазылачаг»—дејирәм өз-өзүмә.

«Азәрбајчан»ын бүтүн колхозчулары тә'рифә, гәһрәман һүнәринә лајиг зәһмәткешләрдир. Онларын чоху илә сөһбәт еләдик, ше'р охудуг—алгыш мүкафат алдыг. Хош сөз, сәмими, дузлу сөһбәтләр ешитдик. Бу гејдләр үзәриндә ишләркән даһа бир шад хәбәр ешитдик: «Азәрбајчан» колхозу Ленин ордени илә тәлтиф едилиб. Гарабағ дүзүнүн бир парчасына тәзә ишыг дүшүб. Онларын севинч ишығына гарышыб бу ишыг.

Гарабағ дүзүндә бир атлы чапырды. Санки күн доғандан күн батаначан чапачагды атыны. Бүтүн достларына муштулуг апарырды. Муштулуг апарырды ки, јүксәк тәлтифә лајиг көрүлмүшүк.

— Үзүнүз ағ олсун,—дејирәм. —Азәрбајчанын шәрәфини учалдан «Азәрбајчан» колхозу! Бу колхозун зәһмәт адамлары! Доғрудан да:

БӘРДӘ НӘ КӨЗӘЛДИР, АҺ, НӘ ГӘШӘНКДИР!

Вә бир дә:

ЕЛ БИЛИР КИ, СӘН МӘНИМСӘН...

1971

МАСАЛЛЫНЫН БАҺАРЫ

Бу ил баһарла Масаллыда көрүшдүм. Һәр јердә мүнбит, бәрәкәтли торпаг, буғлана-буғлана мүркүдән ојаныр, күнәш ишығынын, һаванын нәмли нәфәсини удмагдан дојмурду. Мәрзләрин јашыл һашијәси, мешә әтәкләринин чәмән хончалары әлванлашыр, ағачларын тәбәссүмү дурулашыр, күлләрин додағы гачыр, гушларын һәзин нәғмәләри бир-бири илә јарышыр, Виләш чајы су артымындан гүррәләниб күчүнү сынамаг истәјирди.

Чај коллары арасында, тәрәвәз ләкләри чәркәләриндә гызлар дүзүмү, гызлар пычылтысы, гызлар гәһгәһәси... Онлардыр шитил басдыран, алаг вуран, тәзә-тәр тәрәвәз дәриб пајтахта көндәрән. Онлар тарлалара чохдан, һәлә март ајынын алачалповунда, гыш кејиминдә чыхыблар. Капрон чадырларда соба галајыб, шитил басдырыб, торпағы дырмыгдан кечириб, дараг чәкибләр. Көз ишығы, үрәк оду илә фараш тәрәвәз јетишдирибләр.

Тәрәвәзчиликдә дә јајлаг, гышлаг вар. Һәр тағ үстүндә әл әсир, һәр тага ушаг кими гуллуг едилир. Күлбурну чичәкләр сүн'и јолла—әл илә тозландырылыр. Онларын јанында соба галаныр. Истилик нормасына һәр дәгигә нәзәр јетирилир. Санки шитилләрин јухусуна белә кешик чәкилир.

Фараш тәрәвәз јетишдирмәк ағыр ишдир. Лакин бу ағыр иш адамлары безикдирмир, јормур. Онлар бу ишдән зөвг алыр, фәрәһләнирләр. Пешәләри адамларын сүфрәсинә пај јолламаг, көзәл не'мәт јолламаг, онларын столуну бәзәмәкдир.

Масаллынын торпағы чох мүнбит вә мәһсулдардыр.

Чохсаһәли тәсәррүфата малик олан бу рајонун һәр һектарындан алты јүз маната гәдәр кәлир әлдә едилдијини десәк, әразинин мәһсулдарлығы һаггында әлавә сөзә еһтијач галмаз.

Бәс инди бу әрази өз мәһсулдарлығынын зирвәсиндәми дајаныр? Мәнчә, јох! Бә'зи јерләрдә торпагдан сәмәрәсиз истифадә, исрафчылыг, торпаға гуллуг мәдәнијјәтинин ашағылығы вә кејфијјәтсизлији шәраитиндә аз мәһсул алыныр. Јалныз бурада јох, рајонларымызын бир сыра колхоз вә совхозларында да торпаға гуллуг мәдәнијјәти, экин јериндән истифадә, отлаг јери илә экин јеринин, мешә илә өрүш јеринин сәрһәдди мәсәләләриндә бир низам-интизам, мүәјјән норма јохдур. Хүсусилә рајонларарасы, кәндләрарасы јолларын әтрафларында узаныб кедән јүз һектарларла, бош саһәләрдән нечә истифадә олунур? Бу бош, ағачсыз саһәләрә бахдыгча һејфсиләнмәјә билмирсән. Көрүрсән ки, бирдән кәндин кәнарында ән мәһсулдар торпаг саһәсиндә бир ичтимаи бина тикилди. Бунун дөврәсиндә исә нечә һектар торпаг тапдаг јеринә чеврилди. Нә бағ үчүн јарады, нә экин үчүн. Мәнә елә кәлир ки, ферма гышлағы, тарла дүшәркәси вә ја јени мәктәб бинасы үчүн тәләсик—тә'чили јер сечмәк, торпаг болдур,—дејә ону нечә кәлди «хәрчләмәк» кәләчәк нәсил гаршысында чидди мәс'улијјәт дашымаг демәкдир.

Калинин адына совхоза—Гызылағач кәндинә кедиб гајыдандан сонра санки мүталиә еләдијим көзәл бир әсәрин тә'сири алтында идим. Охудуғум бу әсәрин—«Гызылағач »романынын гәһрәманлары иш көрән, торпаг чевирән, јол дөшәјән, көрпә тәрәвәз шитиллији дөврәсиндә ана гајғыкешлији илә доланан, тәзә мәктәб бинасы учалдан инсанлардыр. Чоху да чаван. Һәр һансы бир гонағын кәлиши онлар үчүн мараглыдыр. Һисс едирсән ки, тәзә сәс ешитмәк истәјирләр. Хүсусилә, сәнәт адамлары кәләндә. Онлар бирчә анда кәндин мәдәнијјәт евинә јығышыр, ше'рә гулаг асыр, әл чалыр, еһтирасла алгышлајырлар. Кечән илин бүтүн план вә көстәричиләри, өһдәликләри, бунларын јүксәк фаизлә јеринә јетирилмәсини көстәрән чәдвәл гаршымдадыр. Бу илин биринчи рүбүнә аид мә'луматлара да бахырам. Онлары садаламаг истәмирәм. Бу да фактдыр ки, рәгәм, фаиз, адамларын зәһмәт вә гәһрәманлығыны бир-бирин-

дән ајыран, биринин дикәриндән үстүнлүјүнү көзә чатдыран ме'јардыр.

Торпаг үстүндә һәмишә јенилијә чан атан инсанларын раһат ишләјиб, раһат нәфәс алмасы, варлы вә шән јашамасы үчүн кәнд мәдәнијјәти јарадыб вә онун һәр-күсүнә јени-јени дашлар гојмаға чалышан чохдур. Маариф шө'бәсинин мүдири нүмунәви кәнд мәктәбләри тикинтиси, мәдәнијјәт шө'бәсинин мүдири абад вә јарашыглы мәдәнијјәт еви илә гүррәләнирди.

Өзлүјүмдә план чәкдим ки, бир дә тәкрарән бу кәндә кәләчәјәм. Ағыллы тәсәррүфатчы, јүксәк мәдәнијјәтли, кәндин ағсаггалы Ибраһим Сәлимовла икиликдә сөһбәт едәјәчәјәм. Ики күндән сонра Гызылағача гајытдым. Ибраһим киши мәни евинә дә'вәт етди...

Бә'зән һәјәт-бачасы сәлигәсиз олан тәсәррүфат рәһбәрләри бәһанә кәтирирләр ки, вахтлары јохдур. Хоруз банында кедиб, ахшам кәнд јолларындан әл-ајаг чәкиләндә гајыдырлар. Белә иш чохлуғу ола биләр. Анчаг јахшы тәсәррүфат рәһбәри, ејни заманда, өз һәјәтиндә, өз аиләсиндә дә нүмунәдир. Онун тәләби, зөвгү, ишкүзарлығы, сәлигә-сәһманы аиләсиндә, өвладларын һәрәкәт вә давранышында, иш бачарығында илк дајаг тапыр. Һисс едирсән ки, бу адам истәр өз һәјәтиндә, истәр совхоз тарласында үстүндә кәздији, она гуллуг еләдији торпағы күзкү саныр. Бу күзкү онун зөвгүнү, бачарыг вә исте'дадыны әкс етдирир. Әкин јеринә әлин дәјмәјәндә чәтин ки, бу күзкүдә өзүнү көрә биләсән.

И. Сәлимовла тәсәррүфатдан сөһбәт ачанда сән бу күнкү кәндин, кәнд тәсәррүфатынын бир сыра ичтимаи вә игтисади проблемләринин нәзәри вә тәчрүби тәһлилини верә билән, лакин өзүнү бу мәсәләдә гәтијјән билинчи сајмајан бир мүсаһиб—мүтәхәссисин, садә вә сәмими тәһкијәли сөһбәтиндән зөвг алырсан. О, ади зәһмәткеш бир мүәллим сәнәтиндән, рајком катиби, ичраијјә комитәсинин сәдри вә нәһајәт, өз доғма кәндләриндә совхоз директору вәзифәсинәчән нә гәдәр истили-сојуглу илләрин шаһиди олуб, нә гәдәр һадисәләрлә үз-үзә кәлиб. Онун ағыр вә тәмкинли тәбиәти коммунист принсипиаллығына сөјкәнәчәк олуб.

Мәним нәзәримдә онун характерини мүәјјән едән мүһүм чәһәтләрдән бири будур ки, онун өз ме'јары, өлчүсү вә «өз планы» вар.

Онун фикринчә, «бизим нәһәнк бешиллик планларымыз өз конкрет ичра јериндә голлара ајрылыр, һачаланыр, бир нөв сәнин өз планын олур. Бу план һәр бир адамын конкрет ишкүзар, кичик, јә'ни «сәнинләшмиш» планларынын үмуми мәчмусундан ибарәтдир. Торпағын јазы вә рәгәмдән хәбәри јохдур. О, өзүнү сәнин исте'дадынын ихтијарына верир. Көрәк сәнин јарадычы зәһмәт планларын онун дилсиз тәләби илә дил тапа, онунла һесаблаша. Бә'зиләри күрсүләрдән галхыб «биз дашда мәһсул јетирәчәјик» дејә биләр, елә белә дејәнләр олур да. Торпаг нағыл вә әфсанә севмир. Кәрәк голларыны чирмәјиб ишә кирәсән...»

Онун өзүндән асылы олмајараг баш алыб кедән сөһбәтини гәфил суалла кәсирәм.

— Көрәсән, бу «Гызылағач» сөзү һарадан мејдана кәлиб?

— Әфсанәјә көрә Шаһ Аббас бурадан кечиб. Куја гызыл әл ағачы јадындан чыхыб галыб бурада. Әлбәттә, бу әфсанәдир. Шаһлар бу јерләрдән гызыл ағачларын бүтүн бар-бәһәрини дартыб апарыб. Кәндин тарихи гәдимдир. Бәлкә дә, орта әсрләрдә шәһәр олуб, «гызылағачлы», гудуз шаһлар дәфәләрлә бу јери дағыдыб, виран гојублар.

«Гызылағач» сөзү һарадан әмәлә кәлиб? Бу суалы мән өзүмә дә вермишәм. Анчаг бирчә чаваб тапа билмишәм ки, бу јерин торпағы барлы-бәһәрли олуб. Һәр шеј јетириб. Истилачылар һәрисликлә бу јерләрә һүчум чәкиб, һәтта бурада, ағачларын да гызыл битирәчәјинә инаныблар. Ким билир, бәлкә дә, бу, ади бир тәсадүфдән јаранмыш аддыр...

Сөһбәтимиз Гызылағач чәрчивәсиндән чыхыр, јенә дә рајонун әразисини доланыб, бурада зәһмәт адамларынын кәләчәк ишләриндән, сүр'әтлә артыб бөјүјән нәслин сабаһкы пешә тә'минатындан данышырыг.

Масаллыда чај әкилир. 2.300 тондан артыг чај истеһсал олунур. Лакин дәрилән чај јарпағы анчаг гурудулур. Бүкүлмәк үчүн исә башга јерә көндәрилир. Көрәсән, буна нә гәдәр әлавә васаит вә әмәк сәрф олунур? Масаллы әтчилик, судчулук рајонудур. Бурада 7000 тондан чох сүд истеһсал олунур.

Истеһсал олунан судүн јалныз бурада чијәси алыныр. Демәли, сүд сағылыр, башга јерләрә е'мала көндәрилир вә сонра Масаллыја мәркәздән јағ кәтирилир. Игтисадчылар дәгиг һесабламышлар ки, бүтүн бу про-

сеслəрдə сөзүн һəгиги мə'насында «газанч мајаны јејир». Бураны, əлбəттə, Талыш зонасынын үмуми игтисади мəнзəрəсиндəн ајырмаг лазым дејил. Əт, сүд, тəрəвəз, түтүн, барама вə башга мəһсуллар үчүн бурада елə сəнаје објектлəри тикмəк олар ки, зона əһалисинин үмуми еһтијачы өдəнəр, исрафчылығын, сəмəрəсиз јүк дашымаларын гаршысы алынар, əн үмдəси адамларын раһат јашамасы, ишлəмəси үчүн шəраит даһа да јахшылашар.

Кəнчлəрə «ағыллы олун, дəрракəли олун» дејиб əхлаг дəрси вермəк һəмишə мүмкүн дејил. Онлары ишə чəлб елəмəк, əјлəндириб мəшғул елəмəк, зəһмəт руһунда бөјүтмəк əсил əхлаг дəрсидир. Һаны, рајон мəркəзиндə вə бир чох кəндлəрдə елə идман мејданлары ки, бу дедиклəримизин мүəјјəн һиссəсини өдəјə билсин? Бу барəдə аз јазылыр, аз дејилир, əн башлычасы, аз иш көрүлүр.

Талыш дағлары сых мешə илə өртүлүдүр. Бу мешəнин чох фаизини тəшкил едəн палыд ағачларыдыр. Инди кəлин көрəк, бу ағачлардан əһəмијјəтли истифадə олунурму? Јох! Бəлкə, гоча ағачлардан мүəјјəн гəдəр истифадə олуна, јениси əкилə, һəм дə кəлəчəкдə гаршыја чыхачаг проблемлəрдəн һеч олмаса, бə'зисинə чаваб тапыла. Дикəр тəрəфдəн, мешə үчүн чаванлашма просесинə сүн'и тəкан һəмишə лазымдыр. Масаллыда даш карханасы јаратмаға имкан чохдур. Бурада консерв заводунун күчүнүн артырылмасы, онун рентабелли ишлəмəси үчүн рајонун зај олан тонларла тəрəвəзинин вахтында јығылыб бу завода верилмəси вə саир кими нə гəдəр диггəт јетирилмəли олан мəсəлəлəр вар. Доғрудур, игтисадчы алимлəр—тəсəррүфат рəһбəрлəри инди бу мəсəлəлəрлə чидди мəшғулдурлар. Лакин тəшəббүскарлығын сəвијјəси ашағыдыр. Ачығыны десəк, јерлəрдə əли чибиндə кəзəнлəр чохдур. Бунлар орда-бурда данышыр, гол чырмаламаг лазым кəлəндə исə арадан чыхырлар.

Бу торпаг бүтүн ил боју мəһсул верир. Бу торпаг индики мəһсулдарлығыны һəлə хејли артыра билəр. Гадир, əмəксевəр адамларын иши, һүнəри, тəсəррүфат башчыларынын јөндəмли рəһбəрлији бу һəгигəтин сеһрли ачарыды. Рајонун əксəр совхозларында исə белə адамлар вардыр.

1971

ТОРПАГДА КӨЈƏРƏН УЧАЛЫГ

Муған дүзүнү дəфəлəрлə кəзмишəм. Һəмишə дə Муған тəзə көрүнүб; дүзү-тарласы, бағ-бағаты, тəзə мəнзəрəси, тəзə көркəми. Таныш олдуғум јени зəһмəт адамлары гəлбимдə хош хатирə јувасы тикиб.

Муған јер үзүнүн əн гијмəтли биткисинин, јердəн «көјəриб галхан» гызылын мəнбəјидир.

Сабирабад вə Саатлы рајонларынын бу саһəдə өз јери, өз хүсуси чəкиси вар.

Гəлəм достларым илə бу рајонлары кəзмəјə, памбыг мөвсүмүнүн гəһрəманларыны «тапмаға» кəлмишдик. Һардан башламаг, нечə башламаг чəтиндир. Белə гызғын иш заманы адамларын диггəтини башга сəмтə јөнəлтмəк тəсəррүфат рəһбəрлəринин хејринə дејил. Сабирабад Рајон Партија Комитəсинин биринчи катибинин гəбулу вə «хош кəлмисиниз» сөзлəриндəн сонра, «мане олмаға кəлмишик»—дедим.

— Јох, —деди— мə'нəви гида һеч вахт манечилик дејил. Əксинə, тəсəррүфат дилинə чевирсəк, һəзмə көмəкдир. Дејин көрүм, һарадан вə нə шəкилдə башламаг истəјирсиниз?

— Ағајар Гурбанов вə Исмајыл Мəдəтовун сəдр олдуглары колхозлардан.

— Нəјə көрə?

— Она көрə ки, онлардан бири — Исмајыл тəлəбə јолдашымыз олуб. Ағајарын адыны, тəсəррүфатчы шөһрəтини ешитмишик, көзүмүзлə көрмəк истəјирик.

Анчаг бу күн сəдрлəри бəлкə, көрə билмədиниз. Бир аздан бүро олмалыдыр...

— Ола билмəзми биз дə иштирак едəк? Елə һесаб един ки, онлардан биријик. Анчаг бизи диндирмəз-

— Мәсләһәт билмирәм. Бизим бә'зән хүсуси тәсәррүфат сөһбәтимиз олур. Һәрдән әсәбләр кәрилир, ичлас чәрчивәсиндән чыхыр. Һәр бир евин өзүнмәхсус сөһбәтләри вар. Бу күнкү сөһбәтимиз хүсусидир. «Һәрби сирримизи» билмәсәниз јахшыдыр.

— Гонаг вә ев саһиби «низамнамәсинә» табе олмаға борчлујуг...

Әкрәм Әјлисли:

— Тутаг ки, бу јығынчагдакы мәсәләниз кимин һансы чинаһдан нечә һәрәкәт етмәсинә һәср олуначаг. Бизи нәтичә марагландырыр. Гәләбә рапорту нә вахта тә'јин едилиб?

—Әсас мәсәлә, доғрудан да, одур. Мәгсәдимиз, елә сиз бурда икән, ики күнә планын јеринә јетмәси барәдә рапорт вермәкдир.

Сөһраб Таһир:

— Јәгин ки, ондан сонра да өһдәлијә һәср едилмиш тәнтәнә олачаг. Вә биз онда мәшвәрәтчи сәслә иштирак едә биләрик...

Илк танышлығымыз, илк мүшаһидәмиз Ленин адына колхоздан башланыр. Саһәдә көрдүјүмүз илк памбыгчылар кәнчләрдир. Ләнкәранын техникум тәләбәләри, памбыг хаҏалларыны саһәнин кәнарында машынлара јүкләјирләр. Чоху бизи танызыр. Гачыб јахын адам кими сәмимијјәтлә көрүшүрләр. Онлара гарышыб памбыг саһәсинә киририк. Һәрәмиз бир гучаг памбыг јығыб бојча балача олан бир гыза бағышлајырыг. «Һәдијјәмизи» утана-утана гәбул едир.

Вахтымыз аздыр. Муғанын сәрһәдди күнбатаначан узаныр.

Ленин адына колхоз рајонун ән ири тәсәррүфатыдыр. Сабирабадын памбыг планында әсас ағырлыг бу колхозун пајына дүшүр. Истәр машынла, истәрсә әллә јығылан саһәләрдә вә памбыг хырманларында—һәр јердә колхозчуларын бөјүк зәһмәт шөвгүнү, фәдакарлығыны көрүрсән, дујурсан. Һисс едирсән ки, памбыг бизим адамларын мәишәтинә дахил олуб. Онун јығылыб тәһвил верилмәсиндә бүтүн ел-оба, һәр ев, һәр аилә өзүнү борчлу сајыр. Һамы өз борчуну јеринә јетирмәјә чалышыр. Инди зәһмәт, һәмчинин памбыгчы зәһмәти план—өһдәлији јеринә јетирмәкдән, өз еһтијачыны өдәмәкдән чох, естетик тәләбата чеврилиб. Адамлар бу ишдән һәзз алыр, бу ишдә өз өмүрләринин ән јахшы анларыны ја-

јырлар. Чаванлар бир-бирини бу иш јолларында өрүр, танызыр, сечир. Сонра да мәһәббәт гоншулуғу, илә бирлији, севки бирлији...

Телман адына колхозда Дадаш Әскәровун башчылыг тдији бригаданын үзвләри илә көрүшүрүк. Планы деәк олур ки, икигат јеринә јетирибләр. Лакин бригаирлә таныш олуб, сөһбәт едәндә адама елә кәлир ки, әзәчә ишә башлајыб, һамыдан керидир, һамыдан гајылыдыр. Бәли, архајынлыг тәнбәлләрин «али кејфијәтидир». Саһәдә памбыг варса, рајонун, республиканын ланы һәлә өдәнмәјибсә, демәли, онлар өз планыны он ат да јеринә јетирсә, јенә өзүнү борчлу сајачаг. Бу, сил инсана, коммунистә хас олан мә'нәви камилликдир.

Агроном бизи саһәләрә апарыр. О да башга «бәләдиләр» кими габагчылларын үнванларыны јахшы билир. Билир ки, мәркәздән кәләнләрин чоху габагчыл ахтаыр. Габагчыллар да тәзә адам көрән кими әлләрини шдән үзүр, салам-кәламдан сонра һәмишә ешитдији уалларын мә'лум чавабыны вермәјә һазырлашыр.

«Нә гәдәр саһәјә гуллуг едирсиниз?». «Планыныз нә әдәрдир?», «Өһдәлик һесабына...»

Һансы габагчылынса саһәсинә кедәркән, јолда маыны дајандырмағы хаһиш едәдик. Сол тәрәфдә үч амбыгјыған машын саһәдә «үзүрдү». Үч механизаторла аныш олдуг: Чәфәр Чәфәров, Чапај Абдуллајев, Рәһан Аббасов.

Агроном мә'лумат верди ки, машынла ән чох памбыг ыған, јүксәк көстәричиси олан Ч. Чәфәровдур. Рәгәмәр садалады. Мүгајисә едәдик. Әлбәттә, һәлә С. Имрәијев көстәричиси јохдур. Механизаторлар өзләри дә тираф едәдиләр. Чапај Абдуллајевә машынын «хасијәтинә», јығым күчүнә даир суал верирәм. Бир-ики дәгиә ишдән ајырдығыма көрә үзр истәјирәм. Машын амбыг колларыны хортумуна чәкдикчә, онун ишини өзәрдән кечирирәм. Бир кедишлә бүтүн коллары јығаилмир. Ән азы, јарысы галыр. Механизатор һәмин чәрәјә тәкрар гајыдыр. Бу дәфә, әсасән, тәмизләјир. Чапај әјә диггәт вердијими баша дүшүр вә дејир:

— Машын бөјүк гүввәдир. Машын гадынларын бенин дүзәлмәси, шакирдләрин мәктәбдән ајрылмамасы емәкдир. Анчаг һәлә...

— Бунлар өз јериндә. Бир гәһрәман кими достлара нүмунә олмаға, нечә, һүнәриниз вармы?

— Һүнәримиз вар, әкәр мејдан олса...
— Мејдан бу бојда Муған.
— Бу бојда муған хырдаланыб ајры-ајры мејдана дөнәндә кәрәк ону от-алагдан, чајырдан, сармашыгдан јахшы тәмизләјәк. Саһә һамар ола, дүз ола; чәркәләр арасы ләкләрин дәринлији, нечә дејәрләр, «тәкәр тутуму» памбыгјыған машынын бојуна бичилә.

Чапај ортабојлу, гарајаныз оғландыр. 32 јашы вар. Елә бил тәбәссүмү ишыгдыр. Јајылыр үз-көзүнә. Онун күндән јаныб гаралмыш сифәтинә бир киши көзәллији сәпир. Бахышындан хасијјәтини, мәрдлик вә чәсарәтлилик кејфијјәтләрини охујурсан.

Евинә дә'вәт едир: «Ахшам гонағым олун»—дејир. Агроном дејир ки, Бакыдан кәлибләр, јазычылардыр. Чапај да мөһкәм јапышыр ки, ахшам гонағымызсыныз. Мәтбуат ишчиләри бә'зән саһәјә кәләндә машындан дүшмүрләр. Сиз дејәсән, бир аз торпаг адамысыныз.

Көрүшүб ајрылырыг. Вә'д верирәм ки, кәлән дәфә гонаг олачағыг. Сабирабадда олдуғумуз күнләрдә мүәјјән «тәчрүбә газанмышыг». Памбыг јығмышыг, машына памбыг јүкләмишик. Габагчылларын адыны билирик, әл илә ән чох памбыг јығанларын бә'зиләри илә танышыг.

Саатлы јолуну бу мөвзуда кедән сөһбәт вә мүбаһисәләрлә баша вуруруг. Мүбаһисәдә «тәсдиг» вә «инкар» фикирләримиз «адамлашыб» бизә гошулур. Бири дикәринә үстүн кәлир. Бә'зән һәр икиси ифрата варыр.

И н к а р—Көрдүнүзмү, о бојда нәһәнк машыны нечә бир инчә гыза тапшырыблар! Јазыг уча бир тәпәјә гонмуш сағсағана бәнзәјирди. Һаны поезија, һаны көзәллик, һаны лирика?!.

Т ә с д и г — Бу торпагда гадын ишләмәлидирми? Ишләмәлидир. О, бурда јашајыр, зәһмәткешдир, инсандыр. Бу башдан о баша кетдикчә мин дәфә әјилиб галхмаг јахшыдыр, ја сүкан архасында елә бир ада илә отурмаг?

И н к а р—Гој онда чамаат истәдијини эксин. Бәлкә, гарпыз даһа фајдалыдыр...

Т ә с д и г — Гој памбыг әкәнин өзүндән сорушаг. Сорушаг ки, јолдаш зәһмәткеш, сәнә десәләр бу торпагда нә истәјирсән әк, нә әкәрдин?

Јанымыздакы бригадирә бу суалла мүрачиәт едирик.

Б р и г а д и р —Инди әкдијими әкәрдим. Һәләлик XX әсрдә Муғанын ән хејирли, ән мәһсулдар биткиси памбыгдыр...

И н к а р — Китаб мағазалары бағлыдыр, мәдәнијјәт евләри мүркүләјир...

Т ә с д и г — Китаб охумајан «әличибиндәләр» даһа чохдур.—Диггәтимизи памбыг тығынын үстүндә отуран бир чаван оғлана јөнәлдирик.—Тәнәффүс вахтыдыр, көрүрсүнүз, чөрәјини јејиб, бош вахтыны елә кечирир.

Бу сөһбәт Саатлыдакы памбыг-тәчрүбә стансијасынын хырманында кедирди. Оғланы чағырыб, охудуғу китабла марагландыг. Ә. Әјлислинин «Аталар вә атасызлар» китабы иди. Мүәллиф охучусуну көрүр. Күлүмсәјир, дахилән севиндији үзүнү ишыгладан тәбәссүмдән һисс олунур.

Саатлы Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби дә бизи «әдәбијјатла» гаршылајыр.

Һафизәсинә һејран галырыг. Нә гәдәр ше'р әзбәр билир!... Фүзули гәзәлләрини охујан ханәндәләрин һансынын һансы мисраны нечә тәһриф етдијинә гәдәр. Сөһбәтимиз гыса олур. Вә'д еләјир ки, шаирләрин рајонумуза кәлишиндән сонра әдәби мәтбуата абунәни бир хејли артырачағыг. Бу барәдә тәблиғат шө'бәсинин мүдиринә көстәриш верир.

Машынлара «һазыр ол» әмри верилир. Истигамәт мүәјјәнләшир. Бизә тәшкилат шө'бәсинин мүдири бәләдчилик едәчәк. Сүрүчүдән хаһиш едирәм ки, сүканы памбыг «кәмиләри» олан саһәләрә дөндәрсин. О, башыны бир нечә санијә сүкана сөјкәјиб фикирләшир вә шө'бә мүдиринә:

— Адил мүәллим, бәлкә Мирбәшир Гасымов колхозуна јөнәләк.

— Һә, олар, Хураманла көрүшмәк јахшы олар.

Адларыны ешитдијим, сүкан архасында илк дәфә көрдүјүм сүрүчү-механик гызлардан бири. Хураман Иманова. Бизи көрән кими танымыр. Мә'лум олур ки, китабларымызы охујуб, шәклимизи көрүб. Бу ил ән јүксәк балла имтаһан вериб, журналистика факүлтәсинин гијаби шө'бәсинә дахил олуб.

Гәбул имтаһанында јаздығы мөвзуну сорушурам. «Ана лајласы»—дејир.

— Ана лајласына нечә рәнк верә билдин, нечә тәһлил етдин, көзүнүн гаршысында лајла дејән бир ана, ујујан бир көрпә дајандымы о анда?

Механизаторлуғу, памбыг јығмасы јадымдан чыхыр

Биз саһәјә чатанда машынын һансы һиссәси исә хараб олмушду, колхозун механикләри тә'мирлә мәшғул идиләр.

Инкар — Көрүрсүнүзмү, гыз сәнәти дејил. Азмы бығыбурма оғланлар, кишиләр көлкәләрдә нәрд чаггылдадыр. Инди гадыны техникаја чағырмаг кәрликдир, 20-чи илләри тәкрар еләмәкдир.

Хураман —Сүкан архасында отурмағын зөвгү ајрыдыр. Елә бил бүтүн тарланы· учсуз-бучагсыз дүзләри машынына гошмусан. Машын ирәлиләдикчә мәнә елә кәлир ки, һәр колдан ал-әлван парчалар гопарыб машына туллајырам. Мәнә сары гызлар топасы јүјүрүр. Күлә-күлә дејирәм: «Күллү сәнин, Телли сәнин, Хавәр сәнин, Шәфәг бу да сәнин..». «Ана лајласы»ны да јаздым. Поезијамызда, нәғмәләримиздәки лајлаларла бирләшдирдим. «Әдәбијјат»ын јазысындан «4», шифаһисиндән «5» гијмәт алдым.. Памбыг јығымындан горхмурам. Анчаг јахшы журналист дә олмаг истәрдим.

Ким исә кәнардан орталыға сөз атыр:

— Хураман ше'р јазыр.

Анчаг тә'кид еләсәк дә ше'р охумаг истәмир. Дејир ки, ше'ри мән өзүм үчүн јазырам. Һәлә шаир јанында ше'р охујан вахтым дејил.

Он доггуз јашлы бу гызын чевиклији, чевиклији гәдәр дә инчәлији, өз ишинә инамы, гадынларымызы өз әмәјиндән гуртармаг барәдә фикирләри Тәсдиги үрәкләндирир. Инкар тәслим олмаг истәмир, додагалты нә исә дејир. Дејәсән, Хураманын сөзләрини бу гулағындан алыб о бири гулағына, орадан да һараса туллајыр...

Адамлар ишләјир, чалышыр. Күлә-күлә, әмәјиндән ишиндән һәзз ала-ала һүнәр көстәрир, план долдурур.

Рајком катибиндән тутмуш сырави колхозчуја гәдәр һамыны дүшүндүрән бу иди: кимәсә чатмаг, кими исә өтмәк, Вәтән гаршысында вәтәндаш вәзифәсини лајагәтлә јеринә јетирмәк!

Севинирәм ки, Сабирабад вә Саатлы рајонлары габагчыллар чәркәсиндәдир. Мән Сабирабад вә Саатлынын ајры-ајры колхозларындан, габагчылларын иш тәчрүбәсиндән мисаллар, рәгәмләр садалаја биләрдим. Демәк олар, бу рајонларын бүтүн колхоз вә совхозларынын үзләри ағдыр. Һамысы халгымызын адына, чағырышына лајиг ишләр көрүб, һүнәр көстәриб. Мәним јадымда галан, фикрими маса архасына дартан әсас будур ки, адамларымызын мәдәни сәвијјәси јүксәлир, зәһмәт мә'нәви тәләбата, зөвг вә һәзз гајнағына чеврилир.

О гајнагда инсанын учалығы, инсанын камиллији, јеткинлији үнван тапыр. О үнванда һәмишә инсан ахтармаг ше'рин, шаирин вә бүтүн сәнәт адамларынын вәзифәсидир.

1971

ПОЕЗИЈА ДОСТЛАРЫ, ЗӘҺМӘТ ДОСТЛАРЫ

Азәрбајҹан торпағынын елә кушәләри вар ки, адам онлары тәкрар-тәкрар көрмәкдән дојмур. Һәр дәфә көрәндә санки онлар јени мәнзәрәләрини, тәзә рәнкләрини бирузә верир. Әслиндә торпағын тәбии мәнзәрәсиндәки дәјишиклик аз көзә чарпыр. Бу әбәди дәјишиб јениләшмә, көһнәлиб өлмә просеси санки «өзүндә һәрәкәтлә», көзәкөрүнмәз бир сүр'әтлә кедир. Торпаг үзәриндә, тәбиәт гојнунда күндән-күнә дәјишән тәсәррүфат мәнзәрәси, мәдәнијјәт очаглары, мәишәт јыр-јығышлары исә көз габағындадыр. Бунлар бу вә ја дикәр колхозун симасыны мүәјјән едән, тәсәррүфат рәһбәринин үмуми сәвијјәсини көстәрән ән јахшы өлчү ваһидидир.

Тәбиәт һамы үчүн ејни көрүнүшдә, ејни кејимдәдир. Ону башга чүр көрүб, башга «кејимә салмаг» јарадычылыг ишидир.

Бир вахт шәһәрлә кәнд арасында әсаслы фәргин арадан галхмасы нәзәријјәси һәлә китабларда иди. Инди бу нәзәријјә торпаға дүшүб, көјәриб. Кәндләримиз нечә дә сүр'әтлә бој атмагдадыр! Көһнә кәндин мүнбит торпағында јени кәндләр доғулмагдадыр. Доғрудан да, шәһәр типли кәндләримиз јараныр.

Инсанлар һеч заман кәндә завод түстүсү, машын сәс-күјү кәтирмәјә чалышмајачаглар. Шәһәр сәлигә-сәһманы, шәһәр мәишәти кәндин низамнамәсинә ујғун шәкилдә кәндә кәтирилир. Инди кәнд һәм кәтирир, өјрәнир вә ејни заманда, тәбиәтин, торпағын үмуми гануна ујғунлугларындан доған тәбиилији сахламағы өјрәдир дә. Әтраф мүһити горујуб, тәбии һалында сахламаг һәр бир кәнд адамынын вәтәндашлыг вәзифәсидир.

Баһар фәслиндә кечән поезија көрүшләри даһа мараглы олур. Көрүшләрин чоху ачыг һавада, күл-чичәк әһатәсиндә мәктәб һәјәтиндә, тарла кәнарында кечир. Инсанларын баһар дујғусуна, көзәллик дујғусуна јахшы ше'р јени дад кәтирир. Инсан гәлбинә анҹаг јахшы һиссләр долур, бәд фикирләр әтраф чәпәрләрә, гаратикан колларына илишиб дидикләнир. Ејни заманда, кәрәк унутмајасан ки, белә шәраитдә динләјичи даһа һәссасдыр, тәләбкардыр, инчә вә көврәкдир. Онун һиссләри илә ојнамаға, онун зөвгүнүн аһәнкдарлығына «даш атмаға» һаггын јохдур. Кәрәк ара-сыра ешидилән көј-курултусундан, мүхтәлиф гушларын чив-чивиндән, јарпаг хышылтысындан онун диггәтини јајындырыб өзүнә ҹәлб етмәји баҹарасан. Динләјичи илә шаир арасындакы «мәсафә» бу просесдә тәбии шәкилдә арадан галхмалыдыр. Мүәјјән әшја үзәринә дүшән ишыг ондан кечә билмәјиб, гајытдығы, әкс олундуғу кими, кәрәк ше'рин тә'сири дә динләјичијә чатсын вә шаир буну дәрһал һисс еләсин, өзүнү итирмәсин, мүвазинәтини сахласын. Бурада, әлбәттә, биринҹи амил, ше'рин поетик сәвијјәси, онун идеја-бәдии дәјәри, вәтәндашлыг гајәси, естетик әтридир. Икинҹи амил ше'рин шаиранә, даһа дүзү, «ше'ранә» поетик охунушудур. Әсил шаирдән сөһбәт кедирсә, халг һәмишә ону ҹидди, ағыллы, мүдрик адам кими таныјыр. Јә'ни бу «поетик охунушда» гејри-тәбии өзүндән чыхма, лүзумсуз әл-гол атма, «мөвзуја ујғун» гышгырты вә с. һәрәкәт тәрзи олмамалыдыр. Көзәл бир нәғмәни мүғәнни нечә тәбии охујурса, шаир дә һәр бир ше'рини форма, вәзн, аһәнк, мөвзу тәләбатына «ганунлары»на ујғун шәкилдә динләјичијә чатдырмалыдыр. Бу өзү дә мәдәнијјәтдир. Јахшы ше'р охумаг, даһа доғрусу, ше'ри јахшы охумаг охуҹуну тәрбијә едир. Бунлар шаирин, ше'рин вәзифәсинә дахилдир.

Ағдам рајонунун Гарадағлы кәндинә зәһмәт адамларынын көрүшүнә кетмишдик. Бу јерләрлә илк танышлығымыз колхозун сәдри илә танышлыгдан башланды. Илк мә'лумат, көстәриҹиләр, рәгәмләр идарә бинасында варагланды. Колхозун сәдри Аллаһверди Аллаһвердијев әсил тәсәррүфатчы дилиндә данышыр. Рәгәмләрдән чох мүасир кәнди, мүасир тәсәррүфаты идарә еләмәк мәсәләләриндән сөз ачыр. «Арзу едирик ки, кәндимиздә белә көрүшләр тез-тез олсун. Бизим јазычы көрмәјә, јазычынын да бизи көрмәјә еһтијаҹы вар. О, дејир ки, инди мәсәлә тәкҹә нә гәдәр истеһсал етмәк дејил, мәһз нечә, нә дәјәрдә, нә кејфијјәтдә мәһсул вермәкдәдир. Мәнчә, елә

сәнәтин дә гаршысында бу мәсәләләр дурур. Ҹарафатла әлавә еләјир: кәлин инди сиз биздән, биз дә сиздән тәләб едәк.

Бу күн—дејир—бизим колхозда шәнлик, шәнлијә гарышыб.—Колхозумузун фәхри, гәһрәман ана, садә зәһмәткеш, шан-шөһрәтинә маһны гошулан Сүрәјја Кәримова ССРИ Али Советинә депутатлыға намизәд көстәрилиб. Бу күн кәндимизин мәдәнијјәт евинин ансамблы мусиги мәктәбимизлә бирликдә концерт верәҹәк. Инди јарым саатдан сонра кәндимиздә лентә јазылан һәмин концерт-верилишә гулаг асаҹағыг. Бу шәнликләримизи бәзәјән башга бир тәдбир—поезија илә көрүш, шаирләрин кәндимизә гонаг кәлмәси чох јериндәдир... Бизим кәнди гәһрәманлар кәнди адландырырлар. Көрәк, ше'рләринизә һансы гәһрәманын ады дүшәҹәк».

Аллаһверди мүәллим гәрибә бир кечидлә әдәбијјатын мүасир мәсәләләриндән, шаирин—сәнәткарын шәхсијјәтиндән данышыр. Онун сөһбәтиндән мә'лум олур ки, көзәл зөвгү вар, мүталиәчидир, классик вә мүасир әдәбијјата јахшы бәләддир. Мәним бајагдан бәри фикримдән кечән «јәгин әдәбијјат тәһсили вар», һөкмүмү өзү тәсдиг едир.

Радио: «Диггәт! Данышыр Бакы! Бакы вахты илә саат 14-дүр»—дејәндә һамы сусур.—Сөз Ағдам рајонундакы Телман адына колхозун сакинләринә верилир.

Бир кәндин мәдәнијјәт еви республика радиосунда концерт верирсә, бригадир—мүғәнни, шофер—таризән, мүәллим—дирижордурса бу нә демәкдир?

Гарадағлы зәһмәткешләри үчүн, бәлкә дә, бу, ади һалдыр. Бу, онларын һәјатынын бир парчасы, күндәлик иш нормаларынын мүәјјән анларыдыр.

Анҹаг онлар кәндләриндәки бу адилијә радиода нечә гејри-ади бир марагла гулаг асырдылар. Онлар тәкҹә чалыб-охумур вә концерт вермирдиләр. Телман колхозу өз тәсәррүфат, мәдәнијјәт ишләри барәдә республика зәһмәткешләринә һесабат верирди.

Мәнҹә, бу һесабат-верилишләри биз белә тәбии, бәзәксиз, гурамасыз шәкилдә бир чох колхоз вә совхозларымыздан даһа тез-тез ешитмәлијик. Гој елә керидә галмыш колхозлар да данышсынлар. Данышсынлар ки, онларын чәтинлији нәдәдир.

Бүтүн илк танышлыглар шәнлик мәҹлисләриндә ола.

Севинҹлә ортаг олмаг асандыр. Ону сәхавәтлә пајламаг олур.

Бу тојдан башга бир тоја, әсил тоја кедирик.

Сәдр дејир ки, тәзә бир шеј фикирләшмишик. Истәјирик ше'р мәҹлиси илә тој мәҹлисини бирләшдирәк. Әввәл, бизә биртәһәр кәлир. Тәрәддүд едирик. Кедирик, «Нә олар, гејри-тәбии көрүнсә данышмарыг».

Биз нә вахт сөз алырыг, ше'р охујуруг, сағлыг дејирик, билинмир. Кечид елә тәбии вә сәмими олур ки... Тәхминән, 450—500 нәфәр адам тутан мағарда ағсаггаллар, зијалылар, әлван кејимли гыз-кәлинләр, ше'ри—мусигини һејрәтлә динләјән ағсачлы аналар отуруб. Мәһәббәт поезијасы, зәһмәт поезијасы, тәбиәт поезијасы... Баһар фәслиндә бунлар һамысы бир-биринә гол олур, будаг олур, јол олур, булаг олур.

Мән һәмишә кәнд дејәндә, дүнәнки кәндләримизи дүшүнәндә истәр-истәмәз ушаглығым кечән Нурс кәндини, Шаһбуз рајонунун јарыторпаг, һәјәт һасарына јапма-кәрмә галаглары сөјкәнән кәндләрини көзүмдә ҹанландырырам. Инди, әлбәттә, бу кәндләр дә тәбии олараг танынмаз дәрәҹәдә дәјишиб. Инди Хындырыстан, Гарадағлы, Гәрвәнд, Ҹәмәнли кәндләринә баханда онларын бир гәдәр кечмишини хатырламаг истәдим. Онлар да јәгин ки, јахын кечмишдә мәним «ушаглығымын кәндинә» бу вә ја дикәр шәкилдә охшајырмыш. Шүбһәсиз, мүасир кәндин инкишаф мәнзәрәсини көзә чарпдырмагда дүнәнин керилији ме'јар ола билмәз. Өлкәмизин үмуми инкишаф хәттини, дүнјанын үмуми мәдәнијјәт сәвијјәсини көрмәк, бә'зән нечә дејәрләр, дујмаг, «иләјә билмәк» баҹарығына јијәләнәнләр әсил мүасир тәсәррүфат адамы, коллектив рәһбәридир. Демәли, коллектив рәһбәринин фәрди баҹарығы, шәхси кејфијјәтләри, онун һансы сәвијјәдә дурмасы чох шеји һәлл едир.

Јенә дә ушаглыг хатирәләримин бир варағыны чевирирәм. Мәним ушаглыгдан ишләмәјә башладығым илләр Левон Әмиров адлы бир сәдрин портретини һафизәмә әбәди олараг һәкк еләјиб јашадыр...

Ушаглар арасында белә бир әфсанә јаранмышды ки, Левон Әмиров бүтүн зәмиләрин сүнбүлүнү сајыб. Демәли, бу јај сүтүл үтә билмәдик. «Левон Әмиров билир ки, һарда бир чәнкә буғда јери бичилмәди, һарда бир гарыш хәрәк гојулду, һансы чобан бу обаш јајлыма чыхмады».

О, һәр һансы бир уча тәпәјә чыханда нечә мин һектарлыг көвшәнлијин әлинин ичи кими көрәр, һарда бир башыпозуглуг олса тез бармағыны ора тушларды.

Сәһәр һамыдан әввәл хырман јериндә онун сәси ешидилирди. Ахшамлар колхоз идарәсиндә «онун ишығыны кечмиш көрдүм» дејән олмазды.

Бизим «бригадамыз» онун аты нечә минмәсини, кепкасыны нечә гојуб, тогганы нечә бағламасыны, бу күнијә чәкмәсини чыхардыб шишбурун чарыг кејмәсини мүзакирә едәрди. Чарыг кејмәси јахшы иди. Демәк, јухарылара чыхачаг. Демәк, архада «сәрбәст һәрәкәт мејданымыз» олачаг.

Бу садәчә горху вә ја ваһимә дејилди. Бурада әсил интизам, колхоз сәдринин, колхозчунун вәзифәләринә аид олан әмәк интизамы вар иди. Одур ки, тахыл зәмиләри атлыја бој вермәзди. Гојун сүрүләри һәмишә түкү дуру олар, јем еһтијаты бу гышдан о гыша галарды.

Инди Аллаһверди Аллаһвердијев Тураб кишидән данышанда о илләр јадыма дүшдү. Тәхминән, елә бир сәдрин образы көзүмдә чанланды. О, дејир ки, «мән көзүмү ачыб Тураб кишини кәндин мө'тәбәр ағсаггалы, һөрмәтли сәдри көрмүшәм. Индики әмәк гәһрәманларынын чоху да бу шәрәфли ады онун вахтында алыблар.»

Тәзә сәдр әсаслы бүнөврә үзәриндә өз јени биналарыны учалдыб. Ән'әнәдән өјрәниб, лакин ондан јапышыб галмајыб. Һардаса дејилиб, һардаса јазылыб... Бәс бунлары ким һәјата кечирмәлидир? Кәндин дә академијасы онун лајигли мәдәнијјәт евидир. Өзүнүн мүхтәлиф дәрнәкләри илә кәнд чаванларынын диггәтини чәлб едә биләр; нәинки чәлб едә биләр, һәмчинин онларын кәләчәкдә сәнәт сечмәләринә дә әсаслы тә'сир көстәрәчәк сәвијјәдә дајанмалыдыр.

Кәндин драм театры, опера вә мусигили комедија театрыны, филармонијасыны әвәз едән мәдәнијјәт очағы белә јаранып. Јаранып вә өз мусиги ансамблыны јарадыр. О, кәнддә мусиги мәктәбини јаратмаг тәләбаты доғурур.

Бәс гоншу кәндләр? Илк аддымын, илк тәшәббүсүн далынча кетмәк асандыр. Киров колхозунун чамааты әл-ајаға дүшүр. Ахы бу торпағын дашында-гајасында нә гәдәр инчә сәсләр һәкк олунуб јашајыр. Бу јерләрдә торпаг алтында үјүјан сәсләри кучә, бухара дөндәрмәк, суја чевирмәк мүмкүн олсајды, онда нәһәнк бир чај бу-

ралары ағзына алыб кедәрди. О сәсләри чөл-чәмәндәки гушлара вермәк мүмкүн олсајды, онда тәбиәтдә јалныз бүлбүл сәси ешидиләрди.

Киров колхозунун сәдри Илдырым Чәфәров да мусиги мәктәби ачмаг тәшәббүсү галдырыр. Лакин һәләлик Гарадағлынын филиалыны ачмаг олар. Ејби јохдур, нә фәрги? Инди ики синиф ачмаг мүмкүндүр. Тар вә пианино синифләри. Кәлән илдән гармон мүәллиминә еһтијач дујулачаг. Илдырым Чәфәровун икинчи аддымы Аллаһвердијевин үрәјиндән олур. Онлар ахы һәмсәнәтдирләр. Һәр икиси мүәллим олуб. Мүәллимлик тәкчә о дејил ки, план—нчмал тутасан, журналыны голтуғуна вуруб синфә кириб чыхасан. Үтүлү кејимли-кечимли кәнд зијалысы оласан. Мүәллимлик фәалијјәти бир мәктәб дахилинә сығa билмәз. Ән ағыллы адамлар, башгаларыны өјрәдән, нәсиһәт вериб инсанлары ағыл јолуна чыхарданлар һәмишә, һәр јердә мүәллимдир. Мүәллимлик сәнәтиндән ајры дүшмәк олар, анчаг мүәллимлик вәзифәсини әбәди сахламаг бөјүк мәдәнијјәтдир, доғрудан да, зијасы олан зијалылыг демәкдир.

Фикир мүбадиләмиз, ики-үчлү мүзакирәмиз ејни бир мәчрада дил тапды. Мүәјјән сәмтә јөнәлди. Тәдбирләр, тәклифләр, һәтта ирадлар, тәәссүфләр варагланды. Бә'зиләри тәзә кәнд тикмәји тәкчә тәзә ев тикмәкдә көрүрләр. Шүбһәсиз, тәзә бина тәзәлијин биринчи аддымыдыр. Үмуми кәнд мәдәнијјәти үчүн вачиб олан чохлу шәртләрдән биридир. Тәзә ев тикән кәндләримиз нә гәдәрдир! Ахы бә'зән бу евләр һәрәси үзүнү истәдији тәрәфә чевирир. Тикилән евин һәјәти, һасары о бири тикилинин вә ја да елә өзүнүн көзәллијини итириб батырыр. Бу евләрә кедән јол-јолаға сәлигәсиздир. Бу хырда мәсәлә дејил. Бурада нүмунә олмаг, кәләчәк гуручулар тәрбијә етмәк мәсәләси дурур. Одур ки, инди кәндләримиз үчүн тәртибатчы рәссамлара, кәндин иглими, релјефи, тәбии мәнзәрәси илә һесаблашмаг шәрти илә јени кәндләр планы чәкән мүһәндис—ме'марлара чох еһтијач вар. Верилән планлары, көтүрүлән өһдәликләри реал гәбул еләмәк, реал көрмәк, бунун үмуми халг иши олдуғуну дујмаг бешиллијин бүтүн көстәричиләрини коммунист, вәтәндаш мәс'улијјәтлә јеринә јетирмәк...

Һәр ики тәсәррүфат рәһбәрини—мәсләк вә сәнәт достларыны, Илдырым Чәфәров вә Аллаһверди Аллаһвердијеви белә көрдүм. Сөзүн һәгиги мә'насында, јени

кәнд мәдәнијјәти јаратмаг истәјән үчүнчү бир гоншудан данышмаг истәјирәм.

Ленин адына колхозун сәдри Хураман Аббасова илә Хындырыстанда таныш олдуг. Ешитмишди ки, Киров колхозуна шаирләр кәлиб «Нијә һәмишә ајры-сечкилик олур? Јалныз адлы колхозлара диггәт јөнәлир? Бәлкә елә намә'лум гәһрәманлар мә'лумлардан чохдур? Гој јолдашлар бизим колхозун саһәсиндә олсунлар...»

Хураман ханым елә илк танышлыгдан бу әркјана килеји илә диггәт чәлб елəјән мәсәләләрә тохунду. Вә гејд еләди ки, бунлары сөзәлиши дејирәм. Мән бу мајак гоншуларын тәчрүбәсиндән һәр аддымда өјрәнмәк истәјирәм. Анчаг елә чыхмасын ки, онларын иш үсулунда, тәсәррүфат—мәдәнијјәт гуручулуғунда нә варса сурәтини көчүрмәк фикриндәјик. Хејр! Әслиндә, план вә өһдәликләрин јеринә јетирилмәси чәһәтдән онларын һеч бириндән кери дејилик.

— Бәс гоншудан нә өјрәнмәк истәјирсиниз?

— Гоншудан планлы кәнд салмағы, нүмунәви ичтимаи биналар тикмәји, башлычасы, мадди база јарадыб мәдәнијјәтә хидмәт еләмәк, мәдәнијјәт јарадыб мадди кәлирин артымына тәкан вермәји бачармаг мәсәләләрини.

— Нечә илдир сәдр ишләјирсиниз?

— Он илдән артыгдыр! Әввәл башга колхозда ишләмишәм. Инди Ленин колхозундајам. Колхоз Гәрвәнд, Орта гышлаг· Ишыглар вә с. бир нечә кәнди бирләшдирир. Јахшысы будур ки, өзүнүз кәлин көрүн.

Вә'дәләшдик ки, сабаһ Ленин колхозунда олаг. Бу шәртлә ки, чамаатла көрүшүмүз клубда вә ја мәдәнијјәт сарајында дејил, тарлада, иш башында кечсин.

Вә'дәләшдијимиз саатда сәдри колхоз идарәсиндә тапмадыг. Јарым саатдан сонра кәлди. О кәләнәчән бригадирләриндән бири илә таныш олдуг.—Сәдр јохдур, биз варыг,—таныш адам кими зарафатла—һәрәмиз бир саһәнин сәдријик—деди.

— Онда елә бәлкә, сәнин саһәнә кедәк?

— Бујурун.

Шабалыды рәнкә чалан әкин јери елә бил бу саат дарагдан кечиб, тәртәмиздир. Памбыг коллары тәзәчә торпагдан баш галдырыб, ишыға, күнәшә бахыр. Чәркәләр арасы ајаг изләри көрүнүр. Гадынлар башычыг ишләјирләр. Сејрәлтмә кедир. Партија тәшкилатынын

катиби вә кәндин агроному да бурададыр. Агроном суалларымыза чаваб верир.

— Нә чох ушаг вар саһәдә? Бунлардамы бригада үзвләридир?

— Хејр, ушаглар өз аналарына көмәјә кәлибләр. Онлары садәчә олараг ушаг марағы кәтириб. Бир дә бу памбыг иши тәк әл севмир. Онун бүтүн просесиндә һәр бир колхозчу тәхминән бүтүн аилә үзвү илә иштирак едир. Памбыг тәхминән әркөјүн гыз ушағы кимидир. Онун назыны чәкмәлисән, әдасындан да зөвг алмалысан.

Үзүмү бригадирә тутурам:

— Кечән ил нә гәдәр саһәдә памбыг әкмисән?

— 75 һектар.

— Нә гәдәр мәһсул алмысан?

— Һәр һектардан 40 сентнер.

— Агроном јолдаш бу рәгәмләри тәсдиг едирми?

Агроном:

— Бәли, тәсдиг едирәм. Факт фактдыр...

— Билирсинизми,—дејә әлавә едир—бизим елә бригадаларымыз вар ки, бир нечә ил далбадал јүксәк мәһсул алыблар. Анчаг бунларын иш тәчрүбәси вә ја дејәк ки, садәчә зәһмәткешлији, гәһрәманлыға лајиг һүнәри аз тәблиғ олунуб. Бурада бизим дә күнаһымыз вар. Мән өз фикрими дејирәм. Әли-ајағы, фикри-зикри торпаға бағлы адамларыг биз. Бу торпағы көрүрсүнүз? Онун филан дәринлијә гәдәр олан мәһсулдар гаты вар. Кәрәк тракторун тијәси о мәһсулдар гатдан нә чох дәринә енсин, нә дә чох үздә галсын. Кәрәк јазычылар да мәһсулчуларын «мәһсулдар гатындан», «мәһсулдар будағындан јазалар». Бир түк о јан бу јана олмаја.

— Биз елә белә марагланырыг. Јазмаг фикримиз дә јохдур. Дүзүнү дә билсәниз, мәним шәхсән памбыг тәсәррүфатындан аз башым чыхыр. Биз дәдә-баба малдар олмушуг...

— Хәтринизә дәјмәсин· бизә чохлу суал верәнләр кәлир. Суал верирләр вә сонра көрүрсән ки, чавабы өзләри истәјән кими јазыблар.

— Сизин сөзүн гүввәти.—Ики ил бундан әввәл памбыг рајонларын биринин әразисиндән кечәркән машынымыз хараб олду. Јол гырағындакы чинар ағачынын көлкәсиндә бир гәдәр нәфәс дәрмәли олдуг. Архын кәнарында чәнәсини белин сапына сөјкәјиб дајанан ағсачлы бир киши көрдүк. Бекарчылыгданмы, ја нәдәнсә

сучуја јерли-јерсиз суаллар вердик. (ишинә, сәнәтинә, әмәк һаггына, стажына, јағыш сују илә арх сујунда фәргинә, кечә сују илә күндүз сујунун хејри-зијанына даир вә с.) Сучу суалларымыза чаваб верәндән сонра деди ки, «күндүз мән сучу дејиләм, суаллара чаваб верәнәм. Әсас ишим кечә башлајыр».

— О нә демәкдир?

— Бу о демәкдир ки, күндүз ишин ширин јериндә сәдр кәлир суал верир, бригадир кәлир суал верир. Мүхбир кәлир, тәһкимчи кәлир, ағы итән кәлир, гојуну азан кәлир... чамышы тәзән кәлир, суал-суал далынча. Мән дә мәчбур олуб күндүзләр јол кәнарында дурурам ки, кәлән-кедән суалыны вериб гуртарсын, ахшам дүшән кими башлајым сувармаға...

— Әлбәттә, мүбалиғәси чохдур. Анчаг һәгигәтдән доғулмуш зарафатдыр.

Бир аздан сонра сәдр дә кәлиб чыхыр. «Орада нә әкилир? Бурдан нә көтүрүлүр? Габагчылларын сајы?.. Керилијин сәбәби?..» Кәнчлик арзуларындан башламыш аналыг вәзифәсинә, гадынлыг борчуна, тәшкилатчы билијинә гәдәр нүфуз едән мүхтәлиф суаллар.

Бә'зән јазыласы, дејиләси, бә'зи дә Сәмәд Вурғун демишкән «Кизли нөгтәләрә әл апарма сән»— чаваблары.

—Һәрдән, нејләјәсән, аналыг, гадынлыг вә сәдрлик вәзифәләри бир-бирилә «јола кетмир». Һәрә өзүнү биринчи рәһбәр һесаб едәјир. Елә үчүнүн дә буна һаггы вар. Мән һансынын тәрәфиндә олурам? Һансы чамаата чохлуға чох хејир верир—онун тәрәфиндә. Кәнд бүтүнлүклә бөјүк аиләдир. О да кичик ев—аиләләрә бөлүнүр. Бунларын мәнафеләри бирләшсә јахшыдыр. Елә бирләшир дә».

Ше'р араја дүшүр. Кимсә Сөһраб Таһирдән ше'р охумасыны истәјир. Охујур. Ше'рин нәфәси бөјүкдүр. Бә'зән онун тә'сир гүввәсини гошун һәрәкәти, шәлалә нәрилтиси илә мүгајисә етмәк олар... Дејирләр, гәдимдә Иран ордулары јүрүшә һазырлашаркән онлара Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән парчалар охунармыш. Бу јүксәк поезијанын ләнкәриндән вәчдә кәлән һиссләр санки бүтүн әтраф мүһити, дашы-гајаны, сују—торпағы әјнинә кејиб, өз јурдунун мүдафиәсинә галхан әскәрин өзүнү гылынч кими овхарлармыш.

Ән көзәл сәнәт әсәри ән ағыр әзаблары унутдурмаға гадирдир. Мән тарла кәнарында мүшаһидә еләмишәм ки, «Аршын мал алан» мусигили комедијасына гулаг асдыгдан сонра гызлар нечә бир шөвглә ојнаја-ојнаја памбыға дөшәнибләр. Бармаглары да, дырнаглары да зәһмәт һәвәсиндә, мәһәббәт һәвәсиндә...

Ше'рин тә'сириндән Хураман ханымын көзләри долур. Үзүнү јана чевириб, көзләрини силир. Ше'р онун көврәк дујғуларына тохунур, ујумуш хатирәләрини ојадыр. Вәтән мүһарибәсиндә дөрд гардаш итириб. Бачы үрәјинин көврәлмәјә һаггы вар. Инсан көврәк чағларында јаман һиссләрдән азад олур, вәзифә «е'тикасыны» јаддан чыхардыр, «өзүндән узаглашмыш тәбиәтини» өзүнә гајтарыр.

...Јадымдан чыхмыр. Бизим гапыја- һәр һансы бир дiләк үчүн кәлән Бајрамхатын гары һисс етсә ки, әлибош гајытмаг горхусу вар, онда тез мүһарибәдә һәлак олмуш әмим Гуләләнин адыны тутарды. Нәнәм көврәләрди. Көврәләрдими, демәк, сон еһтијатыны белә әсиркәмәзди...

Хураман ханым аналарынын јанында «имәчилик» еләјән имәчиликдән чох көрпә гузулар кими динкилдәшиб дәчәллик едән ушаглары көстәрәрәк:

— Бунлары белә көрәндә чијәрим параланыр— дејир—Әслиндә өзләри кәлиб, елә бир ағыр иш дә көрмүрләр. Анчаг күнүн алтында јанырлар ки, тоз-торпаг ичиндә ешәләнирләр ки... Нә гәдәр чалышсаг да тарла дүшәркәләримиз һәлә мүасир тәләбат сәвијјәсиндә дејил. Хүсусән, дә бунлар мүхтәлиф јашлы ушагларын «балача» тәләбләринә» там чаваб вермир. Мәнә «Хураман ханым, Хураман ханым», дејирләр. Азәрбајчан гадынларыны ағыр зәһмәтдә көрәндә бүтүн ханымлығымы да, ишими дә туллајыб онларын зәһмәтини јүнкүлләшдирмәк истәјирәм. Мән буну өзүмүн көрәчәјим биринчи вәзифә һесаб едирәм. Чалышырыг ки, кәләчәкдә тамам машынла јығыма кечәк, гадынларымызын гәдди дүзәлсин... Дејирәм:· Тәсәррүфат рәһбәринин даһа бөјүк арзулары нәдән ибарәтдир?—Әлбәттә, суалы долајы јолла верирәм. Чавабдан әввәл, үфүгдән баш галдыран бир парча булуду көстәрир. Ушаг кими севинир. —«Бу саат јағыш дәрмандыр».—Мән зарафатла әлләрими булуда тәрәф узадырам:

— Ај булуд, ше'римизә истәнилән гәдәр јағмысан, бир-ики «китаблыг» јағышыны бу кечә бу чөлләрә төк... Күлүшүрүк...

О кечә тәсадүфән шыдырғы јағыш јағды. Гәләм јолдашларымыздан бири отуруб зарафатла дүнәнки булуда тәшәккүр мәктубу јазды: «Әкәр ијул—август ајларында Бакыја јолун дүшсә хәчаләтиндән чыхарыг...»

Бәс арзулар јаддан чыхдымы? Фикримдә Хачынчај, Шаһбулаг јолундакы сөһбәтләр, суал-чаваблар, ираддлар, разылыглар, инкарлар, тәсдигләр варагланыр. Бу алчагбојлу, назик, гарајаныз, чевик Азәрбајчанлы гадынын ахтарыш мејли, бүтүн саһәләр үзрә планлары артыгламасы илә јеринә јетирмәләринә бахмајараг, өзүндән наразылығы рәғбәт доғурур.

Јахын вахтларда бу јазыма тәкрарән гајыдыб, јени фактларла марагланаркән Хураман ханымын республикамызы долашан шөһрәти илә, онун һаггында јазылан нәғмәјлә үз-үзә отураркән бир даһа севиндим. Севиндим ки, Хураман Аббасованын рәһбәрлик етдији колхоз адына лајиг һүнәрләр көстәрмәкдәдир.

...О, гоншу пахылы дејил. «Гоншуну ики инәкли истәјин, сәнин дә бири олсун». Белә дејиб аталар. Јох, ахы гоншунун үч-дөрд инәји вар? Мән бир инәкли галмаг истәмирәм! Көзү тохлуг јахшыдыр. Анчаг көзү тәнбәл өјрәтмәк олмаз ки, аз көрмәјә гане олсун, даһа узаглара бахмасын. Киши сәдрләрин иши нә гәдәр ирәлидир! Гоншу сәдрләри дејирәм. Онлар киши олдугларына көрәми бојунларына көтүрдүкләри ишин өһдәсиндән бирәбеш кәлирләр? Јәгин ки, тәкчә буна көрә јох! Тәбиәт истеʼдады һәр ики чинсә бәрабәр пајлајыб. Китаблар белә јазыр. Әлбәттә, киши даһа күчлүдүр. Бизим дә күчлү-бачарыглы колхозчуларымыз, бригадирләримиз, тәсәррүфатчыларымыз вар. Демәк, әсас мәсәлә күчдән истифадә етмәкдир. Мән елә билирәм ки, киши гоншулар верилән тапшырығы јеринә јетириб, «папағымы јан гојмушам» демәјибләр. Әсас мәсәлә дә будур. Мәсәлә будур ки, һалва демәклә ағыз ширин олмур. Кәрәк зәһмәт чәкиб уну, ширнини, јағы вә с. артыгламасы илә газанасан ки, онлардан да һалва гала».

Нәдәнсә хәјалымда Хындырыстан мәнзәрәләри чанланыр... Көрәсән, инди Гасым бәј Закир ајылыб Хындырыстан кәндини көрсә Илдырым Чәфәрова нә дејәрди? Јәгин зарафатла дејәрди ки, гаға, мән бәјликдән әл чәкдим. Сәнин колхозчуларын мәндән јахшы ев тикибләр, мәндән дә јахшы јашајырлар. Даһа мәндән нә бәј? Үзүнү кәндин мусиги мүәллиминә тутарды:

Гарабағда нә бәј галыб, нә ага;
Торпаг оғлу саһиб олуб торпаға.
Бу шеʼримә тәзә нәғмә јаз, гаға,
Хындырыстан дилдә дастан олубду!

— Шеʼри сизми гошдунуз?

— Бәли, мән гошдум. Даһа доғрусу, гошмадым, Закирин өз шеʼрләриндән јығдым. Сизин шоферләр һиссә јығыб, машын дүзәлдән кими.— Зарафата зарафат чавабы:

— Бир дә буралара јолунуз дүшсә көрәрсиниз ки, колхозумуз көһнә һиссәләри тамам чыхардыб атыб. Јахшы мәдәнијјәт еви, гоншуларымыз кими мусиги мәктәби, даһа көзәл јоллар, даһа көзәл евләр «истеһсал едиб». Биз истеһсал сөзүнү чох ишләдирик. Елә ишимиз дә будур. Талејимиз бундан асылыр. Истеһсал, истеһсал, јүксәк мәһсул истеһсалы. Кәрәк онун гызыл ачарыны тапаг...

Мәнә елә кәлди ки, о, «тапаг» сөзүнү һеч вахт «тапмышыг» формасында ишләтмәјәчәк.

Ахтараг, ахтараг тапаг; һәр јердә, һәр саһәдә. Фәзада да, торпагда да, суда да! Шеʼрдә-сәнәтдә дә.

Һәлә нә гәдәр тикилмәли, гурулмалы поезија—кәндләримиз, шәһәрләримиз вар. Онун тикилиб-гуруланыны горујан, севиб-јашадан, мүгәддәс бир абидә кими өвладларына тапшыран нә гәдәр јахшы оғуллар вар! Онлар тәкчә шеʼр охумаг истәмирләр. Онлар һәм дә шаири динләмәк истәјирләр. Зәһмәт адамлары тәбиидир ки, шеʼрдә-сәнәтдә ади бир мәгалә-јазыда белә өзләрини көрмәк истәјирләр. Бәлкә, бу һал «өзүнү көрмәк» дејил, «өзүнә бахмаг» арзусудур. Инсан өзүнүн ләјагәт вә һүнәрини башгасынын гијмәтиндә даһа дәгиг, даһа јахшы көрә билир. Онлар вахты илә вәʼдләр вериб, өһдәликләр көтүрмүшдүләр. Мән һеч бир рәгәмә әл атмаг истәмәдим. Марагланaнлар гој зәһмәт чәкиб гатара минсинләр. Ағдам рајонунун Ленин, Телман, Киров адына колхозларына кәлсинләр, онларын һүнәрини көзләри илә көрсүнләр, доггузунчу бешиллијин гәһрәманларыны тәбрик етсинләр, хош сөз дејиб әвәзиндә алгыш мүкафат алсынлар. Онлар, јүзләр, минләр!.. Гәлбиндә нә гәдәр гөнчәли, дүјмәли, шеһли—әтирли поетик һиссләр олан памбыгчы гызлар! Онлар һеч вахт шеʼрдән-сәнәтдән дојмајачаг, јени-јени нәғмәләр, шеʼрләр, әсәрләр ахтарачаг, ахтарачаглар...

Мән дә өмрүм боју белә охучулар ахтарачағам.

23 ИЛДӘН СОНРА ЈАЗЫЛМЫШ ЧАВАБ

Мәнә елә кәлирди ки, сәнин мәктубуна чавабы чох асан јазачағам. Өзү дә кәлиб һејкәлинлә үз-үзә дурачаг, әввәлчә сәнин өз мәктубуну охујачағам, сонра да мәним чавабымы. Сол әли дүјүмләнмиш, сағ әлиндә автомат олан һејкәл! Бир аз далғын, гәзәбли, бахышлары Вәтәнин үфүгләринә зилләнән, санки һәр бир гаралтыны о саатча нишан алмаға һазыр олан бир әскәр һејкәли! Кәрај Әсәдовун һејкәли!..

Мән истәјирәм «һејкәл» сөзүнү хүсуси исим кими бөјүк һәрфләрлә јазам. Ахы, бир адама ҺЕЈКӘЛ гојулмур. ҺЕЈКӘЛ! Јох, мән өзләри өзләринә һејкәл гојдуран рәзил һөкмдарларын, һарын фатеһләрин һејкәлини бура дахил еләмирәм. Бир халгын, бир өлкәнин, бәшәрин гојдуғу ҺЕЈКӘЛЛӘРДӘН данышырам. Чавабы ҺЕЈКӘЛИНӘ охусам... һејкәлин ки, һәр шеји көрүр... Јох, сән һејкәл ола билмәзсән. Сән һарадаса јенә дөјүшүр, вурушур, галиб кәлирсән.

Мәктубуму күнәшә охумаг истәјирәм, күнәшә! «Күнәш, Беринг боғазындан доғуб Сибири, Уралы адла, Милин үстүндән кеч, Карпатлары ашыб Румынија мешәләри үстүндә азча дөврә вур. Орада бир әскәр јатыр. Азәрбајчан халгынын гәһрәман оғлу јатыр. Доғулдуғу ил 1922. Дүнјадан кетдији ил 1944. Дүнјадан кетдији јох, јенидән дүнјаја кәлдији ил!..»

Араза охумаг истәјирәм мәктубу, Араза! Саһилиндә доғулуб бој атдығын, саһилиндә әскәр шинели кејдијин, Нахчыванында кичик командирлик мәктәбини битириб, гвардија сержанты олдуғун Араза! О тајына әлвида дејиб, бу тајыны гучаглајыб, саһилиндән әбәди сәфәрә кетдијин Араза!

«Араз, гајалара де, сујуна ганад вуран гушлара де, дәнизләрә де! Дәнизләр, саһилләрә дејин, күләкләрә дејин! Күләкләр, мешәләрә, чөлләрә чичәкләрә дејин! Чичәкләр! Накам өләнләрин ән јахын сирдашы, әбәди һәмдәми чичәкләр! Онларын кәдәрини мә'сум көркәмләриндә јашадан чичәкләр! Бир гәбрә баш әјиб өлмәз гәһрәманын гулағына һәзин-һәзин пычылдајын.»

Кәндинизә кәлдим. Анан Күларә халаны көрәндә чох кәдәрләндим... Мән вахтилә үч оғлуну итирмиш бир ананын фачиәсиндән поема јазмышам. Кәндимиздә белә бир ана вар иди. О, тәпәдән-дырнаға гәдәр көздә говрулуб јанмаға һазыр иди. Тәки балаларындан бир хејир хәбәр кәләјди. Дүнјада һеч нә итмәдији кими, мәнчә, һеч бир дәрд дә итмир. Јерини, мәсканини дәјишир. Бүтүн дәрдләрин сон јығнағы ана гәлбидир. Бүтүн өлмәз гәһрәманларын да өлмәз дәрди вар. О, ана гәлбиндә јашајыр. Ону јалныз торпаг удар, торпаг итирә биләр.

Һансы чәмәндә, һансы кол дибиндә бојну әјри бир чичәк варса, јәгин ки, о да ана гәлбинин накам арзусудур, торпаг алтында шәклини дәјишиб. Инди бојну бүкүк бир чичәк шәклиндә дүнјаја бахыр.

Сәнин һаггында јазмаг үчүн Күлара хала илә үз-үзә отурмаг кифајәтдир. Сәнин бүтүн һәсрәтин онун үзүнүн гырышларында охунур, көзләринин чухурунда дәрдин, кәдәрин, сәсинин аһәнкиндә вүгарын, чәсурлуғун данышыр. Анчаг... О дејир, данышыр, гонағын хатиринә өзүнү шад көстәрмәјә чалышыр. Көзләри исә һеч нәји кизләтмир. О, ајдын дејир ки, Кәрај Әсәдов һаггында јазмаға кәлән һәр кәс санки сөнмүш бир вулканын көзүнү ачыр. О Ана—дағ јенидән алышыб јанмаға, түстүләнмәјә башлајыр. Сизин евә нә гәдәр јазычы, журналист кәлиб. Јазычы Имран Гасымов вә Һәсән Сејидбәјли, мүхбирләр, режиссорлар, Москва мәтбуатынын нүмајәндәләри. Јазычы Нурәддин Бабајев һәфтәләрлә бурада олуб. «Улдузлар сөнмүр» повести үчүн материал топлајыб. Сән вә сәнин дөјүш јолдашларынын гәһрәманлығындан јазыб. Анан Күлара, атан Ләтиф киши, гардашларын Барат, Ариф онларла үз-үзә отуруб, сәндән данышыблар. Мәктубларыны орталыға төкүбләр. Сән мәчлисә кәлмисән. Сөһбәтин баш гәһрәманы олмусан. Сәнин монолоғуну динләјибләр. Сән автоматлы бир Һамлет гијафәсиндә дөјүш сәһнәсинә чыхмысан. Һадисәләрин мүрәккәб бурулғанында долашыб галма-

јан, Вәтән сәмасындакы тәһлүкә булудларыны ајдын сечә билән бир Һамлет!

«Олум» олмусан, олум! Өлүмүн бәбәјиндән нишан алмаға һазыр дајанмысан...

Мәктублар... Мәктублар...

Онларда сәнин арзун, истәјин, бә'зән исә мүбариз кәдәрин, кәндинизин бүтүн адамларындан һалы олмаг истәјән нараһатлығын јашајыр. Онларда душмәнә нифрәтин, гәләбәјә инамын јашајыр. Мәктублары гардашын Барат сахлајыр. Тәәссүф ки, мәктубун аз галыб. Сәндән јазмаг истәјән јазычы вә журналистләр онлары апарыблар. Мән онларын бу мәһәббәтинә һагг газандырмырам.

«Һөрмәтли ата вә ана! Мән јенә Нахчывандајам. Кефим јахшыдыр. Јалныз никаранчылығым сиздәндир. Әждәр, нијә мәктубунун арасы кәсилди?

22 апрел 1942»

Көрәсән, Әждәр кимдир? Мәктублары вәрәгләјирәм. Тез-тез онун ады чәкилир. Бир мәктуб әлимә кечир. Әждәр Кәраја јазыб. Көрүнүр, чаваб јаздығы заман Кәрајын кағызы јох имиш. Үчкүнч зәрфи гатлајыб, гатлары арасына чаваб јазыб, Әждәрә көндәриб. Јенә мәктублар, јенә чаваблар. Әждәр Кәрајын ән јахын досту, мәктәб јолдашы имиш. Үнваныны сорушдум. Тәәссүф... 1956-чы илдә машын гәзасындан һәлак олуб.

«Һөрмәтли ата вә ана! «Коммунист» гәзетиндә истиграза јазылдығынызы охудум. Чох севиндим ки, ирәлидә кедирсиниз. Бачарын јахшы олун.

26 апрел 1942».

Мәктуб Нахчывандан јазылыб. Хәјалән о илләрә гајыдырам. Әскәр казармасынын дөврәләриндә фырланардыг. Бә'зән анамыз онлара пај көндәрәрди. Ән хошумуза кәлән әскәрләрин үчкүнч папағындакы улдуз нишаны оларды. Көрдүјүмүз әскәрләрдән улдуз истәрдик. Вермәздиләр. Дејәрдиләр ки, дава гуртарандан сонра бүтүн улдузлары ушаглара пајлајачағыг. Инанардыг да, инанмаздыг да.

Мәним јадымдадыр, Кәрај. О заманлар сәндән улдуз истәмишәм. Шаһбуздан, Коланыдан. Бичәнәкдән Бататдан кечәндә. Инди гәһрәманлыг улдузуна бахырам. Дөшүнә тахан јохдур. Истәјирәм бир анлыға ушаглыға гајыдам. Гәһрәманлыг улдузуну көтүрүб кәндимизә гачам. Ону Салварты дағларынын лап уча зирвәсинә—Үчгардашын башына санчам. Дејәм ки, ај ушаглар, дава јатыб, әскәрләр улдуз пајлајыр, әскәрләр улдуз пајлајыр. Бах, бу улдузу мәнә бағышлајыблар...

Даһа мәктубларында Нахчыванын ады чәкилмир. Тарихи охунмајан бир мәктуб:

«Ата, мән јараланыб Тбилиси госпиталына кәлдим. Гырх беш күндүр јатырам. Сиздән никаранам».

25 феврал 1943-чү ил тарихли башга бир мәктуб:

«Ата вә ана! Мән јараландым, анчаг сағ гуртардым. Јарам һәлә ишләјир. Ана, мән сарыдан фикир чәкмә. Оғлунуз Кәрај».

Белә бир илтизамнамә мәктуб көзүмә дәјир:

«Мән Исмајылов Сәмәд Чаббар оғлу Ләтиф әмидән Кәрајын отуз ики әдәд мәктубуну апардым.

Үнваным: Имишли рајону, Шаһвердили кәнди. 3 АПРЕЛ, 1965»

Ләтиф киши дејир ки, о мәктуб ја һәмин адамда, ја да Нурәддин мүәллимдәдир. Бәлкә дә, Москва мүхбирләри апарыблар...

Москванын кечән ил нәшр етдији «Данышыр һәлак олмуш гәһрәманлар» китабында Кәрајын чап олунмуш сон мәктубундан парчалар охујурам. Өвладла бағлы олан һәр шеји аналар јадда сахлајыр; һәтта Күлара хала һәмин мәктубдан чап олунмамыш башга сәтирләри дә јада салыр: «Ана, јағыш јағыр, Салварты јағышы кими. Әт говурурам. Румын достларымыздан гојун алыб кәсмишик. Румын гызларындан дуз алмышам...»

Кәрај јазырды:

«Әкәр өлмәсәм, тезликлә евә гајыдачағам.»

Јох, Кәрај, сән өлмәдин. Вәтәнинин өлмәзлији үчүн өләнләр әбәдијјәт паспорту алырлар. Бәлкә, гәләбәмизин бир күнү дә сәнин кими минләрлә гәһрәманын истәнилән вахт өлүмлә үз-үзә дура билмәсиндә иди. Бәли, алман фашизминә гаршы јөнәлдилән ән кәскин силаһлардан бири дә совет әскәрләринин горхмазлыг дујғусу иди. Онлар лазым олан һәр бир шәраитдә, ода, торпаға, суја, күлә дөнмәјә һазыр идиләр. Сән, Александр Мат-

росовун икидлијини тәкрар етмәјә кедәндә дә өлүм үчүн јох, јашамаг үчүн кетдин. Минләрин, милјонларын јашамасы үчүн, өлкәмизин, Азәрбајҹанымызын, јүзләрлә шаһсевәнлиләримизин јашамасы үчүн. Јхса, сән өлмәдин, сән гајытдын, бүтүн евләрә гајытдын, Кәрај!

«Ата, ушаглары јахшы сахла, фикир, еһтијаҹ чәкмәјә гојма.» Бу сәтирләри охујанда Ләтиф кишинин көзләри јашарыр. Галхмаг истәјир. Чәлији әлиндән дүшүр. Әјилиб чәлијини көтүрүр. Сөјкәниб ајаға дурур. Кедиб шифанери ачыр. Барат онун фикрини баша дүшүр. —Бурададыр,—дејә, башга шкафдан бир говлуг чыхарыб кәтирир. Ачырам. Кәрајын шәкилләри, Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алмасы һаггында сәнәдләр...

Асадову Латифу Асад оглы!

Уважаемый Латиф Асад оглы,

По сообщению военного командования, ваш сын, гвардии сержант Асадов **Герай Латиф оглы, погиб смертью храбрых в бою за Советскую Родину.**

За геройский подвиг, **совершенный Вашим сыном, Асадовым Гераем Латиф оглы в борьбе с немецкими захватчиками, Президиум Верховного Совета СССР Указом от 24 марта 1945 года присвоил ему высшую степень отличия — звание Героя Советского Союза.**

Посылаю Вам Грамоту **Президиума Верховного Совета СССР о присвоении Вашему сыну звания Героя Советского Союза для хранения как память о сыне-герое, подвиг которого никогда не забудется нашим народом.**

Председатель Президиума Верховного Совета СССР (Н. Ш в е р н и к). Москва, Кремль,

10 февраля 1950 г.

Охујуб бир хејли фикрә кетдим. Ләтиф киши дилләнди:

— Бу гырмызы кағызы һаһаг јерә охутмадым, оғлум. Һәр ким Кәрајын ады илә евимизә кәлсә, ону охудурам. Елә билирәм ки, Кәрај гапыдан кириб, мәни гучаглајыр вә дејир: «Ата, лајигли оғлун ола билмишәмми?» Јаш мәни боғур. Данышa билмирәм. Демәк истәјирәм ки, ата нәсиһәти, ана өјүдү һалалын олсун, бала. Сән адсыз, хәбәрсиз-әтәрсиз дә өлә биләрдин. Бу гәһрәман адын һеч олмаса бизә тәсәлли олур, јашадыр. Кәрај елә һәр ка-

ғызында ушаглары мәнә тапшырарды. Елә бил ушаглар үчүн о, ата иди, мән бөјүк гардаш. Галды ки, өзүн көрүрсән дә... Јаз ки...

Јазырам: Ортанчыл гардашын Барат кәнд Совети сәдри вәзифәсиндә ишләјир. Кәндин һөрмәтли адамларындан биридир. Памбыг јығымынын бу гызғын вахтында, бәлкә дә, сәнин хатиринә бир күн ишдән ајрылыб мәнимлә кәнди, рајону кәзә билди. Кировабад, Кәнд Тәсәррүфаты Институтунда гијаби тәһсил алыр. Дөрд ушағы вар. Бөјүк оғлу Назим сәккизинчи синифдә охујур. Сән охујан мәктәбдә. Мәктәб Кәрај Әсәдов адына орта мәктәб адланыр. Һәјәтдә, јашыл ағачларын арасында бүстүн вар. Мәктәб директору дејир ки, бина дарлыг еләјир. Шакирдимиз чохдур. Тәзә мәктәб бинасы тикилир.

Кичик гардашын Ариф «Бакы» колхозунда баш зоотехникдир. Беш ушаг атасыдыр. Бачын Күлләр дә сағ-саламатдыр.

Бачы-гардашларыны атана тапшырырдын. Көрүрсән, һамысыны боја-баша чатдырыб, ев-ешик саһиби еләјиб. Өзү бир аз гочалыб. Зарафат дејил, сәксәнә јахын јашы вар. Гырх илдән артыг чобанлыг еләјиб. Колхоз гурулан илләрдә беш-он гојун-кечини габағына гатыб, колхозун бүнөврә дашларыны гојанлардан олуб. Өзүнүн дедији кими, чомағыны көтүрүб колхоз чобаны оланда јүз баш гојун тәһвил алыб. Тәһвил верәндә исә нечә сүрүнүн һагг-һесабына гол чәкиб.

«Јазын көрүм кәнддә нә јенилик вар? Ордуја кедәнләрдән нә хәбәр вар? Сәмәд, Адыширин, Һүммәт, Сәмәндәр, Гәһрәман, Әвәз, Новруз, Әшрәф, Чүмшүд һарададыр?

Кәнддә колхоз сәдри кимдир? Тахыл сарыдан корлугунуз јохдур ки?..»

Шаһиди олдуғум, чәтинлијини көрдүјүм мүһарибә илләрини фикримә кәтирирәм. Шаһсевән кәндинә—«Бакы» колхозуна, Һәзи Асланов колхозуна бахырам. Һәјат нечә көзәлләшиб, инсанлар нечә дә тикиб-гурмаг һәвәсиндәдирләр. Мүһарибә илләриндә, Кәрајын соруштуғу илләрдә бу кәндләрдә тәкчә мүһарибәнин һәјәчан булуду, бә'зән исә өлүм сүкуту һөкм сүрүрдү. Инсанлар бөјүк әзмлә кечәли-күндүзлү ишләсәләр дә, һәлә онларын чоху дахмаларда, гамышдан тикилмиш, үстү отчәнкәл дөшәли евчикләрдә јашајырдылар. Совет һөку-

мәтинин, колхоз гурулушунун кәлиши сајәсиндә көчәри һәјатдан тәзәчә ајрылан бу јерләрдә абадлыг ишләри чох ашағы сәвијјәдә иди. Инди бурда, сөзүн һәгиги мә'насында, еһтијач сөзү адамлара күлүнч көрүнүр. Кәнд бәлкә дә, он дәфә бөјүјүб. Бу бөјүмәк садәчә кәмијјәт артымы дејил. Кәнд бүтүн мүасир кејфијјәтлә, мүасир тәләбатла бөјүјүр, аддымлајыр.

Кәрајын сорушдуғу адамлардан бә'зиләри мүһарибәдән гајытмајыб: Талыш, Сәмәндәр, Адыширин, Әшрәф... Бунларын бә'зиләринин аналары сағдыр. Үрәјим елә көврәлди ки, онларла көрүшә билмәдим. Көрәсән, ана һәсрәтинә баис олан, онун көз јашына дөзә билән, ана фәрјадына гәһ-гәһә чәкиб күлән инсан гијафәли чәлладлары доған дашмыдыр, јохса инсан адлы иблисмидир? Көрәсән, дүнјаны доланан, көрүнмәз далғалара чеврилән ана фәрјадларыны, ана һычгырыгларыны, һәсрәтли гадын аһларыны, јетимләр наләсини сәсдән күчә чевирмәк олмазмы? Бунлардан ән гүввәтли силаһ дүзәлтмәк олмазмы? Бәшәр гатилләрини бу силаһын ағзына гојуб күнәш системинин ән ағлакәлмәз сонсузлугларына атмаг олмазмы? Олар вә буну биз едәчәјик!

Кәрајын сорушдуғу адамларын бә'зиләри сағдыр. Ән јахын досту, мәктәб, чәбһә јолдашы Чобан Гарајевлә көрүшүрәм. О заман Кәрајдан ики јаш бөјүк иди. Инди ијирми беш јаш бөјүкдүр. Мағазада ишләјир. Сәккиз ушағы вар. Кәрај сағ олсајды инди онун да бу бојда ушаглары вар иди. Нә билим, бәлкә дә, јүзләрлә, минләрлә кәрајлар Вәтән јолунда һәлак олмасајдылар, инди минләрлә назимләримиз, никарларымыз јох иди.

Вәтәндаш Вәтән үчүн јашајыр. Вәтәндаш о заман азаддыр ки, Вәтән азаддыр. О заман шаддыр ки, Вәтән шаддыр. Вәтән дә вәтәндашлар үчүн јашајыр. Бунларын күчү бир-биринин чазибәсиндәдир. Мәтләбдән узаглашмајаг. Сөзү Чобан Гарајевә верәк:

— Кәрај ушаглыг достум, мәктәб јолдашымдыр. Дүзүнү дејим ки, мән орта гијмәтлә охујардым, Кәрај ә'лачы иди. О, мәктәбимиздә јахшы идманчы сајыларды. Буну тә'риф хатиринә демирәм, бу, фактдыр, һәгигәтдир. О заман бизим мәктәбин шакирдләри арасында белә бир гајда вар иди: ашағы гијмәт аланлара дәрсдән сонра мәһкәмә гурардыг. Һәмишә «мәһкәмә сәдри» Кәрај оларды. О, барышмаз иди. Чох чидди чәзалар верәрди. Бир јердә әскәрлијә кетдик. Нахчыванда бир јердә хидмәт еләдик. Орадан бизим дивизијаны Ирана—Макуја көндәрдиләр. Полкумузун ә'лачы әскәрләриндән бири Кәрај иди. Һәлә Макуда бир нечә дәфә тәшәккүр, мүкафат алмышды. 1943-чү илдә бир јердә вурушдуг. Бир һадисә һеч јадымдан чыхмыр. Гызғын дөјүш кедирди. Кәрајкил ирәлидә, биз бир гәдәр архада вурушурдуг. Ахшамчағы растлашдыг. Елә тоз-торпағын ичиндә иди ки, мән ону танымадым. О, таныды. Јаман фикирли, пәришан иди. Гәзәбли бир аһ чәкиб деди:

— Полкумуздан чох аз адам галды, Чобан! Вәзијјәт ағырдыр. О ганичәнләрин ганыны төкмәк лазымдыр!

Вахт аз иди. Өпүшүб ајрылдыг. Ахырынчы көрүшүмүз олду. Өмүрлүк ајры дүшдүк...

Чобан бу гыса сөһбәтдән сонра бир гәдәр сусду. Сонра фикирдән ајрылыб нә вахт кәлдијими сорушду.

—Дүнән кәлмишәм.

— Кәрај Әсәдов колхозунда олмусунузму?

— Олмамышам.

— Көрмәк лазымдыр. Кәрај Әсәдовун хатирәси үчүн о кәнд бүтүнлүклә бир абидәдир. Анчаг бу јахшы дејил ки, һамыныз Кәрајын достлары илә атүстү көрүшүрсүнүз. Бир тикә чөрәјимизи кәсмирсиниз.

— Сағлыг олсун,—дедим.—Кәлән дәфә. Дүнјамалылар кәндини көрмәк истәјирик. Ахы, дејирсиниз ора Кәраја абидәдир...

Дүнјамалылар кәндинә кәлдик, Кәрај! Сәнин адыны дашыјан колхоза. Колхоз идарәсинин вә орта мәктәбин гапылары бөјүк һәјәтә ачылыр. Һәјәт гапысындан ичәри кирәндә бир һејкәллә үз-үзә кәлирсән. Сағ әлиндә автомат, сол әли гәзәблә дүјүмләнмиш, нәзәрләри Вәтәнин үфүгләринә јөнәлән бир һејкәллә! Шинелинин әтәкләрини күләк бир гәдәр дала гатлајыб. Әскәр сүр'әтлә јеријир. Ағыр бир дөјүшәми тәләсир? Өзүн өзүнә таныш кәлирсәнми, Кәрај?

Идарә бинасындан ичәри кирәндә коридордакы мүхтәлиф шәкил вә диаграмлар, хатирә-јазылар адамы сахлајыр. Колхоз сәдринин гапысынын башында кәнч дөјүшчүнүн—гвардија сержантынын шәкли асылыб. Шәклин алтында гыса тәрчүмеји-һалы јазылыб:

— Совет Иттифагы Гәһрәманы КәрајЛәтиф оғлу Әсәдов 1922-чи илдә Жданов рајонунун Шаһсевән кәндиндә анадан олмушдур. 1934-чү илдә Шаһсевән орта мәктәбинә дахил олмуш, 1941-чи илин октјабрында сәк-

кизинчи синфин шакирди икән көнүллү сурәтдә ордуја кетмишдир. Сонра кичик командирлик мәктәбини битирмишдир. 1939-чу илдән Ленин комсомолунун үзвүдүр. Ростов—Донда, Украјнада, Молдавијада вурушмуш, 1942-чи илдә Моздокда сол голундан јараланмышдыр. 1944-чү илдә Румынија шәһәри Мергит әтрафында кедән дөјүшдә Александр Матросовун икидлијини тәкрар етмиш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур. ССРИ Али Советинин 24 март 1945-чи ил тарихли фәрманы илә она өлүмүндән сонра Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир.

Колхозун сәдри Әлибала дајыдан данышмаг истәјирәм. Ону Милдә һамы Әлибала дајы адландырыр. 1935—1967. Зарафат дејил. Отуз ики ил бөјүк бир тәсәррүфата башчылыг еләмәк, нечә дејәрләр, гуру јерә чубуг санчыб, һәгиги мә'нада илан мәләјән јарымсәһраны, донузгабан јатағы олан гамышлыглары бағ-бағата чевирмәк, кәнд илә шәһәр арасында фәргин арадан галдырылмасынын әјани нүмунәсини јаратмаг зарафат дејил! Колхоза Кәрај Әсәдовун ады вериләндән сонра Әлибала дајынын бојнуна даһа бөјүк мәс'улијјәт дүшдү: Гәһрәманын адыны дашыјан бир кәндин адамлары нечә ишләмәли, нечә јашамалыдырлар? Дүнјамалылар кәндинин гамыш, палчыг көјнәјини нечә чырыб атмаг лазымдыр

Әлибала дајы јухары тәшкилатларла данышыб, мүһәндис, ме'мар истәди. Онлар да разы олдулар. Бәли, Мил дүзүндә Дүнјамалылар кәнди јенидән доғулду. Әслиндә, бу, кәнд дејил, Мил дүзүндә ән көзәл гәсәбә, ән көзәл шәһәрдир. Икимәртәбәли, ики-үч отағы олан мәнзилләр. Һамысынын да кениш һәјәти. Һәр шеј өлчүлүббичилиб. Мүасир кәнд үчүн, үмумијјәтлә, мүасир инсанын тәләбаты үчүн лазым олан јени шәраити, јени тикилиләри, ичтимаи биналары садаламырам. Бу кәнддән чох дејилиб, чох јазылыб.

Һәр сәһәр колхоз тәсәррүфатынын пионерләриндән бири, 64 јашлы әмәк гәһрәманы илә өлмәз дөјүш гәһрәманы үз-үзә кәлир. Бә'зән бунлар саламлашыб сөһбәт еләјир. Бир-биринин дәрдинә шәрик олурлар.

— Сабаһын хејир, Кәрај!

— Ағибәтин хејир, Әлибала дајы!

— Кәндимизин тәзә јери хошуна кәлирми?

— Кәлир, Әлибала дајы, кәлир! Анчаг јоллара да бир аз фикир верин. Сиз јоллары дүзәлдин ки, бәлкә, башгалары да гејрәтә кәлә.

— Сабаһын хејир, Кәрај!

— Сабаһын хејир, Әлибала дајы! Бир аз тутгунсан, дејәсән.

— Елә-белә, бир аз насазам. Истәјирәм әризә верәм, гојмурлар ишләјәк.

— Ким гојмур?

— Адамлар вар, мәни мәчбур еләјирләр ки, онларын көнлүндән кечәни дуруб күрсүдән адамларын бејнинә јеридәм. Дејәм ки, јајда аранда гојун сахламаг мүмкүндүр.

— Бәс нә дедин?

— Дедим ки, олмаз.

— Онлар нә дедиләр?

— Дедиләр ки, филан сәдр өһдәсинә көтүрүб ки...

— Дедим филан сәдрин мин баш гојуну вар. Мән бир о гәдәр гојуну пенчәјимин алтында сахларам. Мәним ијирми миндән артыг гојунум вар. Бир дә һәр јерин конкрет шәраитини нәзәрә алмаг лазымдыр. О сәдр дағ рајонундандыр. Мән халгын сүрүсүнү Һарамы дүзүндә сахлајыб, гыра билмәрәм.

Сөзүм хош кәлмәди...

Әлибала дајы фикирдән ајрылыб, көрүрдү ки, сән динмәз-сөјләмәз, мағрур бир дурушла онун үзүнә бахырсан. Демәк истәјирсән ки, һеч јердә гәһрәманлыг мүбаризәсиз газанылмыр.

Чамаатын мәһәббәти, өзүнүн тәмкини, достларын, ағсаггалларын мәсләһәти Әлибала дајыны јериндә сахлады. Заман онун дедијини тәсдиг еләди. Мых мисмара дөндү. Дүз јолда оланлар галиб кәлдиләр.

Бир күн, гоча сәдр даһа фикирли көрүндү. Бакыја Али Советин сессијасына кедирди. Киминсә бир һавајы сөзү ганыны гаралтмышды.

— Әлибала дајы, бу мәсәләни Бакыда јахшы өјрәнин. Дејирләр Кәрајын адыны бизим колхоздан көтүрүб өз кәндләринә верирләр. Кишинин ганыны гаралтдылар. Сәфәр үстә фикирли олмаг јарамаз дејирләр. Мәктәб директору Јагуб мүәллимә зәнк вуруб, јанына чағырды. Деди: Адамларын башына ағыл гојун. Белә сөһбәтләр кәнд чамаатынын әһвали-руһијјәсинә пис тә'-

сир едә биләр. Онлар үчүн Кәрај да бу кәнддә охујур, ишләјир, тәсәррүфата рәһбәрлик едир.

Бу сөһбәтләрә инанмаса да, бүтүн јол боју Әлибала дајы бу фикри бејниндән чыхара билмирди: «Нечә јә'ни филанкәсин өз кәнди, өз шәһәри, өз јери, елә бу кәнд дә бизим дејилми? Мил дүзү, Муған дүзү, Абшерон јарымадасы, Нахчыван чухуру... Кәрај бунларын һамысында доғулуб, һамысында јашамајырмы?»

Һәлә, Кәрај, Әлибала дајы дејир ки, өмүр мөһләт версә, Дүнјамалылар гәсәбәсини Мил дүзүндә Кәрај Әсәдов шәһәри eләјәчәјәм. Қәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсал едән шәһәр!

Мән ади бир чаваб мәктубу јаздым, Кәрај. Нәји дујдумса, нәји көрдүмсә вә нечә көрдүмсә, елә јаздым. Мән бу күн јаздым. Бу күнкү кәнчлик адындан, Вәтән мүһарибәсинин өзүнү көрмәмиш, архада онун ачысыны даддмыш бир нәсил адындан јаздым.

Сәнә һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјән бир гәләм саһиби...

1967

ИКИНЧИ ЈЕР... «ИКИНЧИ АДАМ»...

Һәјат бүтүн инсанлара јер вермәјә борчлудур. Бу онун низамнамәсинә әбәди һәкк олан маддәләрдән биридир. Һәјат бу борчуну јеринә јетирир, лакин маддәсинин сонунда чыхыш ишарәси гојуб, «бу шәртлә ки...» әлавәсини дә eләјир. Јә'ни бу шәртлә ки, истәдији вахт истәдији адамдан истәдији јери кери алмаг һүгугуну өзүндә сахлајыр. Бу нечә шәрт олду? Сәхавәтлә сәртлик арасында бир аддым мәсафә вармыш ки! Бурада икинчи чыхыша да раст кәлирик: «Бу јердә нә гәдәр отурмағын нечә отурмағындан асылыдыр». Бу јер сәнә мәхсусдур. Гәбаһәтин ону бешчә күндә учура, фәрасәтин исә өмүрлүк үнван eләјә биләр... Бу јери бош гојуб кедәнләр дә олур... Әсил јүксәк әмәл саһиби, вәзифәсинин бөјүк-кичиклијиндән асылы олмајараг, чәмијјәт—каинатда өз орбити, өз чазибәси олан бир планетдир. Бу планет өз өмүр јолуну баша вурур, әријир, көзә көрүнмәјән, лакин әввәлкиндән истиси—һәрарәти аз олмајан әмәлләрә дөнүр. Өзү дә бир әмәл дикәрини итәләјиб јериндә отурмур; она сөјкәнир, онун гоншулуғунда јер алыб јашајыр. Инсанын хејирхаһлыг, ишкүзарлыг фәалијјәти үфүгә гәдәр узаныб кедир... Нә гәдәр истәјирсән, атыны сүр; күләкләри голларына дола, булудлары чәтир елә, улдузлары тум кими чыртла! Ахырда бир күн бир јердә дајаныб керијә—фәалијјәт мејданына бахачагсан, даһа доғрусу, «бах» дејәчәкләр «Сәнә бир иш, бир вәзифә «гәлиби» верилмишди. Ағлына, билијинә, бачарығына, исте'дадына көрә гәлиб! Сән бу гәлибә сығмадан, ону кенәлтдин, бөјүтдүн. Мејданына сығмадын, даһа бөјүк мејдан истәдин. Јерин, вәзифәнин, иш гәлибинин һөрмәтини галдырдын. Өз јеринә дүшдүн (өз јеринә!). Јерә јарашыг олдун. Өмүр өз ишини көрдү. Евин кими

доғма, чарпајын кими јумшаг вәзифә креслондан ајрылдын. Тәнтәнә, тәбрикләр, алгышлар... Бирдән диксиниб ајаға дурдун. Әлини көзүнүн үстүнә гојуб, кәлдијин јола бахдын...»

Бир инсан бир ана дөшүндән сүд әмир! Өзүнүн лајласы, өзүнүн бешији, өзүнүн ојунчаглары, өзүнүн севкиси, севкилиси, өзүнүн өвлады... Бу тәбии «фәрдијјәтчилијин» тә'сириндәндирми ки, инсанын өз чығыры, өз јарадычылыг ешги—фәалијјәти өзүнә даһа доғма, даһа јахындыр? Бир јердә бир адам отура биләр. Вәзифәчә икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү ола биләр. Јердә инсан отурубса, о һәмин јерин биринчисидир. Беләләри коллективдән ајрыланда... Рәһбәри олдуғу коллективә елә кәлир ки, илләр боју инсан—кәмиләрин јан алдығы, арзуларын, үмидләрин ләвбәр салдығы бир фәалијјәт адасыны о адам өзү илә апарды. О јерә башга бириси өз тәзә «тикинти мејданчасы» илә кәләчәк. Јени гурғулар ән'әнәви бир «дәјирманы» бәлкә, даһа јахшы ишләдәчәк. Бу тәзә кәлиш тозу азалдачаг, пәнчәрәләрин ишығыны, дөшәмәләрин парылтысыны, јарадан әлләрин сүр'әтини артырачаг. Әслиндә бу тәзә ишыг, «көһнә ишығын» давамыдыр; она дүјүлүб, онун гатышығында јујулуб тәзәләниб. Јох, јенә дә адамлара елә кәләчәк ки, бир инсанын јери бошдур. Бајатыларымызда белә бир бејт вар: «Күндә бир кәрпич дүшәр өмрүмүн сарајындан». Ајры-ајры кәрпичләрдән ибарәт бу сарај бир инсандыр. Өмүр зәлзәләси бу сарајы учуранда бошлуг галдыса, демәк инсан јашамајыб.

Мәрһум драматург Сабит Рәһманын «Улдуз» комедијасынын персонажларындан бири—Мәһәммәд Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдов дағәтәји рајонлардан бириндә елми-тәдгигат ишләри апаран експедисија рәисинин мүавинидир. Бу адам өзүнү о гәдәр икинчиләшдирир, о гәдәр «мүавинләшдирир», бир вахт өзү дә ајылыб көрүр ки, нә көрмәјә иши вар, нә отурмаға јери; Мәһәммәд Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдов бу кулүнч вәзијјәтдә кuја өзүнү итирмир вә тәсәллисини бунда тапыр ки, елә мүавинин вәзифәси сәдр олмајанда онун јериндә отурмагдыр...

Инсан өз јериндә, һансы иш саһәси олурса-олсун, бөјүк вә ја кичик әмәлиндән јондуғу хатирә «һејкәлини» гојуб кетмәлидир.

— Сән исә...—Сөһбәтимин әсас сәбәбкары олан дикәр Мәһәммәд Мәһәммәдова өзлүјүмдә суал верә-верә таныш бир бинанын пилләләрини галхырам,—бу бојда бир кабинетин ачар-килидини сәнә тапшырыблар. Нитгләрини, вә'дләрини лентә јазыб уч-уча дүјсәләр, екватору бир нечә дәфә долана биләчәк һәрәкәт хәттин олар. Телефон данышыгларыны һәлә демирәм. Бармағыны зәнк дүјмәсинә басыб, нечә киловат-саат електрик енержиси ишләтмисән. Бүтүн «шүурлу фәалијјәтини» елә бир истигамәтә јөнәлтдин ки, ахырда бу вәзифәнин олуб-олмамасы әһәмијјәтини итирди. Сабаһ бу вәзифәјә кәлән адам нә гәдәр әмәк сәрф еләмәлидир ки, сүбут еләсин: «Бу гапыдан кирин, бу отагда, бу идарә ишинин ән азы јарысына чавабдеһ мәс'ул адам әјләшиб!» Демәли, кабинетин һөрмәти ону ачанын исте'дадындан асылыдыр, вәзифә креслосундан әјләшәнин һансы «бучаг алтында» һәрәкәт етмәсиндән асылыдыр.

— Нитг иш демәк дејил. Нитгдә азадсан. Өзү дә һарда, кимдән сонра чыхыш етмәји дә һесаблајырсан. Бир дә ола биләр ки, сәндән чох-чох ашағы вәзифәли адам сәндән јахшы данышыр. Данышыр вә һеч нә һәлл еләмир; бу мәсәләләрин һәллиндә һеч бир мәс'улијјәт дашымыр... Сонра мәсәлә кәлиб имза атмада, виза вермәдә дүјүнләнир. Онда икинчилик көмәјә кәлир.

Икинчилијин јахшы чәһәти ондадыр ки, сәндән јухары да вар, ашағы да. Јухарыдан кәлән дәркәнары ашағы, ашағыдан кәлән «мүшкүл» мүрачиәтләри исә јухары—биринчијә тәрәф өтүрүрсән: «Бу мәним һүгугум дахилиндә дејил, мүдирлә данышын...»

Биринчи рәис—әризә мәктублара дәркәнар гојарды: «... јолдаш, танышлыг үчүн.» Мән дә үнванына өтүрәрдим: «Шө'бә мүдири, танышлыг үчүн». Икинчи рәис гәти һөкм верәрди: «Нәзәрдә тутулсун!» «Бу барәдә мәнимлә данышын!» вә с. Мән дә шө'бә мүдиринә: «... јеринә јетирин!»

Јалныз јеринә јетирмәк, даһа дүзү, бујругчулуг психолокијасы илә көнүллү барышыб, башгасынын ирадәси илә «ирәли, кери, сағa, сола, узан, галх!» һәрәкәтләри...

Биринчи јохламада хәстәләнмәк, икинчи јохламада әввәлчәдән һаваны ијләјиб, мә'зунијјәтә чыхмағы бачармаг... Бу көһнә «фәлсәфә» маддәсини көзәлчә әзбәрләјиб, өзү дә утанмадан тәкрар еләмәк: «Икидлик ондур. Доггузу гачмагдыр, бири дә һеч көзә көрүнмәмәк!»

Мәһз көз габағында ола-ола көзә көрүнмәмәк! Күлләэ атмадан, вурушмадан дөјүшчү ады илә дөјүшдән саламат чыхмаг! Вачиб мәсәләләрә мүнасибәтдә belә «бахарыг»лар, «нәзәрдә тутарыг»лар вә'дләри илә күнү совушдурмаг вә с. Шаир јахшы дејиб: «Вәзифә инсана шан-шөһрәт дејил, инсан вәзифәјә шөһрәт олмалы!» Елә билмәјин ки, бу мисралар она таныш дејил. Бу гәбил кәлиши көзәл образлылыг онун үчүн чохдан көһнәлиб. Бунлары истәдијин кими, мәсәлән, белә дә демәк олар: «Јүксәк мааш вармы?—Вар! Тәлтифләрдә, тәбрикләрдә, тә'риф мүкафатларда јухарыдан икинчи јер тутурсанмы?—Тутурсан!» Анчаг зәнкләр, мүрачиәт кеткәлләри бир гәдәр јорур сәни. Ејб етмәз, бу да бир нөв идмандыр. Бәдән һәрәкәт едир—чијин дартылыр, һејрәтләнирсән. Көзләр гыјылыр, гашлар дартылыр—тәәччүб! Әлләр индичә көз габағындан «гејбә чәкилән» карандашы кәзир—әсәбилик әһвали-руһијјәси!

Мүәјјән бир диләк үчүн мәртәбәләр галхыб гапы ачан, бәлкә дә, бир нечә күн психоложи чәһәтдән өзүнү бу көрүшә һазырлајан вәтәндаша биринчи кәлишдә, елә көрүнүр ки, доғрудан да, гаршысында мүасир, ишкүзар бир адам әјләшиб: кејим, сәлигә-сәһманы јериндә, сачы дараныб-јағланыб, үзүнүн гырышлары гајғылы бир адама мәхсус! Дејилән сөзү гулагларындан әввәл көзләри алыр. Онун көзү илә гырмызы карандашы ејни мәгсәдә хидмәт едир: көз сәнин көзләриндән чәрәјаны алыб карандаша өтүрүр. Карандаш исә һәрәкәт-енержини сөзә чевириб кағызы төкүр. Кағыз да бунлары сәс—әмрә дөндәрәчәк! Көр һәлә ајларла ахсаја-ахсаја, јаныны дарта-дарта идарә пилләләрини ағардан бир дүјүнлү иш әлин һөкмү илә нечә дә тезликлә тәкәринә миниб, јолуна дүзәләчәк!

М. Мәһәммәдов өзүнүн билик вә дәрракәсини нүмајиш етдирәчәк: «Гој бә'зи сәнәт адамлары елә зәнн етмәсинләр ки, јумурта јемәк үчүн мүтләг јумуртламаг һүгугуна малик олмалысан вә ја сүдүн дадыны билмәк үчүн бузов олмаг кәрәкдир... Билирсинизми, бөјүк Низами јер-мәнсәб дүшкүнләри һаггында нә дејир? Дејир ки, инсан күчү чатдығы дашдан јапышса јахшыдыр...

Мәнсәб зирвәсинә тәләсмә ки, сән—
Ордан јыхыланда әзилмәјәсән.
Нә гәдәр алчагдан јыхылса адам,
О гәдәр ағрысы аз олур мудам.

Нә вахт дејиб, билирсинизми? Лап дүнән дејиб!»

— Бәли, бәли,—мүсаһиб тәсдиги бир аз да гүввәтләндирир,—дүнән нәди, бу күн дејиб!..

Дејирләр ки, инсан көзү тәрәзидир. Вә елә илк бахышдан көз, гаршысында дајанан мүсаһибин дахилини тәрәзијә гојмаға гадирдир. Јох, мәнчә, бу, јарадычы фантазијанын арзусундан доғуб: Көздә бу гүдрәт ола биләјди! Әслиндә көзү иллүзија алдада биләр вә билир дә. Сөзүн, вә'дин—дилин архасында мүәјјән ишин нәтичәси дурур. Көзүн һаглы олуб-олмадығыны бу тәрәзидә кимин нә чәкмәси вә нечә чәкмәси мүәјјән едир.

Бәс нечә олур ки, мешин гапы далында — ишыглы отагда, мәхмәри рәнкдә—көзәл чилаланмыш маса архасында әјләшән, һәтта Низамидән, Толстојдан, Ремаркдан мисаллар кәтириб гаршысындакы адамы мүәјјән мүддәтә гәдәр һипноза мә'руз едән бир мүгәвва узун мүддәт «тәшкилатчылар» сијаһысындан дүшмүр? Бунун бир сыра сәбәбләри вар. Һәлә гәјјумлуг чәтирини, мүәјјән нүфузларын тәканыны, «кимин кими» олмаг амилләрини бир јана гојаг. Охучулар дејә биләрләр ки, бу бизим һәјатымыз үчүн характер «нүмунә» дејил, мүәјјән әјаләтә мәхсус ефемер вәзијјәтдир. Белә исә, биз Мирзә Чәлил вә Әләкбәр Сабир ән'әнәси диванында беләләринин гәтлинә фәрман верә биләрик. Һәр һалда һәмин шәхси һөрмәтли охучулара тәгдим етмәји мәсләһәт билирәм. Аллаһ еләмәмиш, гаршыларына чыхар бирдән. М. Мәһәммәдов бој-бухунундан пис дејил. Күчәдә хәнчәр удмуш адамлар кими дүмдүз јеримәји бачарыр. Таныш-билишләри меһрибан саламламаг, «зәнк елә, көрүн, көрүшәк» сәмимијјәтинә инанмамаг мүмкүн дејил. Анчаг һәлә киминлә отуруб-дурдуғуну көрән олмајыб. О вахты илә индики идарәдә ади бир иш саһиби иди. Өз јериндә чох раһат отурмушду. Исте'дады илә исте'дадсызлығы елә бир тәзад тәшкил етмирди. Демәк олар, бүтүн ичласларда ахыра јахын сөз алар, кимисә тәнгид едәр, кимисә тә'рифләрди. Үнвансыз, мүчәррәд нидалар: етмәк лазымды, еләмәк лазымды, көһнә иш үсулларындан әл чәкмәк лазымды!.. Бир күн ким исә бармағыны дишләди: кишинин голундан тутуб габаг чәркәјә кәтирдиләр, икнчи сырада отуртдулар...

Бәс М. Мәһәммәдовун пахыры нә вахт ачылыр? Она мүрачиәт едәнләр нәтичә көзләјир: бир кәлиш, ики кәлиш, үч кәлиш... Бә'зиләри елә биринчи кәлишдә өзүнүн

сәһвини анлајыр: «Јох, бу күлүш рола кирмиш бир һырылты имиш». «Јох, о үздәки гырышларда һеч бир чиддијјәт јох иди. Јалан архлары иди онлар һамысы. О јекә башын јекә алнында хејирхаһлыг наминә һеч нә јазылмамышды...»

Өз сәһвини анлајанларын бә'зиләри «лә'нәт шејтана» дејиб, рәддин-изини јығыб кедир. Бә'зиси дә јаланчыны мәнзилинә гәдәр говур. Беләликлә, пәрдә јыртылыр, сифәт көрүнүр, характер мүәјјәнләшир. О, мә'лум сәнкәринә сығыныр:

— Гардаш, билирсән, мән икинчи адамам, мәним һүгугумун сәрһәди вар!..

Нечә јә'ни икинчи адам! Нечә јә'ни мәним һүгугумун сәрһәди вар! Ким икинчи адамын һүгуг сәрһәддини билмир. Һәр бир биринчинин дә мүәјјән һүгуг сәрһәдләри вар! Сөһбәт бу сәрһәдә гәдәрки әразидә «әкин-бичиндән» кедир. «Мәрзин» о бири үзү башгасына мәхсусдур.

Кеорки Радовун «Человек на службе» («Литературная газета», 1973, № 1) адлы мәгаләсиндә бу мәсәләјә чох чидди шәкилдә тохунулур. Сәнә иш тапшырылыб, вәзифә тапшырылыб. Сән ағыр јүк дартан узун зәнчирин бир һалгасысан. «Мән чәкмирәм вә чәкмәк истәмирәм» демәјә һаггын јохдур. Бир һалда ки, күчүнә күвәниб зәнчирә гошулмушсан, ја сон мәнзилә гәдәр дартмалысан, ја вахтында гырылмалысан ки, зәнчир һалгасы башга һалгаја гошула билсин. Ким дејә биләр ки, бу узун зәнчир һалгасынын һансына даһа чох күч дүшүр. Бәлкә дә, һамысына ејни дәрәчәдә. Зәнчирлә ишимиз јохдур. Гој о, јүк дартмағында олсун. Идарә рәһбәрлији ишиндәки бу зәнчирвариликдә, мәнчә, чох мәс'ул, аз мәс'ул вә ја орта мәс'ул шәхс јохдур. Идарә мүдири идарәнин үмуми ишинә нә гәдәр мәс'ул исә, шө'бә мүдири дә шө'бә дахилиндә о гәдәр...

Икинчилик икинчи дәрәчәлилијә енмәсә, демәк олар ки, бу адам биринчијә гәдәр олан «мәсафәдә» биринчидир; јалныз бир адамын икинчисидир, бир коллективин јох! Башга сөзлә, вәзифә бөлкүсүндә конкрет бир саһәјә чавабдеһдир, өзүнүн дедији сәрһәд дахилиндә, әслиндә, әсил имкан саһибидир. Бу имкандан шүурлу имтина шүурсузлугдан даһа писдир. Бә'зән беләләринин јүкүнү дә идарә мүдири өзү чәкир. Әлбәттә, һеч бир тәшкилатчы илдырымын ағзындан дүшмәјиб вә бүтүн ағырлыг-

ләры дартмаға гадир тәкләр һәлә доғулмајыб. Тутаг ки, филан тикинти идарәсинин директору өз ишиндә маһир тәшкилатчыдыр. Лакин ола билсин ки, баш мүһәндис, баш механик вәзифәсинә ендикдә һеч орта сәвијјәли дә дејил. Бунлар мә'лум мәсәләләрдир. Ән писи одур ки, бу «икинчи адамлар», икинчилик психолокијасы илә мүәјјән коллективин һавасыны зәһәрләјир, өзләри кими көлкәдә битән адамларын јетишмәси үчүн «мүнбит» шәраитин бүнөврәсинә даш гојурлар...

...Бизим рајонда Фәрзәлы адлы балачабој бир киши варды. Балачабој, долу-төкмә. Гуршун Фәрзәлы дејәрдиләр. Ичракомун атларына бахарды. Көһнәдән јахшы ат минән, тојларда биринчи «папаг апаран» олмушду. Гызыл Ордү һиссәләри Нахчывана кәләндә бир дәстә атлыны башына јығыб, габага чыхмыш вә бәләдчилик еләмишди...

Заман-јаш өз ишини көрмүш, ат ојнатмаг дәмләри архада галмышды. Бир күн елә бил ки, Фәрзәлы киши јенидән чаванлыға гајытды. Ичракомун сәдри ону чағырыб вәзифә тапшырды. О да мәмнунијјәтлә разылыг верди.

Фәрзәлы киши атлары сувармаға апаранда рајон чамааты тамашаја чыхарды. Атлар елә шаһә галхар, елә ојнајардылар, дејәрдин ки, бу саат ганадланыб учачаглар. Сәдр дејәндә ки, Фәрзәлы киши, кәһәр аты јәһәрлә, кәндә кедирәм. Фәрзәлы инчик һалда диллә-нәрди: «Сәдр, хаһиш едирәм јәһәрлә сөзүн демә, де ки, көјдәмирин, гара кәһәрин ганадларыны тах! Мән ат сахламырам, гартал сахлајырам». «Јахшы, баш үстә»,— дејиб сәдр күлүмсүнәрди. Күнүн һансы вә'дәсиндә һансы аты минмәји, әслиндә, Фәрзәлы киши мәсләһәт көрәрди. Дүшәндән сонра тангырыны бошалдыб, нә вахт арпа, нә вахт јонча-саман вердирмәји дә дөнә-дөнә тапшырарды. Бир күн сәдр чох рәсми тапшырыг верди: «Филан аты јәһәрлә, Нурс кәндинә кедирәм!» Фәрзәлы билдирди: «Атлар тәзәчә судан кәлибләр, јарым саат белләринә әл гојмағы мәсләһәт билмирәм».

Сәдр динмәз-сөјләмәз төвләјә кирди, атын бирини јәһәрләди вә ајағыны үзәнкијә гојуб јола дүзәлди. Фәрзәлы киши сәдрин далынча бир гәдәр бахды. Онун чидди һәрәкәтинә инанандан сонра төвләјә кирди, әсас вары олан сәбәтини далына атыб чыхды... Бирбаш даг әтәјинә—кәндә доғру. Гара даш кери дөнүб бахды, Фәрзәлы

бахмады. Бир нечә күн кечди, атлар нәзилди, гарынлары габырғаларына јапышды. Јенә дә јер гашыдылар, өзкә меһтәрә чилов вермәк истәмәдиләр. Сәдр онун далынча адам јоллады, зәнк вурду, сифариш еләди. Нәтичә вермәди. Фәрзалы кими ајағыны башмагдан чыхармады. Кәндә кедән күнүн сабаһысы тарлаја чыхды, котанын дәстәјиндән јапышды вә «ала өкүз, чәк котаны» һолаварыны арам-арам зүмзүмә еләмәјә башлады. Јенә дә миннәтчиләр ајаг ачдылар. Фәрзалынын чавабы бир олду:

— Әкәр бир меһтәрлијин сәрбәстлијини дә сахлаја билмирәмсә, онда һеч инсан кими бу дүнјаја кәлмәјә һаггым јох имиш. Даһа бачардығым ишин јијәси олмаг истәјирәм. Јәгин сәһв еләмишдим; торпагдан ајрылмышдым. Инди башымын үстүндә күнәш, ајағымын алтында торпаг, әлләрим котан дәстәјиндә...

Мән демәк олар, Азәрбајчанын бир чох рајонларынын, ајры-ајры рајонларда бир чох кәндләрин тәсәррүфат тәрчүмеји-һалына бәләдәм. Бир гајда оларaг, бу тәсәррүфатларын һамысында бригадирләр өз ишләринә јахшы бәләд олан, мүстәгил, нүфузлу адамлардыр. Иш еlә гурулуб, елә јөндәмә дүшүб ки, сәдрә санки һеч иш галмыр. Белә колхозларда кәндләрин һамысы абаддыр, өз кәнд тәбиилијини сахлајан балача «колхоз шәһәрләри» көз-көнүл охшајыр. Белә колхозларда сәдрләр әсасән «мәдәнијјәт назирләридир», тикинти-гуручулуг, абадлыг ишләринә мәшғулдурлар.

Јашы јүзү һагламыш, һәлә дә әлләри ишдән сојумајан бир гочаны хатырлајырам. Адамлары кет-кәлә салан, сүрүндүрмәчи идарә мүдирләри барәдә сөз дүшәндә чох чидди тәрздә дејир: «Бунлар јаначагсыз адамлардыр. Торпаға әјилмәјән, чајда-булагда јујунмајан, зәми нәғмәси ешитмәјән, шум әтрини синәсинә чәкмәјән јаначағы гуртармыш, ишығы сөнмүш адамдыр. Беләләринин алтындан стулу чәкин, јеринә даш гојун, көрүн отура билирләрми! Алты исти олан јағыш алтдакынын нә сојуг чәкдијини һардан биләр?»

Мәсәләнин бир мүрәккәб чәһәти будур ки, М. Мәһәммәдов кимиләрин бә'зиләринин «јаначағы» вар. Амма шәхси ләјагәт, мәнлик, гүрур һиссинин јохлуғу «јаначагдан» истифадәјә имкан вермир. М. Мәһәммәдов јахшы билир ки, биринин көлкәсиндә кизләнмәдән дә ишләмәк, вәзифә бөлкүсү нормалары дахилиндә фәалијјәт көстәриб, һәрәкәт еләмәк мүмкүндүр. Анчаг бу сәрфәли дејил. О дүшүнүр: «Сағыг баш даһа саламат олар. Ән ағыр ишин өһдәсиндән ишләмәмәк кәләр!» Киши идарәчилик ишинин «мәнтигинә» бәләддир: биринчи һалда сәнәдләрдә голун—имзан олур, дәркәнарын олур, башга сөзлә, әсил икинчи чавабдеһлијиндән сонра «күмүш медалы» сәнин јахандан асмагдан чох ачмаг тәһлүкәси көзләнилә биләр... Биринчи һалда тәнбеһә шәрикли олмагданса, икинчи һалда тәлтифә шәриклик даһа чох нәш'ә верәр...

Мәсәләнин даһа мүрәккәб чәһәти дә вар: икинчиләрдәки икинчидәрәчәлик кејфијјәтини бә'зи «биринчиләр» дујур вә бу онлара сәрфәлидир. Ону истәдији вахт «силаһландыра», истәдији вахт «тәркисилаһ» еләмәјә гадирдир. Биринин бујруг саһиби, дикәринин бујруг гулу олмаг мәнафеји һардаса бирләшир. Бу о заман баш верир ки, бу баш-баша верәнләр бир-биринин ишини ајрылыгда көрә билмәјәчәкләрини анлајырлар. Бунлар артыг шәхсијјәтчә ејниләшмиш, даһа доғрусу, шәхсијјәтсизликдә бир-бирини тамамлајан характерләрдир.

Бунлар, әлбәттә, гаршымыза чыхан мүәјјән тәсадүфләрин дөнкәдән дығырлатдығы көтүкләрдир. Кениш вә тәмиз әкин саһәсиндә ара-сыра көзә дејән, бәрәкәтли торпағын ширәсини чәкән алаг отларыдыр. Бунлары гопарыб атмаг, дејирләр ки, асандыр. Амма вахт итирмәлисән. Бә'зән дә көздән јајынырлар; тохумларыны јерә төкәндән сонра көрүнүрләр. Бүтүн бу мәсәләләр барәсиндә бу вә ја дикәр шәкилдә јазылыб, дејилиб, бундан сонра да, јәгин ки, аз јазылмајачаг.

Хүсусән икинчи јер, «икинчи шәхсијјәт» проблеми барәдә. Бурада елә инчә психоложи телләр вар ки, бә'зән бунун биринин гырылмасы илә идарәчилик ишиндә чидди мүнагишәләр төрәјир... «Мәнләр»ин тоггушмасы илә коллективдә низам позулур, план кәсирдә галыр, чох вачиб мәсәләләрә сәрф олунасы гызыл вахт мә'нәви туллантыја чеврилир.

Бир-ики ил бундан әввәл бөјүк бир мәдәни мүәссисәнин рәһбәри вәзифәдән кетди. Вахты илә јахшы ишләмиш, өз саһәсини јахшы билән бир мүтәхәссис јаваш-јаваш «мәнләшди», бүтләшди, һарынлашды вә ашды. Биринин ишини көрәндә, икисинин ишини көрүб, һүгугуну әлиндән аланда мүт'илик көстәрдиләр, икинчиләр, үчүнчүләр далда-бучагда килејләндиләр, голундан тутуб

көзүнүн ичинә бахмадылар. О өзүнә кәлә биләрди, әввәлки кејфијјәтләринин тозуну силиб, доғмалашдыра биләрди. Либераллыг әһатәсиндә она елә кәлди ки, һәр шеји тәк һәлл едә биләр; бир нәфәр һәр шејә гадирдир. Нәһајәт, һәр шејә гадирлик онун әл-ајағына кәләф олду. Мүвазинәт итди. Мәнчә онун өзүндән чох, ону әһатә едәнләр, икинчиликлә барышанлар күнаһкар идиләр...

Белә вахтларда Фәрзалы кишиләрин һејкәли гаршымызда дикәлиб, һәр кәсин јерини өзүнә көстәрир. Әлимизә бел верир, күлүнк верир, мүәјјән гәдәр дә торпаг саһәси. «Ишләјин, дејир,—мүнагишә, чәкишмә, мәнәмлик ишсизлик әламәтидир. Бизим бу бојда торпағымызда истәнилән гәдәр нүфуз галалары тикмәк мүмкүндүр. Әсил мәсәлә бу галада әбәди чәнкавәрликдә дејил, шәрәфли кешикчиликдәдир».

ФРАНСА ВӘ... ҮЧҮНЧҮ ФРАНСА
ПАРИС ҺЕЈРӘТИ

Мән дә сәфәр тәәссүратыма тәјјарә мејданындан башламаг истәјирәм. Шереметјево тәјјарә мејданындан. Инди бу пријом һәм чох көһнәлиб, һәм дә чох дәбдәдир. Көһнәлиб она көрә ки, ишләниб, бозарыб, ағарыб. Дәбдәдир—она көрә ки, тәјјарә миник васитәси кими һәлә дәбдән дүшмәјиб. Адамлары мәнзил башына даһа тез апарыр.

Тәјјарә мејданы... учуш... һәјәчан... вәтән һәсрәти... Булудларын үстү... Ана торпаг, әлвида... Әввәлләр күлмәјим кәләрди. Инди исә бунлар һамысы чох тәбии көрүнүр. Чүнки һәрә бир чүр ајрылыр, бир чүр һәјәчанланыр. һәтта ејни бир адамын мүхтәлиф вахтлардакы ајрылығы бир-биринә бәнзәмир. Вәтән һәмән, булуд һәмән, көј һәмән. Јазыларда ејни башланғыч ола биләр. Мән дә елә јазанлардан бири...

Учуш һәјәчаны тә'сириндәнми, нәдәнми, рабитәсиз фикирләрим зәнчирләнди, мәни чәкиб тәләбәлик илләринә апарды. «Харичи өлкәләрин игтисади чоғрафијасы» дәрслијини варағлатды. Бир дә чоғрафија мүәллимим И. Ахундовла көрүшдүрдү. Мүһазирәни дајандырыб соргу кечирдији дәгигәләрдә. Нәзәри мәнә зилләнди. Бир гәдәр чашдым вә тез өзүмү јығышдырдым. Көрдүм күлүмсүнүр. Гәрибә бахышлары варды онун. Мәнә елә кәләрди ки, онун бахышлары дашы-дәмири дәлиб кечә билир, «диварын о тәрәфини көрә билир». Үстлән ашағы дамы сүзәндә санки бүтүн варлығыны о саатча тәрәзијә гојмағы бачарырды. Тәләбәнин үзүнә бахан кими һазыр олуб-олмадығыны вә ја һазырлыг дәрәчәсини тә'јин едәрди. Нәзәрини синифдә кәздириб, јенидән һәмин бәллэдији» гејри-һазыр «гәһрәманын» үстүнә кәтирәр

вә бирчә кәлмә: «Өз хәчаләтин өзүнә бәсдир»—дејәрди. Сонра бу сөз ағзымыза дүшәр, дәрсин сонуначан «Хәчаләтли» тәләбәни мүшајиәт едәрди. Бу хәчаләт јүкүнү ондан «мүкафат алмаг» чох ағырды. Бу јүкүн алтына кирмәкдән гачардым.

Мүәллим көзүнү мәнә зилләјиб күлүмсүнүр. Бу о демәкдир ки, һазыр олдуғуму билир вә һәм дә хәритәјә чағырыр. Өзүмдән разы һалда чубуғу көтүрүр вә «Дүнјанын сијаси хәритәси»ндә шәргдән гәрбә әјри хәтләр чызырам. Франса... Саһәси 551 мин кв км, әһалиси 52 млн... шимал-шәргдән Белчика, Лүксембург, шимал-шәрг вә шәргдән АФР, шәрг вә чәнуб-шәргдән Исвечрә вә Италија, чәнуб-гәрбдән Испанија вә кичик Андорра республикасы илә һәмсәрһәддир. Чәнуб-шәргдән Франса сәрһәдиндә кичик Монако кнјазлығы јерләшир. Ән бөјүк шәһәрләри: Парис, Марсел, Лион, Тулуза, Бордо, Нитса, Нант, Страсбур. Инзибати чәһәтдән 90 департаментә бөлүнүр. Јүксәк инкишаф етмиш капиталист өлкәсидир. Мүстәмләкә саһәсинә көрә Авропада Инкилтәрәдән сонра икинчидир. Инди онун тәркибиндән...

— Диггәт!!! Миник башланыр!

Чоғрафија дәрси јарымчыг галыр. «Ил—62» тәјјарәси бир көз гырпымында шығыјыб гарлы-човғунлу һавадан ајдын сәмаја, булудларын үстүнә галхыр.

Салам, гырмызы күнәш!

Саламат гал, Вәтән, јени көрүшәчән,—демәк истәјирәм. Тез фикримин ајағындан дартырам. Бу нәди, тәзә демәк лазымдыр! Вәтән вәтәндир. «Вәтән» сөзүнү дәјишмәк олмаз. Бәлкә, «көрүшү» «көрүм» јазым. Бирдән елә бил пәнчәрәдә көзүмә бир мисра көрүнүр.

«Үрәк дејир: саламат гал ана торпаг, ана јер...»

Дејирәм, һамы бир чүр кедир, бир чүр гајыдыр. Амма башга чүр көрүр јад өлкәни. Ашыг көрдүјүнү чағырар, дејибләр. Бәс көрмәдијини нечә чағырмалыдыр. Бәлкә, елә ашыг көрмәдијини чағырса јахшыдыр. Онсуз да көрдүјүнү көрүр. Көрмәдијини дә чағырса, көрдүјү көлкәдә галар! Еһ, нә билим, гәрибә аләмдир бу бахыб көрмәмәк вә көрүб бахмамаг просеси. Бу просесдә јалан һәгигәт дә вар, һәгиги јалан да. Бунлары «дојмуш мәһлул оланачан» мүшаһидә еләмәк лазымдыр. Елә ки, молекулларын «вурушмасы» дајанды, реаксија үзә дуруб, даһа давам етмәк истәмәди, онда маһијјәтин һәгиги үзүнү мүәјјән гәдәр көрмәк олар. Бәс турист көзү буна гадирдирми? О ки, бу вә дикәр өлкәни даһа чох харичдән көрүр, сәфәрини тарихи абидәләрдән башлајыб, «тарихсиз» меһманханаларда гуртарыр. Доғрудур, һәр бир халг өз тарихи абидәләриндән башланыр. Онун јазылы, тикили абидәси јохса, онун дүнәнки јашајыш тәрзи, ичтимаи һәјаты, фәлсәфи-әхлаги көрүшү бу абидәләрлә пиллә-пиллә галхыб бизим замана кәлмәјибсә, нәдән биләсән ки, һәгигәтән бу халг јашајыб. Онлар дүнәни бу күнә кәтириб. Бу күнү сабаһа апаран абидәләр исә бу күн јараныр, доғулур, тикилир. Бу күнүн бә'зи «ичтимаи думаны» һәлә онларын чохуну кизләдиб. Балача бир күләкдән о думан дағыла биләр. Өлү палтары кејдирилмиш чох дири тәрпәнә, чанлы дону кејмиш чансыз варлыгларын чоху исә шүшә көз кими јерә дәјиб чилик-чилик ола биләр. Кәрәк һәрдән турист көзү лүзумсуз објектдән јајынмағы, јоручу һәрәкәт хәттиндән чыхмағы бачара. Адамы әввәл алудә eләјиб, сонра нур донлу әждаһа кими сүмүрүб удмаг истәјән реклам-чағырышларын јанындан сајмазјана адлајыб кечә, көздән јајынан вә јајындырылан әсил көрмәлиләри көрә.

Бунлар: өзүмүн-өзүмә тә'лиматым.

Бу да истисна бәнди: Тә'лиматчы өзүм олдуғума көрә табе олмаја да биләрәм.

Тә'лимат бир јана, нечә көрәчәјәм Франсаны. Дүшүнүрәм каш тәсәввүрүм өзүнү доғрулдајды. Горхурам өлкәни әввәлдән чоғрафи әдәбијјатдан охудуғум кими, тәсәввүр етдијим кими көрмәјәм. Бу писдир. Бәс онда фикримдә һәкк олуб јашајан бир өлкәни һара атмалыјам?

Чоғрафија дәрси: Франсанын бөјүк бир һиссәсини овалыглар, (Франса, Һарон овалығы) о гәдәр дә һүндүр олмајан јүксәкликләр тутур. (Норманд јүксәклији, Парис һөвзәси, Лотаренкија јајласы). Әрази бир гәдәр бизим Губа—Хачмаз массивини, кичик Гафгазын дағәтәји вә дүзәнлик рајонларыны хатырладыр. Аралыг дәнизи саһили рајонларыны Абшеронун, Астара вә Ләнкәранын бә'зи саһәләри илә мүгајисә етмәк олар.

Әјани васаит: Абшеронун, Ләнкәранын үмуми мәнзәрәси, Марсел вә Бакы лиманларынын шәкли.

Һәгигәти мүгајисәдә тапмаг олар. Лакин һәр чүр мүгајисә горхулудур.

Тәсәввүр, тәхәјјүл вә хәјал һәгигәти, објектив варлыг. Бунлар бир-биринин ичәрисиндә јашаја биләр. Анҹаг һәмишә јох. Һарада вә нә гәдәр!..

Дејәсән, бу тәсәввүр вә һәгигәт аләминин арасында бунларын һәр бирини һәм гәбул вә һәм дә инкар едәјән бир аләм дә вар. Ону көрә дә биләрсән, көрмәјә дә. Учурум көрмәјәндәдир. Бир анда бир дүнја—көрмәк истәдијин учуб төкүлүр. Ики дүнја галыр: тәсәввүр етдијин вә көрдүјүн. Сонра орта бир вәзијјәт. Һәрәсиндән бир шеј көтүрүб, өз үчүнчү—истәдијин дүнјаны бәрпа едәјирсән. Екватор хәттини чәкиб, орада шәргдән-гәрбә фырланырсан. Кәрәк фырланасан. Бир јердә дурмаг горхулудур.

— Артистсинизми?—суалы мәни биринчи, икинчи вә үчүнчү дүнјадан ајырыр. Дөрдүнчү дүнјам тәјјарәдир. Бу саат әсил дүнја одур. Талејимиз ондан асылыдыр. Талејим дүнјадан асылы дејилсә,—демәк о јохдур—суалы бизимлә бирликдә Парисә учан бир дәстә москвалы чаванлардан бири вермишди.

Ким исә ҹаваб верди ки, «ичимиздә артист дә вар». Сонра белә бир данышығы да гулағым чалды: Франсаны көрмәмисәнсә, демәк Авропаны көрмәмисән. Франсадан сонра елә-белә, көрмәмәк дә олар. Нә исә, данышыгларын, суал-ҹавабын фәргинә вармадым. Јахын чәркәләрә бахдым. Сабир Әһмәдов көзүнү пәнчәрәдән ашағы зилләмишди. Елә бил бу бахышларла, гармаг кими нәји исә көтүрмәк истәјирди. Анҹаг һәлә јерә чатмамышды. Аббас мүәллим мүркүләјирди. Ојатмаг истәдим.

— Дејән, бу капитализм һавасы сизи бәрк јухуја вермәк истәјир һа. (Инди чох күман ки, Белчиканын үстүндән учурдуг).

— Бу һавалары чох көрмүшәм, мүркүсүнә кетмәрәм.—Көзүнү ачды. Јатмајыбмыш.—Тарихә сәјаһәт едәмишдим. Билирсәнми бу јолла бир вахт ким кедиб Парисә?

— Нә вахт кедиб, ким кедиб?

— XVIII әсрин 80-чы илләриндә Исмајыл хан Нахчыванлынын гызы Фәхрәнтач. Азәрбајҹандан тибби тәһсил алмаға кедән илк гыз. Тәсәввүр елә ки, ајларла јоллар јорғуну бир карета кедәрмиш Парисә. Онун ичиндә зәриф вә зәиф бир ишыг јанармыш...

— «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» да франсызча јазылыб ки...

— Мәммәд аға Шаһтахтински дә Парисдә профессор олуб. Белә фактлар чохдур. Бунлар һүнәр дејил. О заманын феодал гаралығында Парисә гыз көндәрмәк чох бөјүк гәһрәманлыға лајиг һүнәр иди. Хүсусилә гәдим бир шәрг шәһәринин ханы нә гәдәр ачыг-кизли тә'нәләрдән горунмалы, «дин әлдән кетди, намус әлдән кетди» дејиб сач јоланлара чаваб тапмалы иди.

Даһа сорушмурам ки, хан гызынын Парисдә охумасындан гонум-гоншунун, шәһәр ҹамаатынын хәбәри варды, ја јох. Әһәмијјәти јохдур. Һәр ики һалда гәһрәманлыг иди.

Ондан сонра бу ән'әнә нечә шахәләниб, мәдәнијјәт кәтириб, ја фачиә,— дејә билмәрәм. Сорушмурам да. Илләрин үстүндән адламаға нә вар. Әср јарымы, ики әсри бирдән чевирирәм. Азәрбајҹан торпағы үфүгүндә бир-бириндән азча аралы дајаныб халгымызы ишыға сәсләјән ики зирвәнин јүксәклијини тә'јин еләмәк истәјирәм: Мирзә Фәтәли вә Мирзә Ҹәлил зирвәләринин!

Дејирәм, нә јахшы ки, Дәрвиш Мәстәли шаһын Париси гуруб-дағытмаг «архитектурасы» елмә сонралар мә'лум олуб. Јохса нахчыванлылар хан гызынын һәвәсини көзүндә гојардылар.

Бәс Мирзә Ҹәлил? Онун өз Авропасы варды. Неһрәм гаранлығында созала-созала јаныб әридијини, әријиб јандығыны јада салаг. Онун пәнчәрәсинә нечә хәјанәт бахышы низә кими тушланыб, өмрүнү нишан алмышды. О өз мәгсәд һәдәфини нишан алмаг үчүн нишанкаһ олмагдан чәкинмәји кишилик сајмырды.

Һәр бир ҹәмијјәтдә ајры-ајры шәхсијјәтләрин елә кичик «ингилаблары» олур ки, бүтүн бөјүк ингилаблар, мәнчә, бу кичик ингилабларын мәҹмуундан ибарәтдир. Бу ингилабларын мүштәрәк мүбаризәси олмадан бөјүк ингилаблар гејри-мүмкүндүр,—дејирәм. Мирзә Ҹәлилин башга «ингилабларыны» демирәм һәлә. Бирҹә, бизим әсрин әввәлләриндә классик дини-ибадәт очагларындан бириндә гыз мәктәби ачмасы. Кичик ингилаб. Кәләчәк ингилабларын зәлзәлә очагларындан бири. Јенә Нахчывана гајыдырам вә ја ону Авропа көјләринә чәкиб кәтирирәм. Гәзетләрдә тез-тез ешитдијим «Шәргин гапысында ишыглы Мухтар республикам» башлығы чох тәбии вә тәзә көрүнүр. Вахты илә бир нәфәр азәрбај-

чанлы гыз ajларла joл кедиб Парисдәми, һардамы охумалы иди. Инди Нахчыванда, онун рајон мәркәзләриндә, кәндләриндә нечә хәстәхана, поликлиника, тибб мәнтәгәләри... һамысы пулсуз, һамысы халгын хидмәтиндә. Һеч шүбһәсиз, гадын һәким вә тибб хидмәтчиләри кишиләрдән чохдур. Хан гызынын руһу севинмәзми? Биз бу јолу 50 илдә кечмишик. Һәлә бир 50 ил дә кечсә...

— Диггәт!!!

Е'лан едилир ки, Парисин Ле-бурже тәјјарә мејданына енирик. Һава булудлудур, азачыг јағыш јағыб. Һаванын температуру 9—10 дәрәчә олар. Сејрәк думан вар. Башга дүнја, башга аләм. Бахмаг лазымдыр, анчаг дөјүкмәк јох! Көрмәмәклик ејиб дејил, көрмәмишлик ејибдир. Јенә дә јаддашымын чоғрафија дәфтәрини вараглајырам. Мән Парисин бүтүн биналарыны ағаппаг, сүд рәнкиндә тәсәввүр едирдим. Будур, тәјјарә мејданы әтрафында башга бичимли, башга донлу биналар.

Үмуми көркәм дә бамбашгадыр. Әлвида, мәним тәсәввүр Парисим!

Парис мәнзәрәси. Парис һејрәти. Парис киносу. Бунлар һамысы бир шејдир. Бирдән адама елә кәлир ки, шәһәрин өзү бојда бир екран асылыр көз габағындан. Евләр, күчәләр, машынлар бир-биринә гарышыр, бирбирини әвәз едир. Санки индичә бу лентин бир мәнзәрәси о бириси илә тоггушачаг, гәрибә бир гармагарышыглыг башланачаг. Көзүнү һамысында сахлаја билмирсән. Бир-биринә бағланмыш кими сүр'әтлә һәрәкәт едән машынлар елә бил ки, јола јүкләниб. Машынлар кетмир, бөјүк бир релс үстүндә алабәзәк јоллар дартыныр. Метро пилләләри кими фырланан јоллар машынлары һеј бошалдыр-бошалдыр, амма јоллар елә долудур ки, долудур.

Парис һејрәти әввәлчә адамын көзүнә гәрибә бир пәрдә чәкир. Бахырсан; һәр шеји көрүрсән, һәм дә көрмүрсән. Бир-бириндән ајыра билмирсән. Һәр шејдә парылты—ишыг, хәфиф думан. Елә ки, машындан ендин, раһатландын, үз-көзүнү јујуб шәһәри пијада кәздин, һәр шеј өз јериндә бәргәрар олур, адиләшир, думаны чәкилир, ишығы азалыр, реал варлыға дөнүр. Бахмаг аздыр, көрмәк лазымдыр, дујмаг лазымдыр...

Јанварын 26-да Москва күчәсиндәки «Резиданс де Марешо» меһманханасында јерләшиб, бир гәдәр истираһәт етдикдән сонра шәһәри кәзмәјә чыхдыг. Әлбәттә, автобусда. Парисдә мәскунлашыб һавасыны алдыгдан сонра, көзәл күчәләрин дарлығына һејфсиләнир, шәһәр һавасынын ағырлығыны дујурсан. Бәлкә, буна көрә дә Парислә танышлыг Јелисеј мејданындан башланыр? Бурдан Вандом, Һәмрә'јлик, Улдуз мејданларына кечиб, Шајо сарајына һејрәтлә бахыб, Гәләбә Тағы јанында дурухур, сәнәткарына гејри-ихтијари әһсән дејирсән. Сонра Ејфел гүлләсиндән Париси сејр едәндә гәрибә хош һәзлә хумарланыр, шәһәрин сөзлә тәсвири чәтин олан мәнзәрәсиндән, индичә јанындан кечиб кәлдијин Нотр-Дамын әзәмәтиндән, Сенаны бир гәдәр боз көстәрән сејрәк думан романтикасындан вәчдә кәлирсән; елә билирсән ки, дүнја беләдир, көзәлдир. Дејирсән, јер күрәсинин Ејфел гүлләси ола; бурадан бахасан, һәр шеј көзәл көрүнә. Дүнјаны белә көрмәк истәмәјәнләри орадан ашағы толазлајасан. Ејфелин һүндүрлүјү 300 метрдир. Инди 15 метр дә телевизија антеннасы әлавә олунуб. 7 илдән бир рәнкләнир. Рәнкләниб гуртармасы 7 ил чәкир. Демәк, бир нечә фәһлә мүнтәзәм олараг ону рәнкләјир. 40 тондан чох рәнк апарыр. Ејфел гүлләсиндән Парис чох јахшы көрүнүр. Лап палеолит дөврүнәчән, Парисин бүнөврә дашыначан көрүнүр. Бу һәмин Парисдир ки...

Парисин јашы 2 миндән артыгдыр. Әлбәттә, бүтүн гәдим шәһәрләр кими Парис дә дәфәләрлә дағылыб, тикилиб, әлдән-әлә кечиб, мүстәгиллијини итириб. IX әсрдән исә чох әлверишли чоғрафи мөвгедә, мүһүм тичарәт јоллары үзәриндә јерләшән Парис сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр.

Франса интибаһ дөврүнүн ән бөјүк нүмајәндәси Рабле доғулур. 1066-чы илдә М. Марсенин Парис Елмләр Академијасыны јарадыр.

1163-чү илдә Нотр-Дамын бүнөврәси гојулур; XIII әсрдә бу бөјүк мәдәнијјәт абидәси дүнја ме'марлығынын классик әсәрләриндән бири олур. XVI әсрдән артыг Парис шөһрәти доғулмаға башлајыр. XVII әсрин икинчи јарысы вә XVIII әсрдән исә Парис дүнја мәдәнијјәтинин мүһүм очағына чеврилир. Дени Дидро 35 чилдлик енсиклопедијасы, В. Һүго «Сәфилләр»и илә дүнјаја кәлир.

Бу һәмин Парисдир ки, Наполеон Бонапартын (1799—1814) һүчумлары өлкәләр талајыр. О исә сакит-

сакит Сена этрафында гәләбә тағлары учалдыр, лиман тикир, јол чәкир, мејданлар сәркиси ачыр, күчәләр музеји јарадыр, әһалисинин сајыны 700 минә чатдырыр.

Бу һәмин Парисдир ки, нечә буржуа ингилабыны доғуб бәләмиш, сонра да торпаға тәслим еләмиш...

Бура нә гәдәр габагчыл ингилаби зијалынын көрүш јери, сығыначаг јери олмушдур.

1844-чү илдә бөјүк пролетар даһиләри К. Маркс вә Ф. Енкелсин достлуғунун бүнөврәси бурада гојулмушдур.

Бу һәмин Парисдир ки... И. Еренбургун 1933-чү илдә чап елэтдирдији «Мәним Парисим» адлы фото албомундан бә'зи сәһифәләри варагламаг истәјирәм... Парис күчәләриндә Сибир күркүндә дә, чылпаг да кәзмәк олар. Һеч ким дөнүб сәнә бахмаз. О, чох хошбәхт шәһәрдир, орда азадсан. Нә истәјирсән елә. О, чох гәддар шәһәрдир, бурда һеч кәс һеч кәсин әлиндән тутан дејил. Истәјирсән даһи ол, һеч кәс тәәччүбләнмәз, һејрәтә дүшмәз. Истәјирсән ачындан өл, бу ки, хүсуси ишдир...

Бу һәмин Парисдир ки... гаршымда Пер-Лашез гәбиристаны ачылыр. Бәлкә дә, бура дүнјанын ән мараглы мәзарыстан музејидир. Франсызлар өз руһларыны нечә дә гранитләшдириб, әбәдиләшдирмәји бачарырлар. Пер-Лашез,—дејирәм — Парисин о дүнјасыдыр.

Морис Торезин, Марсел Кашенин гәбринә чичәк гојуруг. Мүгавимәт һәрәкаты гәһрәманларынын гардашлыг гәбринә баш әјирик. Буһенвалд мүчаһидләри өнүндә дәһшәтә кәлирик. Дахили аләм, әзаб, нифрәт, гәзәб һејкәлләри. Сүмүкләр јердән галхыб һејкәлләшир. Елә бил бунлара әл дәјмәјиб. Торпагдан көјәриб галхырлар. Онларын интигам истәјән бахышларындан јајынмаг чох чәтиндир. Кәрәк бахасан, дајанасан вә дејәсән: Сизин интигамынызы алачағыг!

Ш. Бодлерин, В. Һүгонун мәзарларыны ахтарырам. Көрмүрәм. Вахт аздыр, тәләсирик. О. Уајлдын гәбринә көзүм саташыр. Јадыма «Күл вә бүлбүл» дүшүр. Бурада бә'зи атлы-атсыз, адлы-адсыз һејкәл гәбирләрә нифрәтлә бахырам. Мүхтәлиф тарихи һадисәләри хатырлајырам. Бәли, Парис о Парисдир ки, — дејирәм — коммунарлары ајаға галдырды, әлләринә һакимијјәт верди вә Пер-Лашез гәбристаны диварына сыхыб дәфн еләди.

Јадыма охудуғум кәнд мәктәби дүшүр. Тарих мүәллимимиз Парис коммунасыны—1871-чи ил 18 март ингилабыны кечирди. Тарихдә илк дәфә пролетариат диктатурасы јараныр. Һакимијјәт 72 күн фәһләләрин әлиндә олур. Либерал буржуазија һөкумәти башда Тјер олмагла Версала гачыр. Онлар Елзасы, Лотаренкијаны 5 милјард франкла бирликдә Алманијаја бағышлајырлар. Бисмарк һөкумәти исә 100 мин франсыз әсирини сәхавәтлә азад еләјиб, Тјер һөкумәтинин көмәјинә көндәрир. Франса фәһләләринә диван тутулур. 100 миндән артыг адам һәлак олур. Коммунарлар вуруша-вуруша сон пәнаһ јеринә—Пер-Лашезин диварларына сығыныб гәһрәманчасына һәлак олурлар. Коммуна заманы Парисин, һәмчинин Марселин, Лионун биналары үстүндә гырмызы бајраглар далғаланырды. Дөнүб гәбиристан диварларына јахын евләрә бахырам. Бајраг јохдур...

Мүәллим коммунарларын вурушуну тәсвир едән бир мәнзәрәни—рәсм әсәрини, бир дә Тјерин шәклини синфә кәтирмишди. Дәрсин ахырында мә'лум олду ки, ушаглардан кимсә Тјерин көзүнү төкүб. Мүәллим һирсләнди. Бизи данлады. «Шәкли корламаг мәдәнијјәтсизликдир» —деди. Шәкли корлајан исә тапылмады. Инди Парисдә бојнума алырам ки, о заман шәклин көзүнү мән чыхармышдым. Версала екскурсијаја кедәндә һәмин әһвалат јадыма дүшдү.

Парис һөкумәтинин боғулмасында чар Русијасынын, АБШ-ын Парисдә олан дипломатик нүмајәндәлији чох фәал иштирак едирди. Килсә, дин хадимләри онлардан бетәр.

Карл Маркс Лондондан коммунарларла әлагә сахлајыр, онлары мүдафиә едирди. Сонра сағ галан коммунар мүһачирләрә көмәк едир, ганадынын алтына алырды. Һәр илин сон базар күнү франсыз зәһмәткешләри ахын-ахын Пер-Лашезә, коммунарларын гәбирләринин үстүнә кәлир, тәнтәнәли матәмлә онлары јад еләјирләр.

Һәр ил 18 мартда ССРИ-дә вә бир чох башга өлкәләрдә Парис коммунасы күнү гејд олунур.

Парис коммунарлары күлләләнәндә Гран Операнын бинасы тикилмәкдә иди.

В. И. Ленин бурада јашајыб

Мари-Роз күчәси, 4 нөмрәли ев Парисдәдир. Парисин 14-чү рајонунда.

Вахты илә бура Парисин кәнар рајонларында имиш. Инди кәнарлығыны да, әввәлки сакитлијини дә итириб. Әлбәттә, шәһәрин мәркәзи күчәләринә нисбәтән, Мари-Розда машын аздыр, адам сејрәкдир. Илк бахышда, һүндүрлүјү вә ме'марлыг кејими чәһәтдән башга биналардан сечилмәјән 4 нөмрәли евин тахта пилләләри илә јухары галхырыг.

Азәрбајчандан кәлмиш гонаглары Владимир Илич Ленинин Парисдәки ев музејинин јеканә әмәкдашы, рәһбәрин һәјатынын Парис дөврүнү чох көзәл билән вә һәвәслә, мәһәббәтлә тәблиғ едән 55—60 јашларында ағсачлы, хошсифәт бир гоча, франсыз А. Лежандр гаршылајыр. Бәләдчимиз Александра Ивановна Вајјан бизи тәгдим eләјир. Гоча чох сәмимијјәтлә бизи саламлајыр вә билдирир ки, «она дејилән вахтдан бир гәдәр кеч кәлдијимиз үчүн нараһат олубмуш. Чох шүкүр ки, саламатчылыгдыр». Вахт итирмәдән сөзүнә башлајыр. Франсызча арамла данышыр. Александра Ивановна тәрчүмә едир... Владимир Илич Ленин Ченеврәдән Парисә 1908-чи илин 14 декабрында кәлмишдир. Әввәлчә, о Сан-Марсел булвары 27 нөмрәли евдә јашајан бачысы Марија Илиничнакилә дүшүр. Сонра 1909-чу илин 12 јанварында Бонје күчәсинә көчүр. Нәһајәт, 1909-чу ил 6 ијулдан даими олараг бу евдә јашајыр. Ленинин јашадығы мәнзил үч отаглы имиш: онун кабинети, Н. К. Крупскаја илә јатаг отаглары вә бир дә гајынанасынын отағы. Ленинин бу евә кәлмәсинин әсас сәбәбләриндән бири бу иди ки, һәмин рајонда чохлу рус мүһачири јашајырды. Ев саһибләри бу үчотаглы мәнзилдә чох сәхавәтлә Русијадан вә башга јерләрдән кәлән гонаглары гаршылар, үрәк кенишлији илә сүфрә ачардылар. Гонаглар чох вахт онларда кечәләјәрдиләр. (Орчоникидзе, Камо вә башгалары).

В. И. Ленин Парисдә јашадығы заман рус мүһачирләри арасында чидди иш апарырды. О заман Парисдә 20 миндән чох рус мүһачириварды. Онларын чохунун вәзијјәти дөзүлмәз иди. Өз сәнәтләринә көрә иш тапа билмирдиләр. Тапанда да, дил билмәдикләринә көрә онлары ишә көтүрмүрдүләр. Һәтта Сибирдән гачыб Парисә гәдәр пијада кәлән мүһачир дә варды. Ленинин тәшәббүсү илә јардым кассасы јарадылыр. Әлбәттә, кассаја чүз'и мәбләғ топламаг олурду. Камо ағыр вәзијјәтдә Ленинин јанына кәлмишди. Ленин өз палтосуну чыхардыб она бағышламышды. Владимир Илич анасына јаздығы мәктубларын бириндә вәзијјәтин ағыр олдуғуну билдирир. Анасы Парисә пул көндәрир. Ленин пешман олур вә тәзә мәктуб јазыб, вәзијјәтин «дүзәлдијини» билдирир... Хаһиш едир ки, бир дә пул көндәрмәсин.

Ленин Парисин бу рајонуну чох севәрмиш. Һәр шејдән әввәл, сакитлијинә, јашыллығына көрә. О, көзәл Илде-франсы, Медону, Кламары, Варјери сејр еләр, бураларда велосипед сүрәр, һәр дөнәндә дә гајынанасына бир дәстә чичәк кәтирәрмиш. Һәрдән Исси—Ле Мулинода тәјјарәләрин учушуна бахыр, Монсури паркында мүһачир ушагларыны башына јығыб ширин-ширин сөһбәт едәрди.

1911-чи илин јазында В. И. Ленин Парис јахынлығында Лонжүмо дејилән јердә партија мәктәби јарадыр. Елә өзү дә Лонжүмоја—91 нөмрәли евә көчүр. Инди һәмин евдә хатирә лөвһәси вурулуб. Партија мәктәби Грант-рју күчәсиндә иди (17 нөмрәли ев). Партија фәаллары Русијадан вә башга шәһәрләрдән бураја курса кәлир, силсилә мүһазирәләр кечдикдән сонра вәтәнә гајыдырдылар. В. И. Ленинин Ченеврәдән Парисә көчүрдүјү РСДФП мәтбәәси Орлеан проспектиндәки (инди Ченерал-Леклерк) 1 нөмрәли евин һәјәтиндә тикилмиш балача дахмада јерләширди. Ленин һәр күн мәтбәәјә кәлир, чап олунан материаллары охујур, дүзәлишләр едирди. «Пролетари», «Сосиал-демократ» гәзетләри, бир сыра китабча вә вәрәгәләр бурада чап олунуб, Русијаја көндәрилирди.

В. И. Ленин Парисә кәләндән сонра тезликлә Алезиа күчәсиндәки 99 нөмрәли евдә Үмумрусија партија конфрансы кечирилир. Конфранс өз ишини тәсвијјәчилик вә отсовизмә гаршы мүбаризә шүары алтында апарырды. Әсас мә'рузәчи Ленин иди. Ленинин тәклифи илә конфранс тәсвијјәчилији писләјир, партија тәшкилатчыларыны она гаршы гәти мүбаризәјә чағырырды. Конфранс Русија фәһлә һәрәкаты тарихиндә чох чидди дөнүш нөгтәси, болшевикләрин бөјүк гәләбәси демәк иди. 1912-чи илин 13 ијунундан сонра Ленин Русија фәһлә һәрәка-

тына даһа јахын олмаг үчүн Парисдән Полшаја—Краков шәһәринә кедир...

Гоча франсыз данышыр, онун бахышларындан, үзүнүн чизкиләриндән дујмаг олурду ки, өзүнүн бу ишиндән, Ленинин аловланыб дүнјаја јајылан бу үч иллик дөврүнү мәһәббәтлә тәблиғ етмәсиндән нә гәдәр разыдыр. Һәр базар күнү франсыз зәһмәткешләри бу еви зијарәтә кәлирләр.

Парис коммунарлары гәһрәманчасына һәлак оланда Володја Улјановун бир јашы варды. Ленин Парисә кәләндә о вахтдан 38—40 ил кечирди. Парис коммунасындан сонра 1905-чи илин ингилабы да мәғлуб олмушду. В .И. Ленин һәр ики ингилабын тарихи ролуну, һөмчинин мәғлуб олма сәбәбләрини нәзәри чәһәтдән даһијанә шәкилдә изаһ етмишдир.

Инди Мари-Роздакы музејин пилләләрини енәркән дүшүнүрәм: Ленин рус пролетариатынын һардан һәрәкәтә башлајыб, һансы күчәдә, һансы меjданда нечә вурушдуғуну өз тәрчүмеји-һалы гәдәр ајдын билирди. Парисдә Владимир Илич тәкчә Русија Сосиал Демократ Фәһлә Партијасынын бир сыра нәзәри һәрәкәт хәттинин планларыны һазырламагла бәрабәр, һәм дә санки коммунарларла версалллыларын вуруш—дөјүш театрыны әјани олараг көрмәк, тәсвир етмәк истәјирмиш. Бәлкә, Ленин јашајан бу евин үстүндә дә бир вахт коммунарларын бајрағы далғаланырмыш.

Биз Парисә кәлмиш азәрбајчан турист групу адындан Музејә үстүндә В. Ленинин шәкли тохунмуш халча бағышладыг. Гоча франсыз һәдсиз дәрәчәдә севинди.

Гәрб дүнјасынын гәриб дүнјасы

Парылтылар ичиндәјди һәлә Парис бу күнәчән—27 јанварачан. Парис һејрәти мүвазинәтини итирмәјә башлады јаваш-јаваш. Адиләшди. Онун ишыг селиндәки магнит күчү јох олду. Адамлары көрмәјә башладыг. Бу, илан боғазындан чыхан евләрин ич үзүнү, арха тәрәфини көстәрә билән фактлар садаланды. Парислиләр өзләри дедиләр.

Парис әввәлчә формадыр. Елә формадыр ки, ону танымајан адамын аләминә бир һејрәт һисси илә өзүнүн дахили мәзмунуну көлкәдә гојуб унутдура биләр. Кәрәк бу

форманы көрәсән, бәјәнәсән. Елә ки, көрдүн, дејир: Парис мәнәм! Онда дејәсән: «Сән өзлүјүндә пис дејилсән. О пәрдәни галдыр. Парис ичиндә башга Парис кизләниб. Ону көрмәк истәјирәм».

Нә исә, Гәрб дүнјасы һаггында...

Мәһәммәд Мәһәррәмов барәсиндә бизим мәтбуатда јазылмышдыр. Арыг, узун, көјчәк кишидир. 75 јашы вар. Һәлә күмраһдыр.

Мән инди о адамларын һәјатыны, талејини варагламаг фикриндә дејиләм. Дүнәнләрини дә тәрпәтмирәм. Мүһачирләрин әксәријјәти бу күн «Правда», «Коммунист», «Литературнаја газета», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетләрини, «Азәрбајчан» журналыны вә башга бир сыра мәтбуат вә китаб алырлар. Совет Иттифагынын, совет адамынын кечдији јүксәлиш јолуну көрүрләр. Һәтта онларын бә'зиси вар гүввәси илә бунлары тәблиғ едир, гәрбин истисмар дүнјасындан хилас олмаг јолунун сосиализмдән кечиб кәләчәјини дејирләр. Инсан олан кәсин дили гәлбиндәкини ифадә етмәлидир. Әкәр бунларын биринин данышығы илә үрәк сөзләри арасында учурум варса, бизим бундан горхумуз јохдур, анчаг өзләрини алдада биләрләр.

Бу адамларла көрүш заманы инсан талејинин торпагла, чәмијјәтлә, ичтимаи гурулушла бағлылығындан данышылды. Мүһачирләрдән бири чибиндән дәсмала бүкүлү торпаг чыхарды. Азәрбајчан торпағы! Онунла көзүнүн јашыны силди. Деди: Бајаты јәгин ки, јадыныздадыр.

Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Гәрибин көјү дә кишнәмәз, булуду да ағламаз. Гәриби јердән көтүрсә јенә бир гәриб көтүрәр.

Деди: О учадан бахыб, гүррәләнән Ејфел бизим дејил. О бәзәниб назланан Лувр бизим дејил. Сена бизим үчүн ахмыр, Де Голл да бизә әрк едиб һакимијјәтдән кетмәјиб. Дүзү беләдир. Биз дә бунунла фәхр едирик ки, дүнјанын узаг бир јериндә азад Азәрбајчан Совет Республикасы вар. Онун саһәсинин Данимаркадан ики дәфә, Белчикадан 2,6 дәфә бөјүк олдуғуну, әһали артымы чәһәтдән ССРИ-дә икинчи јердә кетдијини фәрәһлә дејирик. Тәблиғ едирик, она сөјкәнирик. Бизә сиз «һеч кимсиз» дејәндә гачыб онун атласыны кәтиририк,

елминдән, игтисадијјатындан, тәрәггисиндән сөз ачырыг. Аjры jурдумуз, аjры торпағымыз, аjры үмид jеримиз јохдур.

Бу һәмин Парисдир... XVI әсрин 40-чы илләриндә Сенанын сағ саһилиндә бөjүк Лувр сарајы комплекси тикинтисинин өзүлү гојулур.

Шәһидләр евинин бүнөврәси гојуландан 100 ил сонра коммунарлар шәһид олдулар.

Наполеон Бонапартын јүрүшләри бурдан башланыб.

Илк Бир мај нүмајиши бурда кечирилиб (1890).

1904-чү илдә «Һуманите» гәзети бурда нәшрә башлајыб.

1920-чи илдә Франса Коммунист Партијасы бурада јараныб.

Парис нә гәдәр јарадыб, нә гәдәр атыб.

Парис нә гәдәр доғуб, нә гәдәр боғуб.

Парис өз формасыны, өз гурулушуну сахламағы, ону даһа да көзәлләшдирмәји бачарыр.

Парис мәзмунунун зиддиjјәтиндә јашамаг азаддыр. Даһилик дә азаддыр, күчәјә атылмаг да.

Нә гәдәр амансыздыр, гәддардыр бу гәрб дүнјасы—бу гәриб дүнјасы...

«Франса чәнубдадыр»

«Каравелла» чох јахшы, раһат тәјјарәдир. Анчаг бизим «ИЛ—62» илә мүгајисә олуна билмәз. Бирини гартала, бирини гырғыја бәнзәтмәк олар. Дејәсән, «Каравелла» чох тез старт көтүрүр. Јүксәклијә «тәдричән» галхмыр. Бирдән милләниб булудларын үстүнә чыхыр. Сабирә зарафатла дејирәм:

— Јәгин «Каравелла» бизим «гаравәлли» сөзүндәндир.

— Нә билим, һәлә елә бир гаравәлли көрмәмишик...

Јухарыдан Парис маһир бир хәритәшүнасын планшетинә бәнзәјир. План-хәритәси илә бирликдә. Парис әтрафы тала-тала әкин јерләри, дағлар, мешәләр, ән чох хошума кәлән гара торпаг көрүнүр. Биздән габагкы чәркәдә отуран Александра Ивановнаја суал верирәм:

— Франса чәнуб демәкдир, елә дејилми?

Билмирәм, белә суал вермәк олармы? Марселә көрә, ја «Марселјоза»ја көрә дејирсиниз? Бәлкә чәнуб Франсададыр, шәклиндә демәк даһа јахшыдыр?

— Елә икиси дә бирдир. Мәним нәдәнсә, Франса дејәндә Марсел јадыма дүшүр. Марсел сөзүнүн тәләффүзүндән хошум кәлир...

Марсел—Массалиа Франсанын гәдим шәһәрләриндән биридир. Бизим ерадан әввәл—VI әсрдән ерамыза гәдәр Массалиа јунанларын әлиндә олуб. Еранын әввәлиндән VI әсрә гәдәр исә Прованс илә бирликдә ромалылара табе едилиб. Марсел дәфәләрлә әлдән-әлә кечиб. Каһ мүстәгил олуб, каһ Прованс ла бирләшиб. 1481-чи илдән исә Прованс ла бирликдә Франсанын тәркибинә дахил олуб. Марсел Франсанын биринчи лиман шәһәри, Парис вә Лиондан сонра үчүнчү сәнаје мәркәзидир. Әһалиси бир милјондан артыгдыр. Бир сыра Африка, Чәнуби Асија, Јахын Шәрг өлкәләринә бу лиман бир нөв, көрпүдүр. Марсел лиманында бир чох харичи кәмиләрини көрмәк олар. Көзүмүз һа кәзирди ки, бир Хәзәр кәмиси, бир Бајыл дәнизчиси көрәк. Марсел шәһәри лимана бирдән дүшүр. Адама елә кәлир ки, шәһәр дәнизә бир гәдәр маилидир. Јүнкүл бир тәкан олса бүтүнлүклә ашыб дәнизә төкүлә биләр. Шәһәрин мәшһур килсәсиндән, ән уча јериндән баханда Марселдәки чох сых биналар бир-биринә јапышыг кими көрүнүр. Парисин үмуми ме'марлыг мәнзәрәсиндә бир гәдәр ејнитиплилик, белә демәк оларса, јекрәнклик вар. Марселин гурулушунда исә рәнкарәнклик чохдур.

Дәнизә тәрәф милләнән баш күчә вә она паралел, чох да енсиз олмајан, јарашыглы күчәләрлә ахан машын сели санки бу сүр'әтлә шәһәри дартыб суја апарыр. Дәнизә салланан бу күчәләри енинә кәсән күчәләр онларын јолуну бағлајыр, көпүнү алыр, сүр'әтини азалдыр.

Сонралар Франсанын дөвләт һимни олан «Марселјоза» 1792-чи илдә бу шәһәрдә јаранмышдыр. Марсел дәфәләрлә баш верән франсыз буржуа ингилабларында фәһлә һәрәкаты мәркәзи олмуш, Парисә һәјан дурмушдур. Марсел университетинин тарихи бизим еранын әввәлинә кедиб чыхыр. Индики Марсел университети 1409-чу илдән фәалиjјәтдәдир.

Франса Коммунист Партијасынын I гурултајы 1921-чи илдә Марселдә чағырылмышдыр.

Нәһајәт, боганаглы шәһәр һавасынын тәзјигиндән, көзгамашдырычы парылтыларын мүхтәлиф сәмтә чағырышларындан бир гәдәр јаха гуртарырыг.

Тәбиәт көзәлдир. Һеч нәји тәблиғ еләмир. Көзә сохмур, тә'рифләмир. Көстәрир. Нечә көрүрсән көр, өз ишиндир. Јоллар јүк дашымагдан безиб әсәбиләшмир. Адамы нағылларачан апара билир. Јол көзәл оланда ади мәгсәд үчүн кетдијинә белә севинирсән. Јол јолдашындан да разы галырсан, сүрүчүдән дә. Јол пис оланда билмирсән сүрүчү писдир, јохса јолчәкән.

Пис јол чәкән әсил јол кәсәндир— дејирәм.

Бүтүн сәфәрләр, јүрүшләр мүбаризә һәрәкатлары јолдан кечир. Јолун вечинә дејил ки, кимсән, нәчисән, һара кедирсән? Кедирсәнсә, демәк апармалыдыр сәни.

Јол һаггында кимсә демишдир: Бир өлкәнин мәдәни сәвијјәсини мүәјјән еләмәк үчүн онун јолуну көрмәк кифајәтдир. Јол халгын ағлындан башланыр.

Франсанын чәнуб әјаләтинә кедән јоллара чыхырыг. Бу јоллара чәкилиб демәк олмаз. Тикилиб дә демәк олмаз. Бу јоллар нәдәнсә, нечәсә төкүлүб санки. Гајнар леһим кими төкүлүб вә донуб. Она көрә дә дүмдүздүр, мөһкәмдир, сыныг-салхағы јохдур.

Франса зәһмәткеши тәкчә јолу чәкмир. Јолун әтрафыны да чәкир. Јә'ни јол әтрафында јолун аһәнкдарлығы позан, һаваја диггәт чәлб едәјиб, вахт апаран вә ја һәјәчан доғуран даш парчасы, кол-кос, артыг һүндүрлүк вә саир гојмурлар. Јолун о тәрәф-бу тәрәфиндә әкилмиш ағачларын јола салланан, бир-бириндән узун олан будағыны көрмәзсән. Ағачлар һәм башдан, һәм дә о јандан ејни дәрәчәдә сәлигә илә буданыр; јөндәмсиз будаг, гурумуш гол-ганад дараныб атылыр.

Јол ајрычларынын хүсуси јарашығы вар. Јолдан ајрылан бир јол санки һараса «хош хәбәр» апарыр.

Франса сых автомобил шәбәкәсинә маликдир. Бизим кетдијимиз јоллар дөвләт јолу иди. Дөвләт јолундан башга, Франсада Департамент вә коммунал—пуллу јоллар да мөвчуддур. Биз бу јоллар һаггында ешитдик. Көрмәдик.

Марселдән Екс шәһәринә кедирик. Екс Јунанча су демәкдир. Гәдим ромалылар мәнзәрәли дәниз вә чајсаһили шәһәрләрдә јашамағы севәрмишләр. Екс дәниздән бир гәдәр аралыдыр. Јол боју о тәрәф-бу тәрәф үзүмлүк, мүхтәлиф мејвә бағлары, әкин јерләридир. Ексә варлылар шәһәри дејирләр. Марселин «јүксәк чәмијјәт» адамларынын «иш отағы» Марсел, «јатаг отағы» исә Ексдир. Чох сәлигә-сәһманлы, ағачлы, бағ-бағатлы шәһәрдир. Һавасыны Мерселлә мүгајисә етмәк олмаз. Тәмиздир. Марсел университетинин әсас факүлтәләри бурададыр. Франсада олдуғумуз дөрд-беш күн әрзиндә күчәләрдә сәс-күј ешитмәмишдик. Бурада кечәләдијимиз чох раһат «Негр-кост» меһманханасынын габағындан кечә јарыдан кечәнә гәдәр охуја-охуја, һырылдаја-һырылдаја, чығырыша-чығырыша кечән чаванларын сәси кәсилмирди. Јәгин ки,—дүшүндүк—варлы балалары, әркөјүнләрдир. Јохса сабаһ ишә кедәнин күчәдә нә азары? Јағыш ара вермәдән јағырды. Анчаг һеч јердә палчыға раст кәлмәдик. Франсызлар палчыг проблемини јахшы һәлл едибләр.

Јазычы Имран Гасымов Франса торпағыны Франсыз гобеленинә бәнзәдир. Чох көзәл бәнзәтмәдир. Франса торпағында бу әлванлыг вар. Франсанын тарлаларыны франсыз сүфрәсинә дә бәнзәтмәк олар. Торпаг—әкин јери, бағ-бағат тәмиз вә сәлигәлидир. Санки һәр үзүм колуну хәткешлә өлчүб ејни бојда кәсибләр. Үзүмлүкдә, нечә дејәрләр, диш гурдаламаға чөп тапмазсан. Елә бил ки, франсызларын тарласыны рәссам ишләјиб. Һәр гарыш торпаг әләниб. Дүјү кими арытланыб. Әтраф мәрзи-чәпәри сәлигә илә дараныб. Әлбәттә, торпаг үчүн кимин әлиндә олмағын фәрги јохдур, нечә әлдә олмағын фәрги вар. Франсыз зәһмәткеши торпаға гуллуг еләмәк мәрһәләсини чохдан кечиб. Бу гуллуг, бу бахым онун сәвијјәсидир. Бу адичә иш нормасы, чөрәк јемәк, су ичмәк кими бир шејдир.

Бу әкин јеридирсә, Чәнуб—Мистрал күләји ону дөјүрсә вә һәм дә күләк, истигамәтини мүхтәлиф сәмтләрә дәјиширсә, демәли, франсыз кәндлиси евин јеринә ики вә ја үч тәрәфдән алчаг сых сәрв ағачларындан тәбии чәпәр чәкәчәкдир. Бу һәм јашыллыг, көзәллик, һәм дә тарла горујучу золагдыр.

Бә'зи јерләрдә релјеф јахын кеоложи кечмишдә дәниз алтындан чыхмыш дашлыг-гајалыгдан ибарәтдир. Бураларда да маһир франсыз зәһмәткешинин әли гураглыға давамлы һәмишәјашыл ағачлар әкиб. Зејтун ағачлары хүсусилә, чохдур. 1956-чы илдә бәрк шахта нәтичәсиндә уча зејтун ағачлары гурујуб, гурујан гочаман ағачларын көтүјүндән тәзә шивләр бој атыб. Бу әразинин—

Провансын ән бөјүк чајы Ронадыр. Прованс гәдимдән бәри өз боксиди илә мәшһурдур. (Бренјол шәһәри јахынлығында).

Провансын гәдим шәһәрләриндән бири Авинјондур. Авинјон папалар шәһәри адланыр. Авинјонда XIII—XIV әсрә мәхсус нәһәнк папалар сарајы бөјүк мәдәнијјәт абидәсидир. Сарај өз монументаллығы, ме'марлығы ансамблы, ичәрисинин романтик нахышлары, чөл көркәминин сәртлији вә әзәмәти илә һејрәт доғурур. Бәләдчинин данышығынын ширин јериндә туристләрдән бири Александра Ивановнаја јанашыб, чох чидди төврлә, «бу нәдир, һеч мәним хошума кәлмир»,—деди.

Бәләдчи бу чиј атмачадан бәрк алынды вә гызарды. Доғрудан да, өзүнү итирмиш кими олду. Јәгин ки, өзлүјүндә сәвијјәни мүәјјән еләди. Һеч әлавә изаһата кечмәдән чох мәдәни шәкилдә деди: Сизә сатмаг фикримиз јохдур.

Авинјонун гәдим һиссәсинин диварлары бизим ичәри шәһәрин диварларыны хатырладыр.

Мүәјјән мә'нада мәдәнијјәт јолла кәлир, јолла кедир. Бөјүк мәдәнијјәт пис јола сығышмаз, әзилиб дағылар, «төкүлүб итәр». Чөлүндә, әкин-бичин јериндә сәлигәси олмајан кәндлинин еви-сүфрәси дә јәгин ки, пинти олар.

Авинјон-Ним јолунун әтрафлары сәлигәли үзүм бағларыдыр. Әрази, әсасән, дүзәнлик, узаг Алп дағларынын әтәкләринә доғру алчаг тәпәликдир. Дәнизә доғру кетдикчә алчалыр.

«Мерседес»—маркалы раһат автобус бөјүк сүр'әтлә ирәлиләјир. Азәрбајчан маһнылары охујуруг. Ордан-бурдан сәс гырылыр, аһәнк позулур. Күлүшүрүк.

Габагда чај көрүнүр. Дурудур, көмкөјдүр. Бу әразидә әһалинин әсас мәшғулијјәти кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалыдыр. Нимлиләр маһир үзүмчүдүрләр. *Тавелл* шәрабыны чох тә'рифләјирләр. Анчаг бу учсуз-бучагсыз торпагларын кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын чоху кәндлиләрин дејил. Кәндлиләрин тәхминән јарыдан чохунун торпағы јохдур. Торпаг, әсасән, ичарәдар фермерләрин әлиндәдир. Кәндлиләрин чох гисми мөвсүмү ишләрдә чалышыр: үзүм, тәрәвәз, мејвә јығыр, чәлтик саһәсиндә ишләјир вә с.

Балача Ним шәһәринин гәдим тарихи абидәләри илә видалашыб Арл шәһәринә кедирик. Арла јахынлашаркән јолун кәнарында, дөшдә јумру ағ дашлардан көзәнмиш бир јазы диггәтими чәлб едир. Вјетнам сөзүнүн тәрчүмәсинә еһтијач галмыр. Бәләдчимиздән Вјетнамдан башга, галан сөзләрин тәрчүмәсини хаһиш едирәм. «Вјетнам халгы илә һәмрә'ј олаг» јазылыб. Александра Ивановна (ону дејим ки, Александра Ивановна Вајјан миллијјәтчә русдур. Вахты илә Русијадан кәлмиш рус мүһачиринин гызыдыр. Франсыз тәбәәсидир. Әри франсыздыр. Ики гызы вар. Һәр икисинә рус ады вериб. Өзүнүн дедијинә көрә онларла евдә русча данышыр.)

— Диггәт! — дејә А. Вајјан ајаға дурур. — Бахын, о солдакы сыныг көрпү Ван Гог көрпүсү адланыр. Бир аздан икимәртәбәли бина көрәчәксиниз.—Ван-Гог меһманханасы. Ван Гог һәмин меһманханада јашамышдыр. 1944-чү илдә дағылыб, јенидән тикилмишдир. Ван Гог 1889-чу илдә Арлда јашамыш вә 5 мәшһур шәкил чәкмишдир.

Автобус дајаныр, балача бир паркын јанында јерә енирик. Кечирик парка. Јаман шүарбаз олмушам. Паркын кәнарында лөвһәјә һәкк олунмуш шүарын мә'насыны сорушурам. Јазылыб: «Бу бағ сизиндир, онун тәмизлијини, сәлигәсини евиниз кими горујун».

А. Вајјан балача паркдакы нәһәнк сидр ағачыны көстәрир. Ағач бир гәдәр әјридир. Көвдәдән дүз битиб. Башдан исә мәркәзи күчәјә тәрәф әјилиб. Бу әјрилик чәнуба тәрәф јөнәлиб—даһа чох ишыг удмаг үчүндүр, јохса о бири тәрәфдән мүнтәзәм әсән күчлү күләк белә әјиб онун гәддини? Илк бахышда демәк чәтиндир. Ики бөјүк будағ нәзәри чәлб едир. Ики ганад кими. Адама елә кәлир ки, ағач һавада дуруб. Бу будаглардан бири гырылса сидр о саат ашачаг. Бу, мәшһур Ван Гог сидридир. Рәссамын «гәһрәманларындандыр».

Арл өзүнүн гәдим јералты (бизим еранын әввәлләринә мәхсус) анбарлары, учуб дағылмыш, һәлә классик көзәллијини сахламыш јерүстү театр бинаһары, гәдим базарлары вә с. илә фәхр едә билэр. Бунлары сајмаг истәмирәм. Франсыз коммунист партијасы тәшкилатларындан бири Арлын јерләшдији департаментин әразисиндәдир. Кәлән күнү шәһәр кафеләриндән бириндә Арл партија (коммунист) комитәси катибләриндән бири чај-кофе столу архасында бизимлә сәмими сөһбәт етди. 55—56 јашларында орта бојлу, чевик бир рус гадыны һамымызла әл вериб көрүшдү. Чох јахын адам кими

һал-әһвал тутду. Тәзәчә алдығы «Правда» гәзетиндән бизә муштулуг хәбәри охуду: «Парис һәдијјәләри» Парисдә јашајан азәрбајчанлы М. Мәһәррәмов Азәрбајчана чохлу гијмәтли әл јазмалары көндәриб. «Правда» бу барәдә хәбәр вермишдир. Гәзети бизә верди. Кәтириб Парисдә М. Мәһәррәмова чатдырдыг.

Һәмин гадын 1920-чи илләрдә Москвада франсыз коммунистләриндән биринә әрә кедиб. Бирликдә Франсаја кәлибләр. Әри бу департаментдән бир нечә дәфә Франса парламентинә депутат сечилиб. Инди јашы 60-дан кечиб. Лакин һәлә чох кумраһдыр. Русча фикрини анлада билир. Күлли мигдарда пенсија алыр. Онун чох һиссәсини һәр ил Арл партија тәшкилатына верир. Гоча коммунист, узун, сарыјаныз көјчәк оғланы бизимлә таныш еләди: «Вот комсомол!»—деди. —Франса Коммунист Кәнчләр Иттифагы Арл комитәсинин катиби.

Бурада вә башга шәһәр вә гәсәбәләрдә чохлу чаванларла көрүшдүјүмүзә, бә'зән исә кәнардан онлары мүшаһидә етдијимизә көрә бир һашијә чыхмаг истәјирәм.

Елә Парисдә дә, Марселдә вә әјаләт шәһәрләриндә дә франсыз кәнчләрини чох садә, тәбии, бәрбәзәксиз кејинән көрдүк.

Доғрудур. Инди Парисдә узун, кен шалвар кејиб узун сач сахламаг, ортасы дар, узун әтәкли палтода јахасы ачыг кәзмәк дәбдәдир. Анчаг бунлар чох аз гисм чаванлардыр. Бунлар садә, зәһмәткеш, гајғылы, гәтијјән бекар көрүнмәјән франсыз халгы ичиндә итиб-батыр. Ахшамлар беләләринә кабареләрдә, ресторан вә кафеләрдә, дикәр әјләнчә јерләриндә чох раст кәлмәк олар. Бунлар башыны ашағы салыб иш көрәнләр үчүн үфүгүн о үзүндә јашајырлар. Онлары көрән јохдур.

Чәнуб сәјаһәтимизин ахырынчы күнү гәрибә бир нағыл дүнјасы фикримдә һәкк олуб галды. Гәдим ибтидаи инсанын сәрт гајалары јонуб сәлигәдән дөрдкүнч мағаралар ачыб јашадығы «чәһәннәм дәрәси» дејилән јердән кечиб (рәвајәтә көрә Данте бурада олмуш вә «Илаһи комедија» да тәсвир олунан чәһәннәм бурадыр), алчаг дағ јамачлары илә јухары дырмашырыг. Даһа машынла кетмәк мүмкүн дејил. Јохуша дирәнирик. Бир аздан дағүстү јастанада гәдим бир галачаја, инди 200 нәфәр адам јашајан кәндә чыхырыг. Кәздијимиз чәнуб әјаләтиндә көрдүјүмүз јеканә кәнд. Евләрин һамысы пилләпилләдир, бир-биринин үстүндәдир. Бу евин гапысы о бири евин дамына ачылыр. Диварлар јонулмуш сал гајалардандыр. Кәнд мисилсиз даш музејдир. X әсрдән XVI әсрә гәдәр һеч бир гүввә илә бураны алмаг мүмкүн дејилмиш. Топ мејдана чыхдыгдан сонра галача өз «алынмазлыг» һүнәри илә видалашыб. Инди бура дүнја туризминин ән чох диггәт мәркәзиндә олан јердир. Бурада романтик бир гәһрәманла—Жанна Матјо адлы гадынла таныш олдуг. Дағ дөшүндәки бу галачада балача бир кархана ачыб. Даһа доғрусу, кархана бизим көрдүјүмүз һаналарын бир аз тәкмили вә мәдәнисидир. Чүрбәчүр шаллар, жакетләр вә башга палтарлар тохујур.

Икимәртәбәли даш евин биринчи мәртәбәси мағаза, икинчи мәртәбәси исә карханадыр. Ж. Матјо вахты илә Парисдә јашајырмыш. Парисдәки ев-ешијини атыб бурадакы зәһмәткешләрә көмәк мәгсәди илә һәмин кәндә кәлир. Чаванлығында рус дилини билирмиш, инди унудуб. Гәдим нағыллардакы хејирхаһ, ипәк гарылары хатырладан бу гадын өз зәһмәти илә тәкчә өзүнү, өз аиләсини јашатмыр, нечә фәһлә — зәһмәткешин талеји үчүн дә чалышыр.

Феодализм дөврүнүн чәнкавәрләри јүксәк јерләрдә мәскән салмагла белә һесаб едирләрмиш ки, онлар һамыдан уча вә күчлүдүрләр, јенилмәздирләр.

Гәрибәдир, бу дағ дөшүндәки галачадан чох да узаг олмајан чәһәннәм дәрәсинин вадиси илә ашағы кәлдикдә гәдим бир шәһәрин харабалығы илә гаршылашырсан. Бу да Бо шәһәри адланыр. 2400 ил бундан әввәл салыныб. Шәһәр кечән ил үзә чыхарылыб. Һамамы, базары, планлы, сәлигәли күчәләри, дини-ибадәт, е'дам јери вә с. о заман олдуғу кими бәрпа олунуб. 2400 ил бундан әввәл јаранмыш зәнкин мәдәнијјәт абидәси. Даһа чох өјрәнилмәјә лајиг абидә. Демәли, дағлара сөјкәнмәклә, јухары чәкилмәклә өзүнү јашада билиб. О бири исә даһа зәнкиндир, мәдәнијјәти илә инсанлара јахын оларкән дәфн едилиб. Көрәсән һансы һаглы имиш?

Арл коммунистләринин бизим шәрәфимизә дүзәлтдији зијафәт јадда галан күнләрдән биридир. Мәчлисдә 25—30 нәфәр франсыз коммунисти вә башга шәхсләр иштирак едирди. Јерлиләр арасында бир нечә нәфәр русча билән вар иди. Онлары мәчлисдә елә јерләшдирдиләр ки, һәр ики столда бир нәфәр «катализатор» ола билсин. Илк гәдәһләр Франса Совет достлуғу шәрәфинә, Азәрбајчан—Франса әлагәләринин кәләчәк јени форма-

лары шәрәфинә, гонагларын сағлығына ғалдырылды. Мәчлиси гочаман коммунистләрдән бири апарырды. Шәмси Бәдәлбәјли азәрбајчанлы гонаглар адындан разылыг еләди, мараглы данышды. Франсызларын диггәтини чәлб едән сөзләр деди.

Франсызлар чох садә, мәдәни, көзә чарпан адиликлә зәнкин сүфрә ачмағы бачарырлар. Ифрат «гонагпәрвәрлик» етмир, «һәлә далы вар» ишарәси еләмир, хош сөһбәтлә, сәмими тәклифлә-гылыгла једирдирләр адамы. Ән көзәл ичкиләри шәрабдыр. Елә билирсән ки, гәрибә үзүм сүдү ичирсән. Јемәк сүфрәсиндә спиртли ички ичмирләр. Шәраб ичирләр. Азәрбајчан конјакынын, Москва арағынын да дадына бахдылар. Бир гәдәр «бизим кими» ичдиләр.

Мәнимлә јанашы отуран јашлы, лакин чох гывраг көрүнән бир киши тәмиз рус дилиндә: «Кәлин таныш олаг»—деди.—Таныш олдуг. Кечиб о тәрәфә, мәнимлә үз-үзә, Сабир Әһмәдовла јанашы отурду. «Гој бу чаван оғлан (мән) арвадымын јанында отуруб, «ухаживат» еләсин». Арвадына тәрчүмә еләди. О да разылығыны билдирди. Сәнәтимизи сорушду. «Мәтбуат ишчисијик»,—дедик.

— Тәхминән һәмкарыг, мән дә рәссамам.

— Чох јахшы! Бәс бура нечә дүшүбсүнүз?

— Тарихи узундур, 50 илдән артыгдыр азад инсан, азад сәнәткарам.

— О азадлығы хырдалајын көрәк, нә демәкдир.

— Крым атлы дивизијасында чар ордусунун капитаны олмушам. (Өзүнүн дедијини јазырам) Ингилаб заманы гачмышам харичә. Сизин дилә тәрчүмә еләсәк: ағ гвардијачы мүһачирәм. Серкеј Николајевич—фамилијамы да дејирәм. Анчаг јазмајын. (Татарча бир ики сөз деди. Деди елә јадымда галан бунлардыр. Вахты илә јахшы билирдим. Ахы Крымда јашамышам.) Билирәм, совет журналисти харичдән гајыдан кими бир шеј јазмалыдыр. Мәтбуатынызы охујурам. Бу јахшыдыр. Анчаг бир аз дүз јазырсыныз, бир аз да гејри-дүз. Гејри-дүзү даһа чохдур.

— Мәсәлән, бир факт?

— Факт... Факт одур ки, биздә, даһа доғрусу, капитализмдә, мән һеч бир өлкәнин вәтәндашы дејиләм, шәхсијјәт азаддыр. Бу саат ади бир франсыз күчәјә чыхыб, ағзына кәләни данышар вә һәтта президенти сөјә дә биләр. Сиздә нечә?

— Бу данышыға, бу сөјүшә бир шеј верирләрми? Мадам ки, ачыг данышырыг, киши кими дүзүнү дејин!

— Дүзүнү десәм һеч нә! Бир ағыз һавадан башга, һеч нә!

— Биз һеч нә үчүн данышмырыг. Күчәјә чыхыб бошбоғазлыг еләмәк, сөјүш сөјмәк бизим социалист етикамыза јабанчыдыр. Сизин заводда фәһлә нә кими гүввәјә маликдир?

— Һеч бир гүввәјә. Истәдији вахт завод саһиби ону күчәјә ата биләр.

— Бизим заводда, үмумән һәр мүәссисәмиздә исә фәһлә, зијалы-гүввәдир. Онун тәләбаты мүдир үчүн ганундур. Бу азадлығын варса, бујур, Серкеј Николајевич!

— Азадлыг... О чох да инсана кәрәк дејил. Нә билим, бәлкә... Бир аз көврәлдим. Бу күн рус кими ичәчәјәм.— Арвады е'тираз етсә дә, «машын сүрәчәксән» десә дә, бахмады. Москва арағыны гәдәһләрә төкдү, ичдик. Бир аздан бәрк кефләнмишди. Көзләри долмушду.

—Мән Русијаны севирәм, гајытмаға һәм үзүм јохдур, һәм дә кечдир. Һеч бир өлкәнин тәбәәси дејиләм. Франсыз ордусунда алман фашистләринә гаршы вурушдуғума көрә 2 000 франк тәгаүд алырам. Бир итим, бир арвадым, бир өзүм. Рус доғулмушам, рус да өләчәјәм. Дүзү будурса, дүнјанын кәләчәји Русија илә бағлыдыр...

Бир нечә рус маһнысы охуду, өзү дә јахшы охуду. Мәчлисин диггәтини чәлб етди. Јанымыздакы франсызлардан бири она ирад тутду ки, чох данышырсыныз, гонаглар јемир.

Сон сөзү бу олду:

— «Правда»ны мүнтәзәм охујурам. Ана Волгаја салам дејин...

Бизи евинә гонаг дә'вәт еләди.

— Сабаһ кедирик,—дејә тәшәккүрүмүзү билдирдик.

Мәчлисин мусиги-рәгс һиссәси башланды. Франсанын чәнубунда да ән чох «Фарандол» рәгси јајылыб. 1789-чу ил ингилабындан сонра «Каманјола» маһнырәгси үмумхалг рәгси олуб.

Франсызлар ән чох милли рәгсә бахмаг истәјирдиләр. Бизим гадынлардан ојнајан олмады. Франсызлар тәәч-

чүбләндиләр. Сабир Әһмәдов Акифлә чох гәшәнк ојнадылар. Франсызлара ләззәт верди. Дедиләр ки, гәзетимиздә дә јазачағыг.

Тәнтәнәли мәчлисимиз чох сәмими јекунлашды. Дуруб чохумуз Арл шәһәрини јорулунчаја гәдәр кәздик. Һәр јердә кечәләр бир-биринә бәнзәјир. Араз гырағынын ајдын, улдузлу кечәләрини хатырладым...

Руон чајынын делтасы бојунча дәнизә тәрәф ирәлиләјирик. Чохлу надир гуш көзә дәјир. Бизим Гызылағач коруғуна чох охшајыр буралар. Сүвејш каналы рајонундакы давадан сонра бә'зи гушлар орадан дидәркин дүшүб. Бу рајону әбәди вәтән сечибләр.

Турист шәһәри олан Крал-Лиман, Камарг, Егмонт шәһәрләри бу әразидәдир. Һәрәсиндә бир гәдәр дајандыг.

Сенти-Март шәһәриндә мәшһур гарачы килсәси вар. Һәр илин мај ајында гарачылар дини мәрасимләрини ічејд етмәк үчүн дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән бураја топлашырлар. Чөл-дүз, дәниз саһили гарышга кими гајнашан гарачыларын тапдағы алтында галыр. Сонрадан бураны саһмана салмаг франсызлара чох баһа баша кәлир.

Илыг, мүлајим чәнуб иглими илә видалашырыг. Саламат гал, Арл!

Һава тутгун, чискинлидир, адамларын чоху автобусда мүркүләјир. Аралыг дәнизи саһили илә Марселә кедирик. Фикирлијәм, нараһатам. Бу күн балача Шәлаләнин ад күнүдүр. Инди јәгин ки, тез-тез «ата чәлди, ата чәлди», —дејиб гапыја гачыр...

Бир нечә кәлмә «Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» һаггында

Үмумијјәтлә, Франсада бизи гәбул едән «Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» ишчиләри иди. Онлар үзүкүләр, хошсифәт вә мәдәнидирләр. Рус дилини ә'ла билирләр. Зәннимчә, Франса Коммунист Партијасы, франсыз коммунистләри, фәһләләри Парисдә вә башга департаментләрдә бу чәмијјәтин әсас тәблиғат гүввәси, дајагларыдыр.

«Франса—Совет достлуғу чәмијјәти» тарихини варагламаг үчүн бир гәдәр керијә гајытмаг олар.

Һәлә 1905—1907-чи ил ингилабы заманы «Рус халгы илә һәмрә'ј халгларын достлары» чәмијјәти јаранмышды. Бунун да сәдри А. Франс иди. 1919-чу илдә Марсел Кашен «Рус халгыны мүдафиә чәмијјәти»ни јаратды. 1928-чи илдә Франсада «Совет Иттифагынын достлары чәмијјәти» мејдана кәлди. Бунун да әсасыны А. Барбүс вә Вајјан—Кутјурје гојмушдур.

1939-чу илдә Ромен Ролланын башчылыг етдији бу чәмијјәтин 80 мин үзвү варды. О заман «Русија бу күн» адлы 100 мин тиражла журнал бурахылырды ки, бу да һәмин чәмијјәтин органы иди. Тәбии ки, алман фашистләринин Авропа өлкәләринә вә ССРИ-јә һүчуму заманы Франса һөкумәтинин мөвгеји илә әлагәдар олараг чәмијјәтин фәалијјәтинә хитам верилди. Франсыз коммунистләри исә бејнәлмиләл, антифашист мөвгеләрини мөһкәм сахладылар. Авропа гит'әсиндә ән чох гырғын верән халглардан бири дә франсызлардыр. Тәкчә бу рәгәми кәтирмәк кифајәтдир ки, Франса мүгавимәт һәрәкаты заманы елә 85 мин коммунист һәлак олмушдур. 1.800 лиман—нәглијјат мәнтәгәси, јашајыш еви вә башга бина дағыдылмышдыр. Мүһарибәдән сонра фәһлә синфинин тәзјиги илә бир сыра банк вә мүәссисәләр миллиләшди. 1947-чи илдә һөкумәт тәркибиндән бир нечә коммунист назирин чыхарылмасы зәһмәткешләрин вәзијјәтинә, Франса игтисадијјатынын үмуми вәзијјәтинә чох пис тә'сир еләди. «Франса—ССРИ достлуг чәмијјәти» 1944-чү илдә Әлчәзаирдә јенидән бәрпа олунур. Франса Коммунист Кәнчләр Иттифагы 1956-чы илдә, 1945-чи илдән фәалијјәт көстәрән Франса Республика Кәнчләр Иттифагы әсасында јарадылмышдыр.

Үчүнчү Франса

Чәнуб рајонларынын «балача Парисләрини» кәзиб бөјүк Парисә тәләсирик. Јоллар, меһманханалар, кафеләр, ресторанлар, гејдләр, мә'луматлар даһа јоруб, әзир адамы. Һамынын һејрәтиндә Вәтән көрүнүр. Кәзмәјә гәриб өлкә... мисалыны тез-тез јада салырыг. «Күтлә бир-бириндән узаг олдугча чазибә гүввәләри азалыр». Белә дејир физикләр. Вәтәндән узаглашдыгча бу гүввә нә гәдәр артыр! Коперник ганунуна сығмыр. Вәтән мә-

һәббәти. Вәтән мәһәббәтинин мәркәзиндә Вәтәндир дуран. Галан нә варса, онун башына фырланыр.

Парисдә Москваја, Москвада исә Бакыја јахынлашачағыг. Даһа Парисә һејрәтлә бахмадыг. Даһа доғрусу, һеч бахмадыг да. Күндә көрдүјүмүз, јашадығымыз ади шәһәрләрдән бири иди. Јени екскурсија, јени көрүшләрдән дә гејдләр көтүрән аз олду. Она көрәми ки, Франса әјаләтләри илә даһа көзәлдир, даһа бахмалыдыр? Шәхсән мәнә, она көрә јох...

Јенидән Парисә гајыдандан сонра бир гәдәр «јералты Парисләә», бир гәдәр дә «Парисин ичинә чәкилмиш дахили Парисләә» аз-чох үнсијјәтдә олдуг. Үз-үзә отурдуг.

Парис әввәлки әдасына гајыда билмәди. Гајытса да инандырычы олмазды. Јә'ни Парис елә һәмин Парис иди. Биз ону «гејри-өзүндә» көрүрдүк. Анчаг нә белә көрмәкдән бизим түкүмүз тәрпәнди, нә дә елә көрүнмәкдән онун.

Бирчә сон күнләрдә о јадымда галды ки, кәлишимизи ешидиб, бир нәфәр азәрбајчанлы Белчикадан учуб кәлмишди. Меһманханада габағына чыханы гонаг елә-јирди ки, јерлиләрим кәлиб. Нә үчүнсә елә һеј тәкрар едирди: «Сабирдән бөјүк аллаһ јохдур јер үзүндә...»

Артыг Парис галды Парисдә. Тәсәввүр Франсамын чоху төкүлүб галды Франсада.

Көрдүјүм Франсанын да «нәјимә кәрәкләри» галды өз үнванында.

Биринчидә дә—нә исә доғрујду, нә исә тәрсинә, икинчидә дә елә иди.

Ондан төкүләнләрин јеринә бундан көтүрдүм. Анчаг һеч биринә бәнзәмәди бу Франса. Икисиндән гонду, икисинә дә бир аз охшамады.

Үчүнчү Франсанын паралел вә меридианлары гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән, бөјүк бир халгын зәһмәтиндән, бәрәкәтли, мәһсулдар торпагларындан кечир.

Дүнјанын һәр ики гүтбүнәчән, һәр ики јарымкүрәнин 180 дәрәчәсинәчән узана биләр бу паралел вә меридианлар.

Дүнјанын сијаси хәритәси гаршысына јенидән чыхмаг истәјирәм...

1970

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүәллифдән . . . 2
Нахчыван албому . . . 3
Гарабағ симфонијасы . . . 11
Күр говушур Салјана . . . 29
Арпачајын ашыб-дашан нәғмәси . . . 48
Јер үзүнүн Гарабағ дүзү . . . 52
Масаллынын баһары . . . 64
Торпагда көјәрән учалыг . . . 69
Поезија достлары, зәһмәт достлары . . . 76
23 илдән сонра јазылмыш чаваб . . . 88
Икинчи јер... «Икинчи адам» . . . 99
Франса вә... үчүнчү Франса . . . 109

МАМЕД АРАЗ
(Ибрагимов Мамед Инфил оглы)
ОТТЕНКИ ЖИЗНИ И СЛОВА
Публицистические заметки
(На азербайджанском языке)

Редактору *Зијәддин Султанов*. Рәссамы *А. Көзәлов*.
Бәдии редактору *Н. Рәһимов*. Техники редактору *С. Һәбибзадә*. Корректору *С. Мусајева*.

Јығылмаға верилмиш 30/VI-1975-чи ил. Чапа имзаланмыш 14/XI-1975-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Физики ч/в 4,25, Шәрти ч/в 7,14. Учот нәшр. в. ФГ 01019. Сифариш № 947. Тиражы 7500. Гијмәти 29 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

„Кәнчлик“ Нәшријјаты, Бакы. Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

Јени Китаб мәтбәәси, Бакы, Ә. Тағызадә күчәси, № 4.

29 гәп.

Аз
А75